

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Одеська національна академія харчових технологій

С. М. Дідух

**ІНКЛЮЗИВНИЙ РОЗВИТОК
АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ
ВЕРТИКАЛЬНО-ІНТЕГРОВАНИХ
КОМПАНІЙ УКРАЇНИ**

Монографія

Одеса
«Астропринт»
2020

Рецензенти:

О. О. Красноруцький, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри організації виробництва, бізнесу та менеджменту Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка;

Ю. М. Лопатинський, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри бізнесу та управління персоналом Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича;

В. А. Самофатова, доктор економічних наук, професор кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій

Рекомендовано до друку вченою радою Одеської національної академії харчових технологій (протокол № 14 від 14.04.2020 р.)

Дідух С. М.

Д Інклюзивний розвиток агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній України : монографія / С. М. Дідух. — Одеса : Астропринт, 2020. — ____ с.

ISBN 978–966–927–

У монографії представлено результати дослідження проблеми забезпечення інклюзивного розвитку агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній України як ключового суб'єкта агропродовольчої сфери. Виявлено передумови розбудови системи реконструктивного агропродовольчого інклюзивного розвитку. Обґрунтовано напрями інституціоналізації інклюзивного середовища агропродовольчої галузі із урахуванням її особливостей та стратегічних цілей розвитку. Сформульовано науково-прикладні засади моделі інклюзивного розвитку агропродовольчих компаній та вектори інклюзивної реконструкції із визначенням мети, очікуваних результатів та інструментарію впровадження моделі в соціальну практику.

Монографія складається з передмови, п'яти розділів, післямови та списку використаних джерел.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів та фахівців різних сфер бізнесу.

УДК 330.34.014–021.387:338.336(477)

ISBN 978–966–927–

© Дідух С. М., 2020

Передмова 5

Розділ 1

ПАРАДИГМА ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ,
ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ В АГРОПРОДОВОЛЬЧІЙ СФЕРІ

- 1.1. Причини та передумови виникнення концепції інклюзивного розвитку 9
- 1.1. Теоретичні основи інклюзивного розвитку 27
- 1.2. Сутнісні протиріччя концепції інклюзивного розвитку та напрями їх вирішення 49
- 1.3. Методологія дослідження інклюзивного розвитку 66

Розділ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ
В АГРОПРОДОВОЛЬЧОМУ СЕКТОРІ НА ЗАСАДАХ
ІНКЛЮЗИВНОСТІ

- 2.1. Поняття та етапи становлення агропродовольчого комплексу України 87
- 2.2. Інституційні засади розвитку агропродовольчого комплексу 102
- 2.3. Вертикально-інтегровані компанії в структурі агропродовольчого сектору 114

Розділ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРОПРОДОВОЛЬЧІЙ ГАЛУЗІ

- 3.1. Форми галузевої та міжгалузевої агропродовольчої корпоративної інтеграції 127
- 3.2. Чинники та умови формування і розвитку агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній 139
- 3.3. Інклюзивний контекст вертикальної інтеграції агропродовольчих компаній 154

*Розділ 4***ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СЕРЕДОВИЩА ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ВЕРТИКАЛЬНО-ІНТЕГРОВАНІХ КОМПАНІЙ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ ГАЛУЗІ**

- 4.1. Передумови подолання неоднорідності інституціонального агропродовольчого середовища 176
- 4.2. Напрями інституціоналізації інклюзивного агропродовольчого середовища 194
- 4.3. Інститути інклюзивної трансформації агропродовольчого бізнес середовища. 220
- 4.4. Державне регулювання інклюзивного розвитку суб'єктів господарювання 234

*Розділ 5***НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ МОДЕЛІ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ КОМПАНІЙ**

- 5.1. Стратегічна спрямованість моделювання реконструктивного агропродовольчого інклюзивного розвитку. 249
- 5.2. Формування механізмів реконструктивного агропродовольчого інклюзивного розвитку 266
- 5.3. Інструменти впровадження в соціальну практику моделі агропродовольчого інклюзивного розвитку 279

Післямова 309

Список використаних джерел 316

Передмова

Для сучасної світової економічної системи характерна трансформація світоглядних засад, базових принципів та стратегічних цілей розвитку. Прискорене економічне зростання упродовж ХХ століття дало змогу суттєво покращити умови життя людей по всьому світу, підвищити середню тривалість життя. Однак досягнення високих показників економічного зростання у недостатній мірі відобразилось на добробуті широких верств населення.

Науково-технічний прогрес та цифровізація усіх аспектів життєдіяльності суттєво покращили рівень доступу до освітніх та медичних послуг. Однак при цьому залишаються невирішеними важливі соціальні проблеми нерівності, бідності, безробіття та відсутності економічних стимулів для ефективної економічної діяльності, особливо незахищених верств суспільства.

Цілком очевидно, що існуюча соціально-економічна модель не забезпечує ефективного розподілу накопичених результатів господарської діяльності між усіма членами суспільства. У країнах з ринковою економікою не відбувається хрестоматійного «просочування благ вниз», а натомість відбувається подальше розшарування суспільства за майновою ознакою — різниця в рівні добробуту найзаможніших по найбідніших верств населення лише зростає. Натомість існуючі соціальні програми щодо забезпечення базового рівня життя для найменш захищених верств населення є недостатньо ефективними — вони здебільшого посилюють відчуженість людей від суспільної праці, а головне — від її результатів, що веде до посилення їх маргіналізації. Уряди бідних країн та тих, що розвиваються, у першу чергу зацікавлені у досягненні прийнятних показників економічного зростання, у меншій мірі переймаючись справедливим розподілом доходів та добробутом населення.

Подальше розшарування суспільства в умовах зростання безробіття, що посилюється впливом автоматизації та цифровізації економіки, загрожують стабільному політичному розвитку світового співтовариства. Саме тому на глобальному рівні актуальним є пошук та обґрунтування нових моделей стійкого розвитку із забезпеченням достатнього рівня добробуту для широких верств суспільства.

Проблематика розробки більш врівноваженої людиноцентричної моделі розвитку економіки перебуває у полі зору науковців усього світу. Дискусійними питаннями є стратегічні та тактичні аспекти нової парадигми розвитку, однак загальновизнаним є факт того, що світу необхідні зміни — не можна і далі поєднувати фокусування на істотних темпах економічного зростання та сприймати як належне стабільно високі показники бідності, відсутності елементарних благ для широких верств населення, а також існуючу майнову нерівність.

Для України також характерні проблеми та диспропорції соціально-економічного розвитку, які посилюються низьким рівнем економічного зростання, перманентними економічними кризами, інституційною слабкістю держави, відсутністю суспільної згоди щодо стратегічних векторів розвитку країни та тотальною недовірою між різними суб'єктами соціуму. Тобто на сучасному етапі розвитку українського суспільства особливої наукової актуальності та практичної значущості набуває питання його переходу на засади інклюзивності.

У загальному розумінні інклюзивний розвиток — це ідея, що економічне процвітання повинно забезпечувати добробут широким верстам населення, і він пов'язаний з темпами та характером економічного зростання, в першу чергу зі швидкістю зростання, а також з тим, як це зростання розподіляється серед усіх членів суспільства.

Особливо гостро проявляються зазначені проблеми в агропродовольчому секторі, для якого є принциповим вирішення задачі ефективного залучення сільського населення до результативної роботи та участі у розподілі результатів зростання з огляду на необхідність збереження людського потенціалу агропродовольчої сфери.

Значна роль у переході українського суспільства на засади інклюзивності належить агропродовольчим вертикально-інтегрованим компаніям, які за останні роки стали невід'ємною та важливою складовою частиною української економіки. Вони відіграють вирішальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни, збільшенні валютних надходжень, впровадженні інноваційних технологій та розвитку сільського господарства на інноваційних засадах.

Важливою науковою задачею на даному етапі є розробка теоретико-методологічних засад та механізмів трансформації існуючих стратегій розвитку агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній з метою забезпечення сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі із залученням до цього процесу малих і середніх підприємств, з одночасним формуванням відповідних інно-

ваційно-інвестиційних основ їх функціонування. Цілком зрозуміло, що в інтересах країни формування такої системи розвитку, при якій агропродовольчі вертикально-інтегровані компанії концентруватимуться не лише на отриманні прибутку та підвищенні капіталізації, а й сприятимуть інклюзивному розвитку при більш рівномірному розподілі доходів та результатів економічного зростання між учасниками господарської діяльності.

Саме тому значної актуальності набуває питання розробки науково-прикладного інструментарію інклюзивного розвитку агропродовольчих підприємств, що відповідає інтересам держави, регіонів, районів, об'єднаних територіальних громад та їх населенню.

Попри наявність різноманіття публікацій, науковий дискурс інклюзивної проблематики є вкрай суперечливим, а головне — залишається не до кінця з'ясованим питання щодо адекватності сучасного стану українського суспільства методологічним засадам концепції інклюзивного розвитку. Також недостатньо досліджений агропродовольчий контекст, відсутнє комплексне уявлення про систему інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери та місце у ній вертикально-інтегрованих компаній.

У представленій роботі обґрунтовано теоретичні, методологічні та методичні засади, а також запропоновано прикладні рекомендації щодо формування системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери за провідної участі в цьому процесі агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній. Нами використано комплексний підхід та послідовно досліджено проблематику та особливості впровадження концепції інклюзивного розвитку у глобальному вимірі, на рівні національної економіки, в агропродовольчій сфері та на рівні вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній.

Дослідження інклюзивного розвитку вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній саме у контексті розвитку агропродовольчої сфери та агропродовольчої галузі обумовлено їх місцем та роллю не лише з точки зору виробництва та збуту продуктів харчування, але й як важливої складової природного та соціального просторового сільсько-міського сполученого утворення.

На підставі результатів проведеного дослідження запропоновані практичні рекомендації щодо забезпечення інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання представлених у даній роботі розробок і пропозицій в діяльності агропродовольчих вертикаль-

но-інтегрованих компаній, аграрних підприємств різного масштабу діяльності та форм власності, органів влади різних рівнів при формуванні стратегій інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери і механізмів реконструкції моделі розвитку агропродовольчого середовища.

Розділ 1

ПАРАДИГМА ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ, ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ В АГРОПРОДОВОЛЬЧІЙ СФЕРІ

1.1. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

Динамічне зростання світової економіки у другій половині XX століття позитивно вплинуло на добробут населення у різних регіонах світу. Однак ціла низка диспропорцій розвитку, підвищення нерівності у різних її проявах поставили питання про доцільність подальшого економічного зростання ціною знищення природних ресурсів, досягнення багатства одних за рахунок бідності інших. Все це спричинило пошук нових концепцій розвитку людства на основі принципово інших засад.

В умовах глобальної економічної і політичної нестабільності, посилення проблем соціальної нерівності актуальною науковою задачею є розробка та обґрунтування нової концепції, яка б органічно поєднувалася з концепціями розумного та збалансованого розвитку. Саме з цих причин у політичних і наукових колах все більшого поширення набуває концепція інклюзивного розвитку. Дослідження її сутності, стратегічних цілей, причин і передумов виникнення є важливим науковим завданням.

Теоретичні основи концепції інклюзивного розвитку закладені у наукових роботах закордонних вчених: Д. Асемоглу та Дж. Робінсона [1], З. Бедоса [2], Дж. Гупта і К. Вегелін [3], Дж. Подеста [4], Т. Мак-Кінлі [5] та інших. Дослідженню проблем збалансованого, інклюзивного розвитку, визначенню сутності даної концепції присвячені роботи і цілої низки вітчизняних вчених: А. Базилюк та О. Жулин [6], О. Вдовічена [7], Т. Зінчук [8, 9], Т. Затонацька [10], О. Павлов [11], О. Прогнімак [12], В. Самофатова [13], Л. Федулова [14] та інших. Науковці наголошують на недоліках існуючої моделі економічного зростання й наголошують на необхідності розроблення нової моделі.

Разом з тим поза увагою науковців залишаються глибинні причини та передумови виникнення концепції інклюзивного розвитку.

На нашу думку, без конкретної (чи конкретної?) відповіді на питання «що не влаштовує нас у існуючій моделі економічного зростання?» неможливо визначити стратегічні цілі, задачі та інструменти інклюзивного розвитку із урахуванням інтересів усіх суб'єктів економічної діяльності.

Основою сучасної економічної моделі розвитку світу у останні століття є зростання за будь-яку ціну. Як зазначає Ю. Харарі «щоби зрозуміти сучасну економічну історію, насправді, потрібно зрозуміти лише одне єдине слово. Це слово «зростання» [15]. Зупинка зростання або спад є ознакою кризи та загрозою для існування економічних суб'єктів на різному рівні: країн, транснаціональних холдингів, середніх та малих підприємств.

Але збільшення обсягів виробництва економічних благ в індустриальних країнах повсякчас забезпечується шляхом експлуатації природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища, внаслідок чого світ зіштовхнувся з глобальними екологічними проблемами наприкінці ХХ ст., які негативно впливають на якість життя населення та гальмують економічне зростання.

Ставши на шлях невідмінного зростання людство досягло чималих успіхів: якщо щорічний обсяг виробництва на душу населення у 1500 році у середньому складав 550 доларів, то у наш час — 11097 доларів [16].

Якщо у 1500 році у світі було вироблено товарів та послуг на приблизно 250 млрд доларів, то нині воно складає 60 трлн доларів [15].

За цей період людство не лише повірило у невідворотність економічного зростання та звикло до нього, але і великою мірою зробило його самоціллю.

Статистика Світового банку свідчить, що зростання світового господарства було доволі успішним та динамічним у другій половині 20 століття [17]:

- світовий ВВП у поточних цінах в дол. США зріс у 31,9 разів у 2017 р. в порівнянні із 1969 р.;
- ВНД на душу населення за методом Atlas у поточних цінах зріс із 755,5 дол. США у 1969 р. до 11100,88 дол. США у 2017 р. — в 14,7 разів;
- ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності збільшився у поточних цінах із 5 493,42 дол. США у 1990 році до 17 968,88 дол. США у 2018 році — тобто в 3,27 рази.

Економічне зростання позитивно вплинуло на рівень життя населення. Покращення умов життя, харчування, медицини призвело

до зменшення смертності та підвищення тривалості життя, що позитивно вплинуло на чисельність населення світу. За даними Світового банку чисельність населення світу зросло із 3,61 млрд осіб у 1969 р. до 7,79 млрд осіб у 2019 р. — в 2,15 рази. Очікувана тривалість життя при народженні зросла із 58 років у 1969 р. до 67,7 років у 2000 р. та 72,23 роки у 2017 р. [17].

Станом на 2019 р. рівень надзвичайної бідності в світі є найнижчим за всю історію спостережень. У 1990 р. понад третина населення світу жили на менш, ніж 1,9 дол. США на день. За ці роки понад одному мільярду осіб вдалося вирватися із злиднів, і близько половина країн світу знизили частку бідного населення до менш ніж 3 % [18]. За даними ООН, «кількість людей, які живуть на дохід у розмірі 1,25 долара на день зменшилась трохи більше, ніж на 1 мільярд за період з 1990 по 2015 рік — з 1,9 мільярда до 836 мільйонів людей» [18]. Подібні статистичні дані опубліковані Світовим банком і МВФ.

Тривалий період швидкого економічного піднесення призвів до суттєвих соціальних змін, покращення життя населення, яке мало різні прояви.

Суттєво змінилась роль жінки у суспільстві, її навантаження у домашній роботі знизилось внаслідок принципово нових технологічних рішень. Домашні господині почали менше працювати руками, за підрахунками науковців праця за допомогою побутової техніки звільнила понад 20 годин домашньої роботи на тиждень [19]. Збільшення доходів країн призвело до інвестицій у соціальну сферу: по всьому світу збільшилась кількість шкіл, що призвело до підвищення рівня освіченості населення, збільшення кількості навчальних годин. Іншими проявами покращення життя людей стала поява та поступове збільшення тривалості оплачуваних відпусток або впровадження пенсійної схеми, системи медичного страхування. Змінився і характер роботи, яка стала менш напруженою, менш тривалою та більш комфортною завдяки облаштуванню робочих місць.

Для жінок зменшення робочого домашнього часу призвело до можливості самореалізації, емансипації, що позитивно вплинуло на гендерну рівність та дозволило їм реалізувати свій потенціал, менше витрачаючи часу на домашнє господарство.

Відбулось також покращення інших показників, які характеризують рівень соціального розвитку. У результаті економічного зростання та технічного прогресу підвищився рівень доступу населення до освітніх ресурсів, зріс рівень зарахування до початкових та середніх

шкіл — загальний рівень освіченості людей наразі є найвищим за всю історію людства. Внаслідок розвитку медицини коефіцієнт смертності у віці до 5 років (на 1000 живонароджених дітей) зменшився із 93,20 у 1990 р. до 39,10 у 2017 р. [18].

Тобто економіка світу є незрівнянно більшою за економіку 1500 чи 1900 років, а рівень життя населення об'єктивно покращився, відповідно до статистичних даних Світового банку.

У чому ж тоді вади існуючої системи економічного розвитку? У першу чергу, слід відмітити, що розподіл світового багатства є нерівномірним, а тому значна частина людства не відчуває переваг економічного зростання і не має більше економічних благ, ніж їх предки.

Споживання електроенергії на душу населення у світі зросло із 1200,06 кВт* год на рік у 1971 р. до 3132,15 кВт* год на рік у 2014 р. Однак близько 1 мільярд людей (13 % населення світу) живуть все ще без електрики, — з яких 87 % — у сільських районах. Ця проблема характерна більшою мірою для Центральної Африки, Центральної та Південної Азії. Понад 2,6 млрд людей не мають доступу до каналізації та чистої питної води, 5,4 млрд людей — до Інтернету, 2,5 млрд людей не мають рахунків у фінансових установах [14].

Хоча рівень бідності в світі знижується, однак вона сконцентрована в окремих регіонах світу — загальний борг країн із низьким і середнім доходом складає 607 млрд дол. США, що є найвищим показником за останні роки. Разом з тим, порівняно із 1980 р. у країн-учасниць G7 загальний борг зріс до 300 % ВВП [20].

Невирішеною залишається системна проблема нерівності населення планети. Частка доходу найбідніших 20 % населення залишається практично незмінною — 5,3 % у 1980 р., 3,2 % у 2000 р. та 5,2 % у 2017 р. [17].

Другим важливим недоліком існуючого економічного укладу є те, що економічне зростання та підвищення рівня життя населення має нерівномірний характер, відбувається посилення нерівності у світі та виникнення структурних дисбалансів розвитку. Однак попри всі позитивні зрушення у економіці світу існує відмінність між статистикою зростання ВВП та покращенням інших економічних показників і рівнем добробуту конкретних домогосподарств.

Експерти ООН наголошують на тому, що економічний розвиток і економічне зростання — це не тотожні поняття.

Нерівність і поляризація мають декілька вимірів. Перший вимір — має місце нерівність розподілу ресурсів та доходів між країнами. Про-

тягом останнього століття на частку багатих країн приходилося більше 50 % світового ВВП, при тому, що їх частка у загальній чисельності населення не досягала 25 % [17].

Н. Попадинець слушно зазначає, що «сформувалися два полюси: дуже багаті країни, які постійно нарощують власну перевагу, і дуже бідні, які практично втратили перспективу виходу із зачарованого кола бідності. Багато країн, що відносяться до периферії системи міжнародних відносин, «потрапили в пастки глобалізації» [21, с.91].

При цьому, як зазначає Ю. Власенко, за 2013—2018 рр. «майже третина зі 103 країн, охоплених індексом ВЕФ, зазнали зниження своїх інклюзивних показників розвитку навіть за збільшення ВВП. З 29 країн із розвинутою економікою у вибірці всі, крім трьох, пережили економічне зростання за цей період, але більшість — 16 з 29 — зазначили, що їхні показники соціальної інтеграції погіршилися, згідно з ВЕФ. Нерівність у доходах зросла або залишилася стабільною в 20 з цих країн із розвинутою економікою, а рівень бідності збільшився в 17» [22].

У той же час для країн, які не належать до розвинутих, пріоритетом були і залишаються питання досягнення цільових економічних показників, наповнення бюджету та залучення інвестицій. А проблематика трансформації економічного зростання у підвищення добробуту населення, у розвиток людського потенціалу в цих країнах традиційно перебувають на периферії уваги економічних та політичних еліт.

За агрегованими даними зауальовано нерівність на національному та регіональному рівнях. У певних частинах світу (у значній частині країн Африки на південь від Сахари), частка населення, що живе на 1,25 долара на день, практично не змінилася, незважаючи на тридцять років глобального економічного зростання. Трохи менше 60 % вкрай бідного населення світу проживає у кількох дуже густонаселених країнах — Індії, Бангладеш, Нігерії, Конго, де мало що змінилося за останні три десятиліття.

Чому так важливо подолати нерівність? Як показано у К. Pickett та R. Wilkinson, країни з низькою нерівністю є більш стабільними, з меншою кількістю конфліктів, люди в таких країнах можуть жити довше [23].

Другий вимір — це регіональні диспропорції у розподілі ресурсів та добробуту, що є характерними для багатьох країн світу. Регіональна політика держави повинна мати на меті збалансований розвиток

різних регіонів, однак при цьому мають бути збережені принципи децентралізації та економічної ініціативи. Якщо зростання добробуту окремого регіону відбувається на основі більш ефективного господарювання, впровадження інклюзивних інститутів та залученні інвестицій, чи слід обмежувати таке зростання з метою забезпечення рівності?

Третій вимір — нерівність доходів між різними групами громадян в залежності від віку, професії, гендерної приналежності тощо. Чисті доходи 100 найбагатших жителів людей Землі у 2013 р. досягли 240 млрд дол. — за останні 20 років доходи 1 % найбагатших жителів планети збільшилися на 60 %. А найбідніші верстви населення заробляють менш як 1,25 дол. США на людину на день [17].

Майже 90 % населення країн, які розвиваються, живе на суму менше 10 доларів на день. З них близько половини — на менш ніж 2,50 долари на день. Розрив між багатими і бідними людьми значно поглибився. Різниця між бідними і заможними країнами є значно більшою, ніж три 30 років тому. Якщо точніше, вона є більшою, ніж у 1820 році [19].

Відповідно постає проблема: «як перетворити економічне зростання на суспільний добробут?».

Глобалізаційні процеси ще більше продемонстрували соціальну нерівність і поляризацію світу. Все більша відкритість дає можливість людям порівнювати свій рівень добробуту із мешканцями розвинених країн. У таких умовах очевидним стає дисбаланс між доходами та способом життя мешканців найбідніших та найбільш розвинених країн. Глибокі диспропорції у розвитку являють собою загрозу у глобальному вимірі та є однією із причин збройних конфліктів, активних міграційних процесів та зростання кількості біженців. Численні військові конфлікти спричинені саме відсутністю механізмів справедливого розподілу ресурсів між усіма членами суспільства. Тобто низка соціально-економічних проблем спричинена, у тому числі, нерівністю в розподілі доходів, недостатньою замученістю населення до активної економічної діяльності.

У 2018–2019 рр. соціальні протести охопили міста із високим рівнем економічного розвитку: Париж, Москву, Гонконг, Сантьяго. Якщо користуватись загальноприйнятною методологією оцінки рівня життя населення, то причин для протестів у мешканців цих міст немає: високий рівень соціальних благ, рівень доходів вище середніх

по країні, розвинута інфраструктура. Подушний дохід у Гонконзі досягає \$40 тисяч, в Парижі — понад \$60 тисяч, а в Сантьяго — майже \$18 тисяч (одне з найбагатших міст Латинської Америки) [24]. Однак причини протестів — соціальні вимоги, зокрема, більш справедливий розподіл доходів, забезпечення політичних свобод, зменшення майнової нерівності, створення так званих соціальних ліфтів. Як зазначив Дж. Сакс: «ось що може статися, коли відчуття несправедливості починає поєднуватися з масовим відчуттям зниження соціальної мобільності» [24].

Тому постає питання: «чи є сенс у неухильному економічному зростанні за будь-яку ціну із руйнуванням екології та винищенням біологічних ресурсів, якщо це не призводить до підвищення рівня життя людей у всьому світі?». Чи дійсно світова економіка йде вірним шляхом та чи може бути зростання економіки безкінечним? Чи є межа зростання? При збереженні 2 % зростання світової економіки на рік через 100 років вона зросте у 7,2 рази. Чи витримає планета таке зростання та чи є в цьому потреба?

Необхідно також врахувати демографічні прогнози щодо зростання кількості населення до 9,7 мільярдів до середини 20 століття [25] при збереженні диспропорцій у розподілі населення. Очікується, що найбільшим приріст населення буде саме у мало розвинутих країнах при нижчих темпах приросту у високо розвинутих. Це посилить існуючу нерівність у розподілі доходів та ключових ресурсів.

Після розуміння того факту, що інші суспільні моделі (такі як комунізм) зазнали краху, відбулося усвідомлення необхідності створення нової моделі економічного розвитку на основі капіталістичних засад.

Ціла низка економічних та політичних лідерів заявляють про кризу капіталізму та необхідність переходу до нової моделі розвитку. Президент Франції Е. Макрон заявив про кризу капіталізму та необхідність удосконалити побудову світу: «сам капіталізм деградував і збожеволів — так як ми самі ж породжуємо ті прояви нерівності, врегулювати які ми потім не в змозі» [26].

Мільярдер М. Беніофф є одним із представників найбагатших людей світу, які також говорять про глибоку кризу капіталістичної моделі розвитку: «вільні ринки дозволили створити нові індустрії і привели до процвітання, яке допомогло мільярдам людей вибратися з убогості. Але при цьому капіталізм «з його нав'язливою ідеєю про максимізацію прибутку для акціонерів» також призвів до жадливості

нерівності, коли статки 26 найбагатших людей світу дорівнюють статкам 3,8 млрд найбідніших» [27].

Про загрози, необхідність змін та удосконалення існуючої моделі розвитку заявили чимало суспільних та економічних лідерів Заходу. Президент Всесвітнього економічного форуму Б. Бренде вказує, що «Світ переживає переломний момент: розподіл сил змінюється, сигналізуючи про народження нової, багатополлярної епохи», де «розширюються можливості для конкуренції або співпраці» [28]

Американський фінансист Дж. Сорос наголошує, що «виживання відкритих суспільств перебуває під загрозою, і водночас ми наражаємося на ще більшу кризу — глобальну зміну клімату, яка загрожує виживанню всієї нашої цивілізації» [29]

Керівник лабораторії зростання Центру міжнародного розвитку Р. Хаусманн зазначає, що «незбалансованість економічного зростання стала досить серйозною проблемою, оскільки значна частина населення не приймає участі у зростанні глобального ВВП, що робить його нестійким» [30].

Е. Мончинська вбачає проблему сучасної моделі розвитку світу у «неприспосованості економічних механізмів, регуляторів і пріоритетів до змінних цивілізаційних вимог. Одним із проявів цієї неприспосованості є економічне зростання, що слабшає, і дисфункції в соціальній сфері, що пов'язано, зокрема, з дисфункціями в сфері інновацій» [31].

В умовах, коли існуючу модель розвитку критикують і найуспішніші представники суспільства, і найбідніші верстви суспільства (мовою міграції та протестів по усьому світу), очевидно є необхідність створення та впровадження нової, удосконаленої концепції розвитку.

О. Кузнецов вказує на «необхідність проведення глибокої структурної перебудови всієї системи регулювання світового господарства, яке в сучасних умовах є надзвичайно витратним з точки зору витрат обслуговування. ... нинішня фінансова система не в змозі вирішити проблеми глобальних дисбалансів, знизити витрати і перенаправити непродуктивні ресурси на фінансування давно назрілих технологічних трансформацій» [32].

Необхідно розуміти важливість викликів, які постають перед людством. Можливе неконтрольоване зменшення добробуту при залученні все більшого капіталу та ресурсів для вирішення цієї проблеми, як зазначають автори книги «Межі зростання» «зростання може стати проблемою лише в тому випадку, коли вони вийде за межі та пере-

вищують рівні, які можуть бути досягнуті без шкоди для планети та загального добробуту» [19].

Тож вже багато десятиліть основним рушійним фактором економіки є експоненційне зростання, зростання населення та економіки, яке виникло з початком промислової революції.

Інтенсивний розвиток світової економіки на основі досягнень науково-технічного прогресу за останні десятиліття призвів до задоволення базових потреб населення більшості країн світу. Разом із тим виникли або посилились певні загрози для добробуту суспільства: збільшення масштабів майнової нерівності, бідність населення окремих регіонів, соціальна напруженість, екологічні проблеми тощо. Внаслідок цього відбувається трансформація стратегічних цілей суспільства — від забезпечення економічного зростання за будь-яку ціну до забезпечення гармонійного, сталого розвитку.

Тобто виникла об'єктивна необхідність у новому підході до розвитку людства, а саме — інклюзивного. Концепція інклюзивного сталого розвитку (inclusive sustainable growth) сформувалась як більш широка парадигма щодо зростання та розвитку, як протиположність до економічного зростання як самоцілі людства. З іншого боку — це відображення споконвічного прагнення людства до суспільства, заснованого на справедливому розподілі ресурсів та рівному доступу до них та логічне продовження вчень Ф. фон Хайека, М. Вебера, В. Вернадського.

У XX столітті виникли нові економічні концепції збалансованого розвитку: «зелена економіка», «сталій розвиток», «економіка щастя», «інклюзивний розвиток» та деякі інші. При цьому найбільшого поширення набула концепція сталого розвитку («англ. sustainable development»), яка активно впроваджується на рівні міжнародних організацій, держав, регіонів та окремих підприємств.

Засади концепції сталого розвитку у значній мірі пов'язані із вченням В. Вернадського про ноосферу. Детально категорія «сталій розвиток» була розроблена у доповідях Римського клубу (1972р.). Важливими етапами у становленні та розвитку концепції сталого розвитку стали декларація першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), звіт Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку в 1987 р., конференція ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), Всесвітній саміт з питань сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.).

Осмилення людством реальної небезпеки подальшого незбалансованого та однобічного розвитку стало ключовою причиною розробки концепції сталого розвитку. Якщо у 50–60-х рр. XX ст. розвиток пов'язували переважно із «економічним прогресом та зростанням економічної ефективності, то на початку 70-х рр. у зв'язку з несправедливим розподілом прибутків та зі зростанням кількості бідних у країнах, що розвиваються, питання соціальної справедливості були визнані такими ж важливими, як і питання зростання економічної ефективності» [33].

Вперше термін «стійкий розвиток» у сучасному сенсі було використано на засіданні Римського клубу 1972 року у доповіді з теми «Межі зростання», яку було представлено групою вчених на чолі з Д. Медоуз [34]. Характеризуючи бажаний стан глобальної рівноваги, автори зазначили: «Ми шукаємо формування моделі, що становить світову систему, яка є стійкою без раптового і неконтрольованого розпаду і здатна до задоволення основних матеріальних потреб усього населення» [34].

За визначенням Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку сталий розвиток — це розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління і не ставить під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти їхні власні потреби [35, с. 86].

За глумаченням Г. Дейлі сталий розвиток — це означення гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів) щодо збереження довкілля, ліквідації, експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і груп населення, зокрема за етнічними, расовими чи статевими ознаками [36, с. 96].

У глобальному вимірі метою впровадження стратегії сталого розвитку є досягнення гармонії між людством і природою. Ключовою ознакою сталості розвитку є його керованість на основі використання системного підходу та сучасних інформаційних технологій, які дають змогу моделювати та прогнозувати результати різних варіантів розвитку економічної системи [37].

Ключовою ідеєю сталого розвитку є відмова від концепції споживацтва, коли збільшення рівня споживання є основним критерієм соціально-економічного розвитку. Необхідним є пошук такого співвідношення між природокористуванням і соціально-економічним розвитком, яке б забезпечило раціональне, економне і ефективне використання природних ресурсів, підтримувало б екологічну безпеку

суспільства, і разом з тим гарантувало б необхідну якість життя і добробуту населення [38].

Сталий розвиток підприємства в поточному періоді слід розглядати як його здатність до здійснення економічної діяльності в кожен окремий момент часу в умовах невизначеності впливів зовнішнього середовища які порушують нормальне функціонування і розвиток підприємства [39, с. 87].

Відповідно до визначення Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) стратегія сталого розвитку — це скоординований набір процесів аналізу, дискусій, навчання, планування та інвестицій, що формуються шляхом участі та постійного вдосконалення й інтегрують економічні, соціальні та екологічні цілі суспільства, шукаючи компроміси там, де це неможливо [40, с. 8]. Б. Данилишин зазначає, що стратегія сталого розвитку розуміється не як кінцевий незмінний продукт, а інтерактивний процес, що базується на повторюваних циклах аналізу прийняття рішень, плануванні, впровадженні, перегляді тощо, який не може бути одноразовим завданням [41, с. 215].

Л. Квятковська пропонує таку послідовність формування стратегії сталого розвитку підприємства [37, с. 86]:

1. Постановка мети, для визначення якої необхідна оцінка впливу стратегії на сталий розвиток підприємства.
2. Розробка варіантів досягнення цілей із урахуванням проблеми обмеженості ресурсів та зважаючи на стадію життєвого циклу підприємства.
3. Вибір кращих варіантів досягнення кінцевої мети з безлічі альтернативних.

«Сталий розвиток» вже не є суто науковою парадигмою, а реалізується у вигляді конкретних стратегій, планів та практичних заходів окремих суб'єктів господарювання. Також «сталий розвиток» є, на нашу думку, фундаментальною основою для деяких інших концепцій збалансованого розвитку. Саме тому актуальною науковою задачею є дослідження особливостей втілення концепцій сталого та інклюзивного розвитку різними суб'єктами економіки, у тому числі провідними представниками корпоративного сектору.

У 2000 р. були сформульовані в Декларації тисячоліття ООН 189 країнами-членами ООН та 23 міжнародними організаціями «Цілі розвитку тисячоліття». Основними з них є 8 таких цілей: викорінення крайнього зубожіння та голоду, надання всім жителям планети початкової освіти, забезпечення гендерної рівності та розширення прав

жінок, зменшення дитячої смертності, покращення охорони здоров'я матерів, боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями, забезпечення екологічної стійкості, формування глобального партнерства в цілях розвитку [42].

Отже дедалі більше ідеї сталості та інклюзивності знаходять поширення на рівні провідних світових організацій. Так питання інклюзивності відображене майже у всіх 17 цілях сталого розвитку підсумкового документу 2015 року «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» [43].

Концепція сталого розвитку впроваджується на різних рівнях. У 2015 році в Україні прийнято Стратегію сталого розвитку «Україна 2020» [44]. Затверджена указом президента стратегія визначає мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети, стратегічні індикатори та засоби реалізації стратегії. Метою Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі [44].

30 вересня 2019 року Президентом України підписано указ «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», у якому визначено 17 цілей країни щодо сталого розвитку на цей період [45], які мають стати орієнтирами при розробці та втіленні нових проектів у різних сферах.

Однак запровадження загальної державної стратегії сталого розвитку має базуватись на ґрунтовному розумінні сутності даної концепції як громадянами країни, так і господарюючими суб'єктами.

Відповідно до дослідження компанії McKinsey [46], проведеного у 2010 році, понад 50 % керівників компаній усвідомлювали що забезпечення сталого розвитку — це важлива складова розв'язання екологічних, соціальних та управлінських питань у широкому колі аспектів — від розробки нових продуктів до створення репутації та загальної корпоративної стратегії [47].

Дослідження McKinsey виявило, що компанії визначають сталий розвиток як один із трьох основних пріоритетів, що може бути ефективною складовою бізнес-діяльності, оскільки сталість допомагає зміцнити соціальну відповідальність компанії, заощадити кошти та забезпечити збалансоване майбутнє для наступних поколінь. При цьому лише 30 % керівників компаній активно шукали інвестиційні можливості для втілення даної концепції [46].

Концепція інклюзивного розвитку виникла пізніше, як логічне продовження теорії сталого розвитку. Її появу можна вважати відпо-

віддю на такі виклики сучасності, як посилення нерівності, відсутність успіху у боротьбі з бідністю та виникнення цілого ряду соціальних та економічних диспропорцій у розвитку регіонів, країн та верств суспільства.

Концентрація економічних еліт на забезпеченні економічного зростання за будь-яку ціну виявилось недостатньо ефективною у побудові добробуту країн. Саме тому з'явилась необхідність у новій теорії, яка б поєднувала засади сталого розвитку із практичними механізмами залучення різних верств населення до активної економічної діяльності та розподілу результатів суспільної праці.

Поява інклюзивного підходу у економічній теорії як складової моделі «справедливого» суспільного розвитку відбулося із середини ХХ століття. Окремі дослідники пов'язують це із розпадом колоніальної системи, коли з'явилися на світовій мапі країни, що розвиваються.

Відповідно концепція інклюзивного розвитку була покликана запропонувати механізми інтеграції цих країн у світову економіку шляхом збільшення рівня добробуту населення та ліквідації бар'єрів для розвитку особистості [48].

Однак, на нашу думку, не слід пов'язувати виникнення теорії інклюзивного економічного розвитку виключно із розпадом колоніальної системи. Після періоду інтенсивного та гармонійного економічного зростання у повоєнний період (1945–1955 рр.) у світовій економічній системі посилювались процеси збільшення нерівності при збереженні високих показників бідності.

Окрім того, за своєю сутністю концепція інклюзивного розвитку спрямована на формування передумов для розвитку особистості та людського потенціалу на мікрорівні шляхом удосконалення існуючих механізмів економічного зростання. Тому концентруватись виключно на макроекономічному та геополітичному аспекті виникнення цієї теорії недоречно.

В доповіді ООН «Людський розвиток для всіх і кожного» зазначено: «для того щоб людський розвиток охоплював усіх і кожного, зростання має бути інклюзивним і спиратися на чотири взаємопідтримуючих стрижні: зростання, що веде до зайнятості; посилення фінансової інклюзії; інвестування у пріоритетні напрями людського розвитку; здійснення високоефективних багатоспрямованих заходів із втручання (безпрограшних стратегій)» [49].

О. Бородіна, І. Прокопа вважають, що виникнення концепції інклюзивності розвитку як компромісного підходу щодо ідей сталого

розвитку відбулося по причині складності та подекуди неможливості їх комплексного впровадження [50].

У центрі уваги концепції інклюзивності розвитку опинилися найбідніші та найвразливіші верстви населення [51].

Виникнення концепції інклюзивного розвитку має цілий ряд передумов, які доцільно поділити на геополітичні, соціальні та демографічні.

Геополітичні передумови полягають в тому, що на сучасному етапі розвитку цілком очевидно є недосконалість існуючого механізму суспільно-економічного розвитку у глобальному вимірі. Великі надії поклалися на глобалізаційні процеси, які мали прискорити економічне зростання по всьому світу, а потім шляхом поступового проникнення добробуту зверху вниз позитивно вплинути на соціальний стан громад по всьому світу. Однак надії на глобалізацію виявилися надмірними — після етапу активної лібералізації світової торгівлі інтереси світових економічних лідерів проявили свою суперечливість. Саме тому посилюються останнім часом процеси зворотного напрямку — регіоналізації та локалізації виробництва і програм розвитку великих корпорацій. На певному етапі з'являлось розуміння того факту, що концепція, згідно з якою основною метою є забезпечення економічного зростання, яке автоматично буде «поширюватися» на бідних і незахищених верстви населення, виявилася в корені помилковою.

Іншим фактором виникнення концепції інклюзивного розвитку є криза концепції неолібералізму, яка виявилася неспроможною подолати існуючі проблеми бідності, нерівності та нерівномірного розподілу добробуту. Саме тому лідери світової економічної думки поступово зосереджують свою увагу на розробці та впровадженні удосконалених моделей розвитку суспільства. Важливим питанням є те, що саме стане відповіддю на існуючі соціально-економічні проблеми та виклики у глобальному вимірі — докорінна революція, перебудова економічної моделі світу у напрямку соціалізації чи її еволюційна зміна.

В умовах глобалізації та відкритості більш очевидними стають вади існуючої економічної системи. Здається все більш зрозумілим, що існуюча економіка перестала бути релевантною та відповідати потребам суспільства. А якщо економічна система не може вирішити проблеми суспільства, такі як бідність та нерівність, то така економічна система має бути або зруйнована або трансформована. Інклюзивний підхід є спробою еволюційного перетворення економічної системи задля її удосконаленням без допущення шоківих революційних потрясінь.

Необхідно розуміти, що бідність, нерівність є проявом існуючих структурних проблем домінуючої капіталістичної моделі світового розвитку. Саме тому подолання соціальних проблем полягає саме в удосконаленні соціально-економічної моделі із посиленням інклюзивного акценту у напрямку забезпечення сталості та стійкості подальшого суспільного розвитку.

Одним із варіантів перетворення економічної системи є активізація соціалістичних рухів, а також політичних течій, спрямованих на посилення регіоналізації та націоналізму по всьому світу. Повернення до суспільного дискурсу теорії соціалізму, який у глобальному вимірі зазнав невдачі у XX столітті є саме революційним шляхом, який здатен змінити світову економічну та політичну карту світу. Іншим напрямом вирішення існуючих глобальних проблем є удосконаленням економічної моделі розвитку без її революційної перебудови.

Окремо слід зупинитися на технологічних передумовах виникнення інклюзивної концепції. Наскрізна діджиталізація суспільства підвищила рівень його відкритості та транспарентності — громадяни різних країн здатні порівняти умови свого життя із представниками інших країн та прошарків суспільства. Зважаючи на необмеженість людських бажань цілком очевидно є різниця у способі життя найбідніших верств населення, середнього класу та найзаможніших. З іншого боку, цифровізація найрізноманітніших аспектів людського життя позбавила від ілюзій щодо необхідності окремих ексклюзивних інституцій, оскільки роль держави як монопольного розпорядника ресурсів країн та володаря абсолютно незамінних знань та компетенцій поступово зменшуються. Зміна ролі держави полягає у зменшенні її репресивно-каральних функцій та посилення сервісної функції щодо забезпеченням елементарних потреб сучасної особистості. Проникнення Інтернету принципово змінює роль у глобальній економіці людини, яка тепер є ключовим ресурсом забезпечення розвитку економічних систем. Зменшення ролі держави в ліберальних економіках та підвищення ролі особистості цілком змінює пріоритети суспільно-економічного розвитку.

Тобто трансформація парадигми розвитку суспільства об'єктивно обумовлена в умовах транспарентності досягненням екстремумів добробуту та споживання в одних регіонах та секторах суспільства при зростанні нерівності та бідності в інших. Тому трансформація парадигми розвитку суспільства має глобальний характер та охоплює усі сфери (рис.1.1).

Рис. 1.1. Логіко-структурна схема трансформації парадигми розвитку суспільства (авторська розробка)

Підвищення інклюзивності економічних систем є необхідною умовою забезпечення їх сталого та гармонійного розвитку на основі залучення людського капіталу на умовах співучасті у розподілі результатів економічного зростання. Базисом для коректної побудови ефективної системи інклюзивного розвитку є уточнення її цілей, які подекуди мають суперечливий характер за щодо необхідності забезпечення економічного росту чи розподілу накопиченого добробуту на основі соціалістичних принципів, концентрації на добробуті особистості чи формуванні засад інклюзивного розвитку економічних систем.

Інклюзивна парадигма є відповіддю на несправедливість існуючої системи суспільних відносин, для якої характерні кілька вад:

- 1) несправедливий розподіл ресурсів, який є надто нерівномірним;
- 2) криза довіри та недосконалість економічних, фінансових інструментів, які в умовах транспарентності показують, що не всі ринкові контрагенти поведуть себе чесно та справедливо, тому і подальше проведення економічних операцій в таких умовах є ускладненим;
- 3) наявність бар'єрів для економічного розвитку.

На противагу цим системним вадам інклюзивна економіка має базуватись на таких принципах як справедливість, відкритість, довіра, відсутність бар'єрів. Складність існуючих фінансових інститутів у глобальному масштабі призвела до появи фінансових пазирів і нерационального розподілу багатства та ресурсів

Саме стійкий всеохоплюючий прогрес, який супроводжується зростанням доходів населення із одночасним підвищенням його економічних можливостей, рівня захищеності та якості життя має бути визнаний як бажаний та пріоритетний результат для суспільств по всьому світу.

О. Вдовічена виділяє та порівнює три основні сучасні парадигми сталого економічного зростання: модель інвестиційного зростання, модель інноваційного зростання та модель інклюзивного зростання [7, с.20]. І якщо перші дві базуються на використанні, поширенні технологій та інновацій, то модель інклюзивного зростання в основу ставить використання потенціалу людини.

В основі концепції інклюзивного розвитку є теза, що коли людство інвестує в те, що зробить економіку більш справедливою від низу до верху, економічне зростання, ймовірно, буде більш високим та стабільним для всіх протягом більш тривалого часу.

Хоча зростання і справедливість є найважливішими складовими інклюзивної економіки, не слід забувати про інші елементи, які мають зробити економіку більш інклюзивною, особливо для бідних і уразливих верств населення.

Слід зазначити, що значною мірою пошук нових моделей розвитку продиктований не тільки турботою про незахищені верстви суспільства, але і зниженням темпів економічного зростання. У дискусіях щодо необхідності переходу світової економіки до нової моделі економічного зростання виникла концепція «нової норми» (New Normal). Вона була докладно сформульована М. Ель-Еріаном (одним з керівників інвестиційної компанії Pacific Investment Management Company, PIMCO) в травні 2009 р. [52].

Відповідно до концепції «нової норми» внаслідок економічної кризи 2008 р. для світової економіки на середньострокову перспективу були визнані характерними такі ознаки:

- 1) суттєве уповільнення темпів економічного зростання в порівнянні з попереднім десятиліттям;
- 2) високі показники безробіття;
- 3) загострення боргових проблем;
- 4) значна невизначеність на ринках і подальше зрушення глобальної економічної активності в бік країн з ринками, що розвиваються.

В агропродовольчій сфері перелічені проблеми доповнюються зміною структури виробництва та розподілу фінансових результатів діяльності на користь транснаціональних корпорацій. Зростання кількості населення та рівня споживання неухильно збільшує попит на продовольчу продукцію по всьому світу — це створює нові можливості для аграрних та харчових підприємств. Однак глобалізація та транснаціоналізація економіки ставить під загрозу економічну модель класичних аграрних підприємств, дрібних та середніх виробників, а також добробут сільського населення.

Науково-технічний прогрес та діджиталізація лише прискорюють вивільнення робочої сили в агропродовольчій галузі при відсутності повноцінної альтернативи з точки зору продуктивної зайнятості та забезпечення прийнятної рівня доходів.

Перелічені фактори обумовлюють вектор інклюзивної трансформації агропродовольчої сфери у напрямку зміни моделі взаємодії усіх її суб'єктів задля збереження та збільшення людського потенціалу як основного фактору подальшого розвитку агропродовольчої галузі.

Тобто несприятливі фундаментальні фактори економічного розвитку в умовах кризи спонукають до пошуку нової економічної моделі, яка має забезпечити подолання кризових тенденцій і вихід на стійку посткризовий траєкторію економічного зростання.

Таким чином, виникненню концепції інклюзивного розвитку сприяла сукупність факторів.

1. Перехід більшості країн світу до інтенсивного типу розвитку на основі зростання ефективності та використанні здобутків НТП.

2. Поширення ідей гуманізму, коли акцент у соціально-економічному розвитку зроблено на інтересах та потребах людини. Відбулось усвідомлення того, що саме розвиток людини, зростання людського капіталу має бути кінцевою метою економічного зростання.

3. Підвищення напруги у суспільстві внаслідок відсутності прямої кореляції між загальним економічним зростанням та підвищенням рівня добробуту громадян та домогосподарств.

4. Нерівність у доходах та доступі до ресурсів у різних країнах та регіонах світу.

За останні роки сформувався певний консенсус у науковому середовищі щодо необхідності переходу до нової моделі зростання та розвитку — на основі засад інклюзивності. Разом з тим, актуальною задачею є переведення концепції інклюзивного розвитку із площини теорії до формату плану дій.

1.2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

Необхідність удосконалення існуючої моделі розвитку суспільства перебуває у полі зору науковців та суспільних діячів усього світу. Дискусії точаться щодо стратегії та тактики подібних трансформацій, однак загальновизнаним є факт того, що світу необхідні зміни — не можна і далі поєднувати фокусування на істотних темпах економічного зростання та сприймати як належне стабільно високі показники бідності, відсутності елементарних благ для широких верств населення, а також посилення нерівності.

Серед концепцій модернізації суспільних відносин останнім часом набула поширення теорія інклюзивного розвитку. Актуальним науковим питанням є систематизація існуючих наукових поглядів на дану концепцію задля її подальшого удосконалення.

Поява та розвиток концепції інклюзивного розвитку обумовлена посиленням нерівності, високим рівнем бідності в умовах високих темпів зростання економіки світу упродовж останніх десятиліть. Зважаючи на суспільну важливість концепції інклюзивного розвитку для переходу до нової економічної парадигми, важливим науковим питанням є дослідження сутнісних протиріч даної концепції задля її своєчасної трансформації, подальшого розвитку та практичного впровадження.

Проблематика забезпечення економічного розвитку та підвищення добробуту населення завжди перебувала у центрі уваги науковців, тому концепцію інклюзивного розвитку не можна назвати новим революційним напрямом економічної науки.

Ще Аристотель вказував на те, що багатство не є самоціллю людини — це лише засіб досягнення мети. А гроші необхідні людині для того, щоб займатись тією справою для якої вона призначена. Тобто він вважав багатство основою для розвитку людини на противагу багатству заради багатства.

Класична школа політекономії при дослідженні природи багатства вказувала на здатність людини до вдосконалення.

А. Сміт сформулював концептуальні положення про людину, як вищу цінність функціонування економічної системи. Вчений вказував, що рушійною силою матеріального виробництва і соціально-економічного прогресу є людська індивідуальність, її одвічне прагнення до реалізації особистого інтересу. Ключовим завданням держави А. Сміт вважав «забезпечення усім її громадянам рівних прав і умов для прояву їхніх здібностей та можливостей» [53].

А. Сміт вважав, що задачею економіки є зростання для того, щоб підвищити середній рівень добробуту і поліпшити життя багатьох бідних. Говорячи про невидиму руку ринку, він вказував на те, що вона має принести користь суспільству в цілому і підвищити середній рівень життя, а не вплинути позитивно лише на невеликий прошарок багатих.

У економічних працях А. Сміта містяться переконання у вродженій товариськості людей, у їх прагненні працювати разом задля блага інших людей і суспільства загалом.

Причому А. Сміт висловлював думку, що у межах системи природної свободи має функціонувати механізм збалансування, який би не дав особистій вигоді стати руйнівною. Також він наголошував на необхідності правових політичних та моральних обмежень для ринку як інструменту розподілу суспільних благ.

Т. Мальтус у роботі «Досвід про закон народонаселення» розглянув причини підвищення добробуту громадян, розвиток суспільства, працю людини як фактор розвитку економіки та сформулював «закон народонаселення: за сприятливих обставин (якщо не буде воєн, хвороб, бідності), зростання населення відбувається у геометричній прогресії, тоді як засобів існування — в арифметичній, внаслідок перенаселення бідність може стати неминучою долею всього людства» [53].

Видатний філософ XVII сторіччя, періоду європейського Просвітництва, Дж. Локк стверджував, що кожна особистість має право на життя, свободу і власність.

Розмірковуючи про добробут людей та його вплив на економіку, Д. Дефо зазначав, що «якщо зарплата — низька і жалюгідна, таким же буде і життя; якщо люди отримують мало, вони зможуть мало і витратити, і це відразу позначиться на торгівлі» [54]. Таким чином було обґрунтовано необхідність підтримки належного рівня добробуту робітників для функціонування економіки.

Натомість англійський економіст А. Янг був протилежної думки: «кожний, якщо він не ідіот, знає, що нижчі класи слід тримати у бідності, інакше вони не будуть працелюбними...» [55].

Не слід відкидати і теоретичну спадщину К. Маркса, який у своїх роботах приділяв значну увагу проблематиці розвитку людини та її добробуту. У своїх ранніх дослідженнях він представив погляди щодо теорії справедливого суспільства, побудованого на засадах духовної свободи, високої культури, матеріального добробуту. Проголошений у «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса принцип «вільний розвиток кожної людської індивідуальності є умовою розвитку всіх», як зазначає А. Гальчинський цілком відповідає духу сучасної теорії постіндустріалізму [56].

У теорії еволюційного розвитку Й. Шумпетера чільне місце займало дослідження людини та ролі людського фактору в економіці. Вчений по-новому дослідив поведінку людини, людський фактор економічної діяльності. При цьому піддавались критиці недоліки в неокласичній теорії дослідження людини, зокрема її спроби обмежити інтерес людини таким фактором, як максимізація прибутку, ігноруючи багатогранність людської діяльності, прагнення до розвитку, інноваційності та самореалізації.

Й. Шумпетер, як представник австрійської школи економічної теорії, поділяв думку, що на діяльність людини впливають рівень

освіченості і культури, невизначеність економічного розвитку та інші фактори [57].

Не зважаючи на те, що провідні вчені та мислителі різних епох розуміли цінність людини для економічної системи та її розвитку, в основі економічного зростання протягом багатьох століть знаходилась екстенсивна модель, що вимагало залучення нових ресурсів для господарського розвитку. Так після двох світових війн ключовою задачею було швидке економічне зростання задля вирішення базових потреб населення. Саме тому акцент був зроблений на кількісному зростанні на основі екстенсивного типу розвитку. Така стратегія досить швидко дала результат у вигляді зростання ВВП та доходів населення. Однак досить швидко проявили себе глибинні проблеми такого напрямку розвитку і поступово сформувались передумови для переходу до інтенсивного типу розвитку, який ґрунтується на зростанні ефективності використання виробничих факторів на основі науково-технічного прогресу, коли на перший план виходить здатність людини мислити, її інноваційність і продуктивність.

Саме протягом кількох десятиліть після закінчення Другої світової війни було відмічено скорочення розриву між бідними та багатими, суттєве збільшення кількості представників середнього класу.

У 60-х роках XX займало століття Т. Шульц і Г. Беккер запропонували теорію людського капіталу [58].

Розробники концепції базових потреб, яка в 1976 р. лягла в основу доповіді Міжнародної організації праці «Зайнятість, зростання і базові потреби» наголошували, що «державна політика має бути спрямована на забезпечення доступу населення до соціальних послуг та товарів» [59].

Поступово у науковому середовищі викристалізувалось усвідомлення необхідності збільшення обсягів інвестицій в людський капітал, як визначальний чинник успішного економічного зростання та ефективного розвитку економічних систем.

Логічним продовженням теорії людського капіталу стала теорія ендогенного зростання, яка враховує широке коло інституційних факторів, таких як інвестиції в людський капітал, інноваційний рівень економіки тощо.

П. Ромер запропонував та обґрунтував теорію довготермінового економічного зростання із розширенням традиційної виробничої функції Кобба-Дугласа шляхом введення фактору знання [60, с. 1015].

Важливим етапом у розвитку економічної думки стало формування концепції сталого розвитку, спричиненого осмисленням людством реальної небезпеки подальшого незбалансованого та однобічного розвитку. Якщо у 50–60-х рр. XX ст. розвиток пов'язували переважно із «економічним прогресом та зростанням економічної ефективності, то на початку 70-х рр. у зв'язку з несправедливим розподілом прибутків та зі зростанням кількості бідних у країнах, що розвиваються, питання соціальної справедливості були визнані такими ж важливими, як і питання зростання економічної ефективності» [61].

За визначенням Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку «сталий розвиток — це розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління і не ставить під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти їхні власні потреби» [62, с. 86].

У глобальному вимірі метою розробки та впровадження стратегії сталого розвитку є досягнення гармонії між людством і природою.

Основи для концепції інклюзивного розвитку формує саме концепція сталого розвитку. Цілі сталого розвитку й концепція інклюзивного розвитку є взаємодоповнюючими, та такими, що не суперечать одне одному.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти головних принципах [63, с. 45]:

- поєднання збереження природи і розвитку суспільства;
- задоволення основних потреб людини;
- досягнення рівності та соціальної справедливості;
- забезпечення соціального самовизначення та культурного різноманіття;
- підтримання цілісної екосистеми.

Інклюзія опинилась у центрі уваги громадського та наукового середовища у другій половині 90-х років XX ст., коли стало зрозуміло, що економічне зростання не завжди позитивно та пропорційно впливає на підвищення добробуту населення та зниження нерівності. Постала потреба у новому підході до розвитку, який би забезпечив необхідні позитивні зміни рівня життя населення по всьому світу.

Концентрація уваги економічних еліт на забезпеченні економічного зростання за будь-яку ціну виявилась недостатньо ефективною у побудові добробуту країн. Саме тому з'явилась необхідність у новій теорії, яка б поєднувала засади сталого розвитку із практичними механізмами залучення різних верств населення до активної економічної діяльності та розподілу результатів суспільної праці.

Ключові положення концепції інклюзивного розвитку були викладені Комісією з росту та розвитку під керівництвом лауреата Нобелівської премії М. Спенса (Machael Spence) у 2008 р., а потім опубліковані у дослідженні «Звіт про зростання. Стратегії зростання та інклюзивного розвитку» («The growth report. Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development») [64].

Етимологія терміну «інклюзія» походить від англійського слова «inclusion» — включення, залучення.

Для української мови слово «інклюзія» є новим, запозиченим, тому відсутнє у класичних словниках. За визначенням словника української мови Словник.ua «інклюзія — процес збільшення ступеня участі всіх громадян в соціумі, і насамперед, тих, що мають труднощі у фізичному розвитку» [65].

Уперше термін «інклюзія» було використано для визначення процесу залучення до певних соціальних процесів в 1970-х роках у США. Цим терміном насамперед описували соціальну інклюзію — збільшення ступеня участі всіх громадян, які сприймаються суспільством як окремі індивідуальності, у соціумі. Термін «інклюзія» введено у широкий міжнародний в обіг з 1994 року у контексті проголошення принципу інклюзивної освіти, «який передбачає не тільки активне включення і участь дітей з психофізичними порушеннями в загальноосвітньому просторі, але й перебудову всього процесу масової освіти як системи для забезпечення освітніх потреб всіх дітей» [66]. Впровадження концепції інклюзивного розвитку освіти потребує структурної перебудови суспільства у відповідності до потреб особистості та надання рівного доступу у різних сферах (освіті, праці).

Термін широко вживається у науковому дискурсі щодо необхідності та методів підвищення ступеня участі всіх громадян у суспільному житті, передусім у освіті. У цьому контексті за визначенням Л. Даниленко «інклюзія — це політика і процес, який передбачає отримання більших можливостей у навчанні та соціальному житті для всіх без винятку дітей» [67].

У широкому значенні термін «інклюзія» використовується для опису процесу залучення широкого кола громадян до певного процесу шляхом удосконалення самого процесу, об'єкту чи системи об'єктів. Поступово термін «інклюзія» почав використовуватись для більш широкого кола проблем.

Сутність терміна «інклюзія» є близьким до поняття «інтеграція». Однак, якщо інтеграція відображає процес широкого залучення

суб'єктів до певного процесу, то інклюзія передбачає пристосування об'єктів, їх сутності та структури до потреб усіх членів суспільства.

Концепція інклюзивності корелюється із моделлю «відкритого суспільства» К. Поппера із атрибутами вільного обміну, конкуренції, різноманітності відповідно до ліберальних принципів.

О. Роговський зазначає, що «інклюзивність є необхідним атрибутом сучасної демократії і новою неополітичною його формою» [68, с. 192].

Необхідно відмітити закономірний процес поступового зростання інклюзивності суспільства, включення нових верств до існуючої економічної системи шляхом надання їм прав та свобод вищих шарів. Тобто інклюзія у загальному розумінні — процес, при якому будь-що або будь-хто включається, тобто залучається або входить до складу як частина цілого.

У найширшому трактуванні інклюзію визначають як процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі, який передбачає розробку і застосування таких конкретних рішень, які зможуть дозволити кожній людині рівноправно брати участь в академічному і суспільному житті [69].

Дж. Робінсон і Д. Айсеомглу дають таке її визначення: «inclusive — це залучення до процесу усіх, без відмінностей і обмежень» [1]. На нашу думку, саме таке визначення, не зважаючи на простоту, найбільш повно відображає природу інклюзивності.

О. Прогнімак вказує, що «інклюзія — це збільшення ступеню участі усіх громадян соціуму у процесі економічного зростання і справедливий розподіл його результатів» [12].

І. Бобух і С. Щегель трактують інклюзивність як «ключовий аспект створення засад для нової якості економічного зростання, що характеризує включеність суб'єктів в економічні та суміжні процеси» [70].

А. Базилюк та О. Жулин, досліджуючи сутність поняття «інклюзія», виділяють чотири типи соціально-економічного розвитку громадянського суспільства: сегрегація, інтеграція, екстракція та інклюзія [6]. У цьому контексті «інклюзія» є найбільш бажаним та гуманоцентричним типом розвитку. Автори вказують, що «концепція інклюзивного розвитку передбачає, що кожен суб'єкт економіки є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливості, щоб задовольнити свої потреби» [63].

А. Уніят наголошує, що «у другій половині XX століття термін інклюзії став мультирівневим, тобто вона повинна була виявлятися як на індивідуальному, так і на державному рівні» [71].

На думку Л. Федулової «інклюзивність полягає в необхідності посилення залучення до вирішення проблем розвитку усіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку усіх територій» [14].

Таблиця 1.1

Систематизація уявлень про суспільну інклюзивність

Автор	Визначення інклюзивності
Дж. Робінсон і Д. Айсеомглу [1]	Залучення до процесу усіх, без відмінностей і обмежень
О. Прогнімак [12]	Збільшення ступеню участі усіх громадян соціуму у процесі економічного зростання і справедливий розподіл його результатів
І. Бобух і С. Щегель [70]	Ключовий аспект створення засад для нової якості економічного зростання, що характеризує включеність суб'єктів в економічні та суміжні процеси
О. Роговський [68]	Необхідний атрибут сучасної демократії і нова неополітична його форма
Л. Федулова [14]	Необхідність посилення залучення до вирішення проблем розвитку усіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку усіх територій.
А. Уніят [71]	необхідність посилення залучення до вирішення проблем розвитку усіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку усіх територій.
«Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 року» [45]	Процес участі всіх людей в житті соціуму, коли всі заінтересовані сторони беруть активну участь у громадському житті; передбачає залучення кожного в життя спільноти та відсутність будь-якої дискримінації

Незважаючи на різноманіття підходів до визначення «інклюзивності», ключові її аспекти співпадають, а саме:

- широке залучення громадян до економічних та соціальних процесів у суспільстві;
- забезпечення справедливого розподілу економічних результатів.

Проте наукові підходи щодо визначення сутності, складових та інструментів інклюзивного розвитку відрізняються та потребують узагальнення й поглибленого аналізу.

Концепцію інклюзивного розвитку прямо чи опосередковано покладено в основу стратегій та програм ефективного збалансованого розвитку багатьох провідних міжнародних організацій: Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), Програми розвитку ООН, Міжнарод-

ного валютного фонду, Світового банку, ОЕСР, Європейської комісії та інших.

Саме міжнародні організації були одними із перших у розробці термінології та методології інклюзивного розвитку.

Комісія Інклюзивного Розвитку (The Commission Inclusive Growth) так визначає інклюзивне зростання — «це інтегроване широкомасштабне зростання, яке поширюється на широкий діапазон людей та місць для того, щоб сприяти та отримувати переваги від економічного успіху» [72].

Європейська комісія (European Commission) трактує інклюзивне зростання як «забезпечення високого рівня зайнятості, інвестування в освіту, боротьбу з бідністю і модернізацію ринків праці, системи соціального захисту і сприяння більшому об'єднанню суспільства» [73].

Світовий банк визначає ІР як «зростання швидкими темпами, стале, широко поширене по всіх секторах економіки, що залучає значну частину трудових ресурсів країни і характеризується рівністю можливостей в доступі до ринку праці і ресурсів» [74].

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) визначає інклюзивний розвиток, як економічне зростання, яке справедливо розподілено у всьому суспільстві та створює можливості для всіх [75].

Тобто інклюзивний розвиток — це ідея про те, що економічне процвітання повинно приносити користь усьому населенню, і він пов'язаний з темпами та характером економічного зростання, в першу чергу зі швидкістю зростання, а також з тим, як це зростання розподіляється по всій країні.

Для того щоб зростання вважалось інклюзивним, воно повинно мати певні характеристики:

- бути швидким та приводити до істотного скорочення бідності;
- бути широким та охоплювати всі сектори економіки;
- включати більшу частку робочої сили країни.

В основі концепції інклюзивного розвитку — положення про вільний та рівний доступ всіх членів суспільства до ресурсів та результатів економічної діяльності.

З часом проблематика інклюзивного розвитку вийшла за межі суто наукового, теоретичного дискурсу та розглядається у практичній площині у вигляді програм, стратегій, нормативних документів на державному та міждержавному рівнях.

У звітах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) наголошено на трьох ключових проблемах світового суспільства: бідність, безробіття та нерівність. Відповідно ОЕСР визначає інклюзивний розвиток як «економічний розвиток, в рамках якого виникають рівні можливості для всіх верств населення, справедливо розподіляються матеріальні і нематеріальні блага в суспільстві для підвищення його добробуту» [76].

У програмі розвитку ООН вказано, що «інклюзивний розвиток доповнює людський розвиток, включаючи в себе широкий діапазон вимірів — від екологічної стійкості розвитку (тобто зміна клімату, забруднення навколишнього середовища, брак енергії) і стихійних лих до розвитку сільських громад, доходів домогосподарств, витрат на здоров'я, освіту і відпочинок» [77].

На 48-му Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) у 2017 р. була висунута пропозиція трансформувати пріоритети економічної політики шляхом переорієнтації на більш ефективне подолання нерівності та незахищеності, які спричинені глобалізацією та технологічним прогресом. Там же було зафіксовано, що не ріст ВВП має бути головною метою економічного розвитку, а «стійкий всеохоплюючий прогрес, який супроводжується зростанням доходів населення із одночасним підвищенням його економічних можливостей, рівня захищеності та якості життя» [78].

У представлений ООН у березні 2017 р. доповіді про людський розвиток «Людський розвиток для всіх і кожного» (Human Development Report 2016 «Human Development for Everyone») вказано, що зростання має бути інклюзивним і базуватися на чотирьох взаємопов'язаних напрямках [79]:

- зростання, що веде до зайнятості;
- посилення фінансової інклюзії;
- здійснення інвестицій у пріоритетні напрями людського розвитку;
- здійснення високоефективних багатоспрямованих заходів підтримки тих, хто залишився обділеним.

У 2010 р. була прийнята десятирічна стратегічна програма Європейського Союзу «EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth», у якій інклюзивність визначено одним із ключових пріоритетів [80].

Відповідно до цієї стратегії країни ЄС ставлять на меті подолання кризових явищ в економіці та створення більш конкурентної еко-

номії з вищим рівнем зайнятості на основі принципів розумного, сталого та інклюзивного зростання. Для цього передбачено досягнути певних цілей: зростання рівня зайнятості у ЄС — «більше кращих робочих місць, особливо для жінок, молодих людей та старшого покоління; допомоги людям усіх вікових груп приймати і управляти змінами через інвестування у навички і навчання; модернізації ринку праці і системи соціального забезпечення; поширення результатів зростання на всі частини ЄС» [80].

Незважаючи на наявність значної кількості публікацій щодо теоретичних основ інклюзивного розвитку серед науковців та політичних інститутів існує цілий ряд розбіжностей щодо сутності інклюзивного розвитку, його задач, способів досягнення заявлених цілей.

Так А. Сен розглядає інклюзивний розвиток «як процес розширення людських свобод, включаючи ті, які сприяють зростанню особистих доходів» [81].

Ключові положення концепції інклюзивного розвитку були викладені Комісією з росту та розвитку під керівництвом лауреата Нобелівської премії М. Спенса (Machael Spence) у 2008 р., а потім опубліковані у дослідженні «Звіт про зростання. Стратегії зростання та інклюзивного розвитку» («The growth report. Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development») [64].

Концептуальні основи інклюзивного зростання досліджено у статті О. Іанчовіч та С. Лундстром «Аналіз інклюзивного зростання» (Inclusive Growth Analytics: framework and application) [83]. Автори провели аналіз обмежень, які можуть стримувати стійке та інклюзивне зростання.

З. Дарвас і В. Вольф визначають інклюзивне зростання як «економічне зростання, яке створює можливості для всіх прошарків населення й більш справедливо розподіляє в суспільстві переваги від збільшеного добробуту як у грошовому, так і в негрошовому вираженні» [84, с.10].

Науковці The Rockefeller Foundation дають у своїх роботах таке визначення природи економічної інклюзивності: «інклюзивна економіка — це та, в якій існує розширена можливість для більш широкого спільного процвітання, особливо для тих, хто стикається з найбільшими перешкодами на шляху до поліпшення свого добробуту» [85].

У центрі уваги наукового середовища України концепція інклюзивного розвитку перебуває впродовж останніх 20 років. Ю. Влащенко визначає інклюзивне зростання як «зростання, яке дає змогу

залучити більшу частину трудових ресурсів до ефективної економічної діяльності, завдяки чому забезпечити більшій частині населення більш високий рівень життя» [87].

Л. Ємельяненко, В. Петюх, К. Дзензелюк наголошують на відмінностях концепцій економічного зростання, сталого розвитку та інклюзивного розвитку. На їх думку, на відміну від загальноприйнятого економічного зростання інклюзивний розвиток «має ширші цілі, ніж збільшення доходів і ВВП, та вимагає, щоб уряд країни активно працював для досягнення цих цілей, не припускаючи, що позитивні результати будуть автоматично приходити за рахунок зростання; зміщує акцент на розвиток людини й зростання її добробуту та зниження рівня бідності й нерівності; спрямована на підвищення залученості та активної участі в економіці, а не тільки на результати розподілу» [88]. А на відміну від сталого розвитку інклюзивний розвиток «ставити під сумнів необхідність безперервного економічного зростання в економіці, проте визначає необхідність балансування домінуючого інклюзивного зростання, особливо в контексті глобальної рецесії» [88].

К. Сапун, Р. Селезнєва наголошують на довгостроковій перспективі інклюзивного підходу та на тому, що в основі концепції інклюзивного розвитку поняття «продуктивної зайнятості» як засіб «зменшення розшарування суспільства за рівнем доходів та підвищення рівня життя менш забезпечених верств населення». Також відмічається, що важливе значення для забезпечення інклюзивного розвитку має екологічний аспект, як важливий чинник побудови здорового суспільства [89]. Ми цілком погоджуємось із твердженням авторів про те, інклюзія полягає у адаптації системи до потреб людини.

Хоча окремі науковці включають до системи інклюзивного розвитку екологічний аспект, на нашу думку, засади інклюзивного розвитку зосереджені на інших задачах, таких як зменшення нерівності та подолання бідності. Однак вплив екології на сучасну економічну систему настільки глибокий та багатоаспектний, що повністю відкидати його є недоречно. Тому екологічні проблеми також перебувають у полі зору дослідників інклюзивного розвитку, однак мають другорядний характер.

Оскільки вади сучасної економічної системи є системними, то, як слушно зазначають Г. Макстон та Й. Рандерс, якщо багаті країни продовжуватимуть боротися з безробіттям та нерівністю за допомогою традиційних економічних інструментів, то це не лише посилюватиме ці проблеми, а й загострюватиме екологічні проблеми [19, с. 113]

На думку Р. Хаусманна «Інклюзивне економічне зростання забезпечує стабільне й довгострокове поліпшення життя усіх верств населення, що стимулює прискорення зростання ВВП» [30].

На думку О. Прогнімак «інклюзивне зростання — це зростання, яке дозволяє залучити більшу частину трудових ресурсів до ефективної економічної діяльності завдяки чому забезпечити більшій частині населення більш високий рівень життя» [12].

Тобто не лише не існує загальноприйнятого визначення поняття «інклюзивний розвиток», але і суттєво відрізняються погляди щодо стратегічної мети, цілей та засобів забезпечення інклюзивного розвитку.

У роботі О. Вдовічени вказано, що «інклюзивний розвиток можна розглядати як розвиток, якому притаманна багатовимірність в межах середовища, сформованого державою, суспільством та бізнесом, інтеграція і взаємодія яких створює пов'язані між собою інститути, діяльність яких орієнтована на довгострокову перспективу, забезпечення збалансованого розподілу матеріальних і нематеріальних благ між членами соціуму, враховуючи потреби майбутніх поколінь» [7, с.20].

Як зазначає С. Єрмак «інклюзивне зростання економіки є передумовою прогресивного розвитку суспільства, тому воно є багатфакторним і багаторівневим процесом, бо його основою є економіка максимальної зайнятості та взаємодії усіх суб'єктів» [90].

Н. Попадинець трактує інклюзивне зростання як «зростання, яке дозволяє залучити більшу частину трудових ресурсів до ефективної економічної діяльності завдяки чому забезпечити більшій частині населення більш високий рівень життя» [21, с.91]. Однак при цьому не уточнюється, що таке «більш високий рівень життя» та «більша частина населення».

О. Полінкевич розглядає інклюзивний розвиток у контексті «залучення малозабезпеченого населення до виробничо-господарської та управлінської діяльності підприємства як споживачів послуг та продукції, покупців, працівників, постачальників ресурсів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості» [91, с.50]. Відповідно досліджується структура зайнятості та доходи тих груп, які віднесені автором до малозабезпечених. На нашу думку, даний підхід є спрощеним, що не відповідає сутності та природі інклюзивного розвитку.

І. Бобух і С. Щегель виділяють два підходи до трактування поняття «інклюзивне зростання»:

1) «як економічне зростання, основною метою якого є скорочення бідності й нерівності»;

2) «як процес розширення замученості населення до створення ВВП, забезпечення рівних можливостей для реалізації свого людського потенціалу незалежно від соціально-економічних умов, статі, місця проживання та етнічних коренів» [70].

Тобто І. Бобух і С. Щегель трактують «інклюзивне зростання» як «концепцію, яка просуває справедливі можливості економічних учасників під час економічного зростання з вигодами для кожного сектору суспільства» [70].

С. Єрмак виділяє чотири складові інклюзивного зростання [90]:

- соціальну: рівень заощаджень; демографічне навантаження; рівень зайнятості; очікувана тривалість життя; середній дохід домогосподарств; рівень бідності і нерівності;
- економічну: зростання ВВП; продуктивність праці; рівень державного боргу; розвиток малого підприємництва;
- екологічну: зменшення забруднення навколишнього середовища; дбайливе використання природних ресурсів і захист довкілля;
- інноваційну: активізація інноваційної діяльності; комерціалізація інновацій.

На нашу думку, запропонований підхід недостатньо відповідає переліку цілей інклюзивного зростання. З одного боку, наявність такого чинника, як рівень заощаджень не відображає актуальних пріоритетів найбідніших верств населення по всьому світі. З іншого боку, автор концентрується на макроекономічних складових, не враховуючи мікроекономічні чинники, такі як розвиток підприємництва, впровадження соціально відповідальних бізнес-моделей, забезпечення зайнятості. Також відмітимо, що екологічна та інноваційна складові у контексті інклюзивного розвитку не є пріоритетними та більше відповідають концепції сталого економічного розвитку.

О. Бородіна надає характеристику інклюзивного розвитку як «гармонічної взаємодії соціальної, економічної та політичної компоненти розвитку людини, може забезпечити підвищення якості життя, що передбачає покращення здоров'я населення, досягнення раціональної норми його харчування, удосконалення системи надання освітянських послуг та зменшення диспропорцій у матеріальному забезпеченні» [92, с.4].

Відтак у науковій економічній літературі з'явилися і широко використовуються терміни «інклюзивне зростання», «інклюзивні інновації», «інклюзивний розвиток», «інклюзивна економіка».

Інклюзивний розвиток — комплексна категорія, у трактуванні якої доцільно виділити певні дискусійні аспекти. По-перше, використання науковцями поняття «інклюзивний розвиток» (у тих випадках, де розвиток набагато ширше, ніж зростання та навіть може означати стійкий стан розвитку або спаду), «інклюзивне зростання» (застосовується тоді, коли основна увага приділяється як збільшенню зростання, так і спільному зростанню на основі, наприклад, можливості зайнятості для всіх та механізмів перерозподілу) чи «інклюзивне багатство» (включає аргумент про те, що інвестиції в економічне зростання можуть виступати мірою багатства).

На нашу думку, «інклюзивний розвиток» є більш широким комплексним поняттям, аніж поняття «інклюзивне зростання», оскільки включає не лише кількісний аспект, але й якісне покращення стандартів, упорядкування суспільних норм та удосконалення інституційних засад із урахуванням інтересів різних верств та економічних контрагентів різного рівня.

Так Н. Салатюк, аналізуючи відмінності понять «економічний розвиток» та «економічне зростання» вказує, що «економічне зростання може відбутися і за умов відсутності економічного розвитку, в той час як економічний розвиток без економічного зростання неможливий» [93, с. 4].

Однак дослідження англійських наукових джерел показує, що поняття «інклюзивний розвиток» та «інклюзивне зростання» є значною мірою тотожними, так само як і поняття «сталий розвиток» та «збалансований розвиток». Це може бути підтверджено і англійськими написаннями термінів, і практикою українського перекладу.

При уточненні термінології інклюзивного розвитку у контексті використання понять «зростання» чи «розвиток» доречно звернутись до теорії економічного зростання і розвитку. Зокрема Й. Шумпетер у своїй роботі «Теорія економічного розвитку» (1911 р.) визначив «економічне зростання» як в першу чергу зміни кількісного характеру, такі як зростання виробництва і споживання у динаміці товарів та послуг. У той же час економічний розвиток визначається як позитивні зміни якісного характеру, такі як: удосконалення виробничих процесів, інновації у виробництві щодо продуктів та послуг, управлінських технологій, а також покращення у певних сферах життя та економічної діяльності країни.

Зростання характеризується економічним ефектом, у кінцевому підсумку — збільшенням доходу на душу населення. Це вузько ви-

значена технічна концепція, що може бути виміряна і, по суті, вимірюється статистичними показниками. Натомість розвиток не зовсім чітко визначений, принаймні, не настільки точно, як зростання. Розвиток приводить до того, що рівень добробуту виходить за межі простого доходу, а інклюзивна увага приділяється «розподілу» благоча у суспільстві.

Тобто економічне зростання полягає в першу чергу у збільшенні обсягів виробництва продуктів та послуг, підвищенні здатності економічної системи задовольняти зростаючі потреби суспільства. Вимірюється економічне зростання, в першу чергу, кількісними параметрами, такими як: розмір ВВП та ВВП на душу населення (ключовий підсумковий показник економічного зростання), обсяг випуску продукції, фінансові показники тощо. У той же час економічний розвиток — це процес не лише кількісного, але й якісного покращення стану компонентів соціально-економічної системи.

Упродовж останніх років в економічній літературі формується консенсус щодо того, що економічне зростання є передусім засобом для досягнення цілей більш високого рівня, таких як підвищення добробуту населення та рівня життя суспільства по всьому світу. Звичайно, економічний розвиток має бути побудований на економічному зростанні, яке доповнюється удосконаленням суспільно-економічних відносин, структури виробництва, нарощенням людського потенціалу.

Ключові відмінності економічного зростання та економічного розвитку показані в таблиці 1.2.

Тобто економічне зростання є необхідною, однак не достатньою умовою для забезпечення процесу економічного розвитку, оскільки при забезпеченні розвитку необхідно зосередити увагу на коректно-му, справедливому та сталому розподілі добробуту у суспільстві.

При визначенні пріоритетів інклюзивного розвитку слід розуміти необхідність, але недостатність економічного зростання для забезпечення добробуту населення. Як свідчить історія людства, зростання економіки не обумовлює автоматичного поліпшення рівня життя домогосподарств, зменшення кількості бідних. Дослідження еластичності бідності у відповідності до темпів економічного зростання дозволили зробити висновок, що вплив економічного росту на рівень бідності людей збільшується пропорційно рівню розвитку людського капіталу, а зменшується у відповідності до масштабів диспропорцій між рівнями доходів населення.

Таблиця 1.2

**Сутнісні відмінності понять «економічне зростання»
та «економічний розвиток»***

Параметр	Економічне зростання	Економічний розвиток
Мета	Збільшення обсягу економічних благ у суспільстві	Підвищення добробуту та рівня життя населення, я тому числі за рахунок удосконалення та гармонізації соціально-економічних відносин
Характер	Статистичні показники кількісного зростання	Кількісне зростання та якісне удосконалення
Показники на макрорівні	ВВП, ВВП на душу населення, виробництво продукції та послуг, фінансові показники країн тощо	Рівень життя, рівень добробуту індивідумів, що включає як рівень ВВП на душу населення, так і економічні можливості, справедливість та якість життя
Показники на мікрорівні	Обсяг виробництва, фінансові показники підприємств та регіонів	Рівень забезпеченості громадянина економічними та соціальними благами, рівень задоволення життям

* Складено автором

Прискорене економічне зростання не має бути самоціллю сучасних економічних систем. Його цінність полягає в тому, що воно дозволяє громадянам та економічним суб'єктам реалізувати свою місію та принципово важливі задачі у відповідності до Декларації тисячоліття.

Інклюзивність розвитку передбачає, що «кожен суб'єкт економіки є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливості, щоб задовольнити свої потреби» [94].

При розробці концепції інклюзивності на певному етапі постало питання розмежування термінів «інклюзивне зростання» та «інклюзивний розвиток». Під інклюзивним зростанням прийнято розуміти такий тип економічного росту, при якому не лише генеруються нові економічні блага, але й забезпечується справедливий розподіл їх серед різних верств суспільства із акцентом на найменш захищених та вразливих його представників.

Натомість інклюзивний розвиток представляє собою такий різновид економічного розвитку, при якому економічне зростання доповнюється «використанням механізмів прямої демократії (реалізації громадянських, суспільних, політичних прав) та розподілу суспільних благ (надання послуг закладами охорони здоров'я, освіти, інфраструктури тощо) із залученням до цього процесу всіх членів суспільства». [51, с.27].

В. Косєдовський наголошує, що «інклюзивним слід вважати такий тип економічного розвитку, який згуртовує суспільство на шляху дотримання стандартів і засад прав людини, забезпечує всім можливість участі у суспільному і господарському житті та користуванні ефектами економічного зростання, недискримінаційність і відповідальність за прийняття і реалізацію рішень. Інклюзивний економічний розвиток веде до скорочення бідності та дає можливість соціально виключеним людям брати участь у вигодах, що виникають з економічного зростання» [95].

У проекті «Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 року» вказано, що «інклюзивне зростання — економічне зростання, яке створює для всіх верств населення максимальні можливості для працевлаштування та участі в усіх сферах життєдіяльності країни, а також забезпечує справедливий розподіл результатів праці» [45].

Т. Мешкова, Е. Моисєичев, Е. Сабельникова вважають, що «інклюзивне зростання повинно надати людям рівні можливості для реалізації свого людського потенціалу, поза залежністю від соціально-економічних умов, статі, місця проживання та етнічних коренів» [96].

Деякі науковці [7] виділяють окремо концепцію інклюзивного стійкого зростання (inclusive sustainable growth) та інклюзивного розвитку (inclusive development), що на нашу думку є недоречно та ускладнює понятійний апарат даної концепції без вагомих на те причин.

На відміну від міжнародних організацій та зарубіжних науковців, українські вчені розширюють поняття інклюзивного розвитку, включаючи до нього екологічну складову, а також зміщують акцент із розвитку людського потенціалу на вирішення соціальних проблем. Такий підхід спотворює сутність інклюзивної концепції як теорії розвитку особистості на основі більшої залученості до суспільних, політичних та економічних процесів.

Якщо уявляти інклюзивний розвиток як справедливий розподіл та перерозподіл накопичених економічних благ, то необхідно розуміти,

що спочатку ці блага мають бути створені та накопичені. Відповідно слід зазначити першочерговість забезпечення задовільних темпів економічного зростання, тобто, на нашу думку, зростання та розвиток агропродовольчого комплексу в українських реаліях слід розглядати комплексно та неподільно.

Значний вклад у дослідження проблематики інклюзивного розвитку зробили вчені із США Дарон Аджемоглу (Массачусетський технологічний інститут) і Джеймс Робінсон (Гарвард). На основі ґрунтовного аналізу закономірностей розвитку, методів, прикладів регулювання взаємозв'язаного розвитку (коеволюції) політичних і економічних інститутів в багатьох країнах

протягом тривалого історичного періоду у ретроспективі ними було доведено залежність рівня добробуту країни та її громадян від типу економічних інститутів. Дж. Робінсона та Д. Айсеомглу [1] запропонували розрізняти інклюзивні та екстрактивні інститути.

Центральною ідеєю Дж. Робінсона та Д. Айсеомглу є те, що витоки бідності та нерівності знаходяться у політиці, політичних процесах та інституціях, які необхідно аналізувати та вдосконалювати.

Для екстрактивних суспільних інститутів притаманним є відсутність пріоритету таких цінностей, як права людини на особисту свободу та власність, натомість існують зарегульовані монополістичні ринки та високі бар'єри для входу в бізнес. Для екстрактивної моделі економіки характерна наявність екстрактивних політичних інститутів, за яких ринкова влада сконцентрована у обмеженої групи індивідів, які переважно володіють правом власності на основні засоби виробництва. Відмінності екстрактивної та інклюзивної моделей розвитку суспільств показані в табл. 1.3.

При цьому не слід протиставляти розвиток суспільства економічному зростанню. Дж. Робінсон та Д. Айсеомглу пропонують зосереджуватись при розробці ефективної стратегії економічного розвитку на формуванні інклюзивних інститутів, до яких вони відносять захищені права власності, доступ до ринків та інфраструктури, а також підтримку економічної та соціальної мобільності, забезпечення інвестицій у людський капітал. Натомість в основі екстрактивних інститутів лежить принципово інша економічна мета — присвоєння ренти привілейованими групами суспільства, при якій суспільні інститути сконцентровані не на розвитку, а на перерозподілі ресурсів в інтересах привілейованих еліт шляхом дискримінації та експропріації результатів економічної праці [1].

Таблиця 1.3

Засадничі відмінності екстрактивної та інклюзивної моделей розвитку суспільств*

Параметри	Екстрактивна модель	Інклюзивна модель
Цінності	Відсутність пріоритету таких цінностей, як права людини на особисту свободу та власність	Права людини на особисту свободу та власність є основою моделі
Бар'єри та стимули	Обмеження доступу до ресурсів та результатів праці, що не мотивує громадян до заощаджень, інвестицій, інновацій.	Стимулювання широких груп населення до продуктивної економічної діяльності, застосування талантів і навичок, при наявності права вибору сфери реалізації свого потенціалу
Економічні інститути	Зарегульовані монополістичні ринки та високі бар'єри для входу в бізнес	Забезпечення вільного входу на ринки для нових підприємців
Права	Формування устрою суспільства у відповідності до цілей збагачення вузької групи владних еліт	Захищеність права приватної власності, неупереджена система правосуддя і рівні можливості для участі всіх громадян в економічній активності
Політичні інститути	Влада сконцентрована в руках обмеженої групи людей, які переважно володіють правом власності на основні засоби виробництва	Розподіляють владу в суспільстві між різними силами і групами, обмежують монополію кожної групи у застосуванні влади, формуючи плюралістичну політичну систему

* Складено на основі: [1, 6, 97, 98]

О. Роговський протиставляє поняття інклюзивності та ексклюзивності як контр явища в розвитку суспільства, при цьому інклюзивність є проявом соціалізації індивідуума, а ексклюзивність проявляється як консервація панівного положення владної елітарної верхівки [68].

При розробці системи інклюзивного розвитку хибним є акцент виключно на справедливому розподілі економічного багатства та заперечення необхідності економічного зростання, оскільки це ставить під сумнів всю існуючу економічну систему і потребує перегляду за-

сад сучасного розвитку людства. Розбудова концепції інклюзивного розвитку має відбуватися із врахуванням необхідності забезпечення прийняттого економічного зростання за існуючих економічних умов, а не лише з позицій перерозподілу суспільних благ.

Україна була долучена до впровадження принципів збалансованого розвитку практично з моменту здобуття незалежності — у 1992 р. відбулось приєднання до стратегічної програми ООН щодо сталого розвитку «Порядок денний на XXI століття», а також було підписано низку міжнародних угод і договорів.

У нормативних документах в Україні термін «інклюзія» як економічне поняття ще не розповсюджений, однак у проекті «Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 року» надано таке визначення: «Інклюзивність (від лат. include — включаю, укладаю) — процес участі всіх людей в житті соціуму, коли всі заінтересовані сторони беруть активну участь у громадському житті. Інклюзивність передбачає залучення кожного в життя спільноти та відсутність будь-якої дискримінації» [99].

Науковці, які представляють Фонд «The Rockefeller Foundation» визначають інклюзивні економіки за п'ятьма взаємопов'язаним характеристикам [100].

1. Участь — люди можуть в повній мірі брати участь в економічному житті і мати більший вплив на своє майбутнє. Люди можуть отримати доступ до ринків і брати участь в них як працівники, споживачі і власники бізнесу. Прозорість навколо і загальне знання правил і норм дозволяють людям почати бізнес, знайти роботу або брати участь в ринках. Технологія більш широко поширена і сприяє підвищенню добробуту людей і суспільства.

2. Справедливість — є більше можливостей для підвищення мобільності більшого числа людей. Всі верстви суспільства, особливо бідні або соціально незахищені групи, можуть скористатися цими можливостями. Нерівність зменшується, а не збільшується. Люди мають рівний доступ до більш міцної економічної основи, включаючи рівний доступ до відповідних суспільних благ, послуг і інфраструктури, таким як громадський транспорт, освіту, чисте повітря і вода.

3. Зростання — економіка все більше виробляє достатню кількість товарів і послуг для забезпечення широкого зростання добробуту і розширення можливостей. Хороша робота і можливості для роботи ростуть, а доходи ростуть, особливо для бідних. Економічні системи трансформуються на благо всіх, в тому числі і особливо бідних і знедолених громад. Економічне зростання і трансформація не тільки

охоплюються сукупними показниками економічного виробництва (такими як ВВП), але повинні включати і вимірюватися іншими результатами, які відображають загальний добробут.

4. Стабільність — окремі особи, спільноти, підприємства і уряду мають достатній ступінь впевненості в своєму майбутньому і велику здатність прогнозувати результати своїх економічних рішень. Приватні особи, домашні господарства, спільноти і підприємства досить захищені, щоб інвестувати в своє майбутнє. Економічні системи стають все більш стійкими до потрясінь і стресів, особливо до руйнувань, непропорційно впливає на бідні або вразливі громади.

5. Стійкість — економічний і соціальний добробут підтримується з плином часу, тим самим підтримуючи добробут поколінь. Економічний і соціальний багатство — це суспільна цінність всього набору активів, які сприяють добробуту людей, включаючи вироблений людиною (промисловий, фінансовий, людський, соціальний) та природний капітал. У разі природного капіталу використання людиною повинно зберігати або відновлювати здатність природи виробляти екосистему товарів і послуг, які сприяють добробуту людей. Таким чином, прийняття рішень має включати довгострокові витрати і вигоди, а не просто короткострокові вигоди від використання людиною всієї нашої бази активів.

На нашу думку, можна виділити два підходи до визначення сутності інклюзивного розвитку у науковій літературі:

1. Розподільчий підхід, при якому інклюзивний розвиток розглядається як механізм перерозподілу економічних ресурсів для забезпечення рівності, зменшення дискримінації та рівня бідності.

2. Інституційний підхід, при якому інклюзивний розвиток — це система заходів для забезпечення умов для більш гармонійного розвитку особистості, реалізації потенціалу та активної участі у економічних процесах. У центрі уваги науковців, які дотримуються цього підходу, знаходяться у першу чергу інклюзивні інститути, а економічний підхід (забезпечення зайнятості та можливостей для самореалізації) превалює над соціальним (розподіл наявних ресурсів).

Таким чином, на основі аналізу підходів щодо визначення сутності інклюзивного розвитку, доцільно виділити основоположні принципи даної парадигми:

— інклюзивний розвиток має антидискримінаційний характер та спрямованість на ліквідацію обмежень, впровадження на практиці принципів безбар'єрного середовища та безбар'єрного розвитку;

— основна мета інклюзивного розвитку — це боротьба із нерівністю, бідністю та розвиток людського капіталу на основі підвищення ступеню залученості громадян до економічної діяльності та розподілі результатів економічного зростання;

— ключовий принцип — це створення умов для трансформації ролі особистості із пасивного члена суспільства на активного учасника економічної діяльності.

Разом із тим, для коректного та ефективного формування системи інклюзивного розвитку України та окремих комплексів її економіки необхідно визначити та дослідити сутнісні протиріччя даної концепції, а також системні проблеми існуючої моделі соціально-економічного розвитку, на вирішення яких спрямована інклюзивна парадигма.

1.3. СУТНІСНІ ПРОТИРІЧЧЯ КОНЦЕПЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Упродовж практично всієї історії людства існувала соціальна нерівність у різних проявах. Не зважаючи на те, що нерівність засуджувалася і піддавалася критиці, історія свідчить про безуспішність намагань людей у довгостроковій перспективі у створенні «досконалих» суспільств, які були б засновані на абсолютній соціальній рівності та відсутності примусу одних соціальних груп іншими. Однак наближення до такого суспільного устрою на думку значної кількості мислителів та науковців є важливою далекосяжною задачею.

На різних етапах розвитку людства соціальна, гендерна, расова та вікова дискримінація мали істотний негативний вплив на економічний та соціальний розвиток, оскільки нерівність між різними групами породжує нестабільність у суспільстві, призводить до революційних потрясінь та економічних криз.

Вирішенням даної проблеми є забезпечення рівного доступу людей до економічних ресурсів та результатів суспільної праці, безперешкодна взаємодія між соціальними групами, тобто створення умов для впровадження концепції інклюзивного розвитку.

Нова інклюзивна економіка повинна мати на меті дві ключові світоглядні задачі: забезпечення прискореного економічного розвитку у контексті забезпечення не кількісного зростання, а переходу на новий якісний рівень усіх сфер життя людини; посилення рівня довіри між поляризованими групами суспільства на різних рівнях (на макро-

рівні — між державами; на мікрорівні — між суб'єктами підприємницької діяльності, між громадянами);

Метою впровадження системи інклюзивного розвитку є забезпечення гармонійного, щасливого життя, добробуту, тобто формування спільної інклюзії.

Слід зазначити, що сподівання світової спільноти на глобалізацію, як ключовий позитивний вектор розвитку світу залишилися нездійсненими. Світ переживає кризу глобалізаційних процесів, повернення країн до національних інтересів. В умовах динамічної зміни світової кон'юнктури, не підконтрольності та непередбачуваності основних економічних та соціальних процесів, зменшення рівня прогнозованості та підвищення непередбачуваності основних параметрів системи необхідна розробка нових принципів взаємодії задля реалізації таких основних цілей глобального розвитку як справедливість, добробут, збалансованість.

О. Кожем'якіна вказує на важливу проблему сучасного світу — загострення питання глобальної бідності та локального багатства [101]. На нашу думку, саме це є визначальним фактором недосконалості існуючої соціально-економічної системи. Однією із причин такого стану речей є криза системи довіри та справедливості, зміна системи цінностей.

Задоволення у західних суспільствах таких ключових базових потреб як безпека, їжа тощо змістити акценти на ключові цінності громадянського суспільства: справедливість, відповідальність, солідарність, свобода. Ми бачимо розвиток ідей добробуту країни, якості життя, самореалізації у масштабах усієї планети.

Система інклюзивного розвитку базується на декількох ключових принципах: довіра, справедливість, рівність, безбар'єрність.

Довіра розглядається як основа соціальної взаємодії у науковому дискурсі сьогодення. Вона є передумовою соціальної взаємодії та визначає орієнтири формуванні та реалізації потреб.

Важливим питанням є контекст та міра довіри. Відсутність довіри між суб'єктами господарської діяльності робить неможливим розвиток загалом, прийняття оптимальних виробничих, фінансових та інвестиційних рішень. В той же час надмірна довіра може привести до формування перегріву на певних ринках, а її втрата спричиняє песимістичні настрої та формує погану рівновагу.

Дж. Ролз, визначає справедливість як базовий чинник конститування суспільного порядку шляхом впровадження принципу спра-

ведливості як чесності на засадах рівної свободи, рівних прав, доступності та визнання відмінностей [102].

Відповідно до тверджень Дж. Ролза, справедливість значною мірою отожднюється з рівністю та доступністю й передбачає, що ключові соціальні цінності (сприятливі можливості, свобода, соціальні основи самоповаги, доходи та багатство) повинні бути розподілені рівно, забезпечуючи максимальні переваги для кожного [101, с. 212].

Дж. Акерлоф вказує на визначальну роль довіри та справедливості в економічній сфері [103].

П. Штомпка розглядає становлення культури довіри як вирішальний етап широкого процесу становлення справедливого суспільства, в якому домінують переконання відносно заохочення та спрямованості соціальних дій «як повинно робитись», здійснюючи суспільний натиск на тих, хто цього правила не дотримується [104].

Формування високого рівня довіри у суспільстві сприяє зменшенню рівні корупції, на що справедливо вказує Я. Корнаї [105].

Критики концепції інклюзивного розвитку зазначають, що інклюзивний капіталізм є оксюмороном, оскільки за своїми засадничими принципами капіталізм є концепцією ексклюзивною, в якій кожен економічний суб'єкт прагне до монополізму, виштовхування конкурентів з ринку, мінімізації трансакційних витрат шляхом поступового скорочення робочої сили і зменшення рівня зайнятості по всьому світу. Соціально-економічна поляризація суспільства є неодмінним наслідком капіталістичної системи розвитку, на чому зосереджує увагу, у тому числі, К. Маркс. У довгостроковій перспективі капіталізм призводить до концентрації багатства в руках ексклюзивних еліт та відчуження від суспільної праці та суспільно-політичних процесів широких верств суспільства.

Відповідно перехід до всеохоплюючого капіталізму цілком суперечить основним принципам традиційного капіталізму, у тому числі щодо стратегічних цілей підприємницької діяльності. Загальновизнаною є теза, що метою підприємницької діяльності є підвищення прибутку та вартості бізнесу. Однак інклюзивна концепція пропонує зміщення акцентів на соціальну відповідальність та досягнення цілей суспільства, що руйнує підвалини ринкової економіки на думку критиків даного підходу.

Однак такий погляд на природу економічного розвитку більше відповідає реаліям XIX століття, оскільки з того часу роль особистості в економічному розвитку принципово змінилась. Людський капітал є

двигуном сучасної економічної системи. Кожен громадянин є носієм та власником унікальних компетенції, які є драйвером розвитку будь-якої організації в умовах ХХІ століття, а з іншого боку — є споживачем продукції, від чого залежить сучасна економіка.

Саме тому трансформація ринкової та капіталістичної моделей розвитку обумовлена об'єктивно — від здатності еволюціонувати та змінитись у відповідності до нових викликів та умов господарювання залежить подальша доля капіталістичної системи, яка зазнає суттєвого тиску та критики щодо своєї здатності справедливо розподілити зростаюче економічне багатство по всьому світу. З цієї точки зору впровадження нової інклюзивної моделі всеохоплюючого розвитку суспільства є важливою першочерговою глобальною задачею.

Водночас для концепції інклюзивного розвитку характерними є окремі сутнісні протиріччя, які слід розглянути та проаналізувати. Серед основних протиріч та проблемних аспектів концепції інклюзивного зростання, щодо яких ведуться дискусії серед науковців, слід виділити такі:

- узгодження цілей інклюзивного розвитку та економічного зростання;
- відмінність методологічних підходів до інклюзивного розвитку багатих та бідних країн;
- обґрунтованість посилення державного регулювання економіки на противагу концепції вільного ринку;
- відсутність методики об'єктивного визначення «добробуту»;
- автоматизація і роботизація як загроза добробуту людей;
- узгодження інтересів держави, корпорацій та громадян у системі інклюзивного розвитку.

Ключовим є питання «що є метою інклюзивного розвитку на різних рівнях суспільних відносин?». Ряд науковців вважають, що головною метою інклюзивного розвитку є забезпечення нового типу економічного зростання на засадах збалансованості, гармонійної та активнішої участі населення у створенні та розподілі суспільних благ. Інша точка зору полягає у тому, що метою інклюзивного розвитку є більш справедливий розподіл доходів задля зниження рівня бідності та нерівності, а питання економічного зростання є другорядним.

На нашу думку, заперечення необхідності економічного зростання ставить під сумнів всю існуючу економічну систему і потребує перегляду засад сучасного розвитку людства. Тому при розробці системи інклюзивного розвитку хибним є акцент виключно на справед-

ливому розподілі економічного багатства. Основою даної концепції є необхідність забезпечення збалансованого розвитку. Один із наріжних принципів інклюзивного розвитку — для того, щоб вирішувати проблеми добробуту людей і майнової нерівності не слід чекати доки світ стане достатньо багатим. Саме тому розбудова концепції інклюзивного розвитку має відбуватися із врахуванням необхідності забезпечення прийняттого економічного зростання, а не лише з позицій перерозподілу суспільних благ.

Особливо актуальним це є для країн, що розвиваються, таких як Україна. Задачі інклюзивного розвитку у багатих країнах і в країнах, що розвиваються не можуть бути однаковими, оскільки і поточне становище, і стратегічні цілі цих країн є різними. Розвинені країни Заходу накопичили суттєве багатство, їх проблема полягає у зростанні нерівності та значній частці бідних верств населення. Тому в таких країнах наявне багатство необхідно більш справедливо розділити в умовах обмеженого економічного зростання. Досягнення певного рівня економічного добробуту країни призводить до сповільнення темпів зростання ВВП та продуктивності праці, що доведено у численних роботах, на які посилаються Г. Макстон та Й. Рандерс [19].

Натомість у країнах, що розвиваються, наприклад, в Україні, рівень суспільного багатства є вкрай низьким, а тому інклюзивний розвиток має бути зосередженим все ж таки на економічному зростанні перш за все, але із максимальним залученням населення до цього процесу.

Виникає питання: чи актуальною є проблематика «сталого розвитку» для бідних країн, в яких не забезпечені базові потреби населення та не вирішено економічні проблеми нижчого рівня? Як вказує О. Прогнімак, «деякі вчені відносять «міфологію сталого розвитку», яка розвивається в рамках концепції «Ріо-92» також як ексклюзив «золотого мільярду» [12, с. 187].

Україна значно відстає від країн ЄС за показниками продуктивності праці та ВВП на душу населення. Тому інструменти та задачі, які пропонують різні автори, зокрема представники Римського клубу для розвинених країн, в меншій мірі підходять для України. Натомість у країнах, що розвиваються, наприклад, в Україні, рівень суспільного багатства є вкрай низьким, а тому інклюзивний розвиток має бути зосередженим перш за все на економічному зростанні, але із максимальним залученням населення до цього процесу.

Якщо у розвинених країнах досягнуто необхідного рівня добробуту і головною задачею є справедливий розподіл накопичених суспільних

благ, то в українських реаліях першочерговою задачею є все-таки розвиток та досягнення необхідного рівня. Тому інструменти та задачі, які пропонують різні автори, зокрема представники Римського клубу для розвинених країн, в меншій мірі підходять для України. Якщо розвинені країни досягли певного порогу за яким прискорення зростання економіки є неможливим, то можливо слід у якості джерела зростання розглядати розвиток та розбудову бідних країн, їх інфраструктуру як джерело загального економічного зростання в масштабах планети.

Саме тому для України актуальною на даному етапі є побудова інклюзивної системи розвитку для того, щоб забезпечити себе від проблеми перерозподілу і закласти засади сталого інклюзивного розвитку, які б максимально враховували інтереси всіх учасників економічної діяльності.

Іншим проблемним аспектом є визначення механізмів перерозподілу суспільних благ. Значна кількість авторів вказують на провідну роль держави у впровадженні інструментів інклюзивного розвитку, особливе значення приділяється податковій політиці та іншим механізмам державного регулювання.

У своїй праці «У пошуках добробуту» Г. Макстон та Й. Рандерс [19] вказують на те, що ідеологія вільного ринку є хибною, а капіталізм у сучасному вигляді віджив себе, оскільки призвів до постійно зростаючої концентрації багатства при досить вагомій шкоді навколишньому середовищі. А тому вони пропонують використати успішний досвід Китаю, який, відкинувши ідеологію вільного ринку, на основі державного регулювання та цілеспрямованої дії згуртованої еліти створив правила економічної системи, яка дозволила вивести з бідності понад один мільярд осіб.

О. Кузнецов, обґрунтовуючи необхідність більш активної участі держави у регулюванні економічних процесів, вказує на наявність системних глобальних протиріч, які не можуть бути розв'язані в існуючій системі економічного розвитку [32].

На нашу думку, такі пропозиції містять певні загрози, оскільки ефективність державного управління економічними системами є недостатньою через високий рівень корупції державного апарату, дефіцит ефективних кваліфікованих менеджерів. Ці фактори не дають змогу говорити про державне управління економікою як панацею від загроз сучасності.

Натомість Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон у своїй роботі [1] показують, що забезпечення інклюзивного розвитку можливе у першу чергу

на основі створення інклюзивних інститутів, що не завжди полягає у збільшенні державного регулювання та обмеженні ринкових механізмів.

А. Жуковська цілком слушно вказує, що «країни, які досягли успіху в побудові міцного середнього класу і зменшенні бідності та соціальної маргіналізації, створювали ефективні економічні інститути та політичні стимули в кожній із цих сфер» [78, с.12].

Тому, погоджуючись із важливою роллю держави у розбудові системи інклюзивного розвитку, зазначимо, що її зусилля мають бути спрямовані у першу чергу на створення інститутів та стимулів, а не речне регулювання та перерозподіл ресурсів.

Більш обґрунтованим нам вважається підхід, коли вади існуючої системи вільного ринку намагаються подолати за допомогою таких механізмів як соціальне підприємництво, благодійні фонди, філантропія, стратегії сталого розвитку підприємств. Ці механізми є реакцією бізнесу на структурні диспропорції в розподілі багатства і мають врівноважити односторонній вектор розвитку існуючих економічних систем.

Важливою задачею при побудові системи інклюзивної економіки є її організація таким чином, щоб економічний результат діяльності був розподілений більш справедливо і рівномірно. Тому розробники концепції інклюзивного розвитку піддають критиці використання показника ВВП для оцінки добробуту країн. Однак науковці не мають чіткої відповіді на питання як виміряти та оцінити рівень добробуту.

Якщо відштовхуватись від того, що добробут є суб'єктивним уявленням людини про своє щастя та відчуття задоволення життям, тоді об'єктивно виміряти цей показник проблематично, оскільки потреби людини є безмежними, особливо у епоху споживання та відкритої економіки. Відповідно відчуття незадоволення може спостерігатись навіть при досить високому рівні доходів.

Якщо інклюзивна економіка ставить на меті підвищення добробуту людини, то необхідно визначити що таке добробут, оскільки потреби людини є необмеженими. Тому важливою науковою задачею є зменшення суб'єктивності при оцінці добробуту людини та побудова системи показників для об'єктивної оцінки добробуту людини.

Важливою задачею при побудові системи інклюзивної економіки є її організація таким чином, щоб економічний результат діяльності був розподілений більш справедливо і рівномірно. Загалом економічна структура має бути сформована таким чином, щоб розмір дохо-

ду кожного економічного суб'єкта був наближений до справедливої частки від загального річного результату економічної діяльності.

Досліджуючи історію людства можна побачити що пришвидшення темпів економічного зростання у XIX столітті позитивно вплинуло на зростання економіки. Однак переваги від цього отримали переважно заможні верстви населення. Натомість підвищення рівня життя населення у XX столітті пов'язане більше із соціалістичними рухами та рухом профспілок. Це показує, що на рівень добробуту впливає створення інклюзивних інститутів, і не просте математичне зростання ВВП.

Якщо піддавати критиці показник ВВП, то слід сказати, що науковці не мають чіткої відповіді на питання як виміряти та оцінити рівень добробуту. Якщо відштовхуватись від того, що добробут є суб'єктивним уявленням людини про своє щастя та відчуття задоволення життям, тоді об'єктивно виміряти цей показник проблематично, оскільки потреби людини є безмежними, особливо у епоху споживання та епоху відкритої економіки. Відповідно відчуття незадоволення може спостерігатись навіть при досить високому рівні доходів.

Поняття добробуту і бажані блага мають властивість постійного змінюватись і як би комфортно та заможно не жила людина, вона може не відчувати себе щасливою та не сприймати своє становище як бажаний добробут. Тому важливою науковою задачею є зменшення суб'єктивності при оцінці добробуту людини та побудова системи показників для об'єктивної оцінки добробуту людини.

При вимірюванні добробуту незрозумілим залишається чимало речей, наприклад, як в ідеології добробуту співвідноситься вільний час і зароблені кошти, що є першочерговим — забезпечення старості чи забезпечення достатнього рівня споживання сьогодні, зменшення нерівності доходів чи їх справедливий розподіл.

Якщо задачею інклюзивного розвитку є покращення середньостатистичного добробуту людей планети, то необхідно розуміти, що відсутні точні дані для коректного визначення такої величини. Ця величина, визначена за допомогою існуючих методик, буде достатньо суб'єктивною. Вимірювання добробуту за паритетом купівельної спроможності деформує статистичні дані та не дає об'єктивної картини для визначення добробуту людей.

При визначенні динаміки добробуту люди часто звертаються до ретроспективного аналізу і до спогадів, однак така методика також не

є досконалою, оскільки люди здатні прикрашати у власних спогадах минуле та ідеалізувати його навіть при тому, що рівень їх споживання та наявних активів міг підвищитись порівняно із тим періодом.

На нашу думку, необхідно визначити, який базовий рівень держава має гарантувати усім своїм мешканцям. Звичайно суспільство не має бути зобов'язаним забезпечувати людям високий рівень доходів, можливість подорожувати, предмети розкоші тощо. Однак до базового пакету мають входити найнеобхідніші продукти харчування, оплата житла та базового пакету ліків. В українських реаліях, коли середня заробітна плата у багатьох регіонах не набагато більше від мінімальної заробітної плати, підвищення соціальних стандартів та прожиткового мінімуму є неможливим. Тому рецепти для розвинених економік щодо побудови інклюзивної системи розвитку є мало актуальними для країн, що розвиваються, зокрема, України.

Необхідно відзначити, що відсутні коректні дані щодо кількості населення у певних регіонах світу та їх доходи. У понад ста країнах, які розвиваються, відсутня дієва система моніторингу демографічних показників (народжуваності та смертності), а по 26 з них з 2009 року відсутні дані стосовно дитячої смертності [19].

Тільки 20 % населення світу народжується в країнах з коректними системами обліку населення. Дані ВВП, які надаються ООН, Світовим банком та іншими організаціями, зазвичай часто мають поправку на паритет купівельної спроможності (ПКС) для можливості врахування відносних курсів валют та вартості життя та можливості коректного порівняння показників. Однак разом з тим, це може також деформувати реальну статистику щодо добробуту.

Також існує певне протиріччя між економічним зростанням та рівнем добробуту. Рівень добробуту значною мірою залежить від зайнятості, однак у сучасних умовах економічне зростання забезпечується автоматизацією, коли замість трудомісткої фабрики будується велике автоматизоване роботизоване підприємство. Таке будівництво позитивно впливає на економічне зростання та рівень ВВП, проте негативно впливає на рівень зайнятості, а відповідно на рівень добробуту робітників.

На думку П. Єщенка «змінити ситуацію в соціальній сфері України і підвищити рівень життя її населення можна, тільки збільшивши продуктивність праці. Це аксіома. Взаємозв'язок такого показника ефективності, а також зростання добробуту країни і кожного її громадянина є безперечним» [20]. Із цим твердженням важко не погоди-

тись. Однак збільшення продуктивності праці за рахунок автоматизації, роботизації та диджиталізації виробничих процесів призводить до зменшення рівня зайнятості та вивільнення робочої сили.

Цей процес, наприклад, активно триває у агропромисловому секторі, де використання сучасної техніки призвело до істотного зменшення потреби у робочій силі у сільській місцевості. Як наслідок — безробіття сільського населення, деградація сільських територій, відтік трудових ресурсів, урбанізація тощо.

Подібні процеси відбуваються і в інших галузях економіки. Наприклад, задекларована Урядом України політика «Держава у смартфоні» у найближчому майбутньому має призвести до спрощення багатьох бюрократичних процедур, скорочення чисельності державних службовців. Цю тенденцію можна вітати, оскільки це цілком відповідає інтересам української держави та українського суспільства. Однак, як це вплине на рівень безробіття? Чи існують в Україні галузі, які зможуть працевлаштувати та задіяти цих працівників? Чи створено дієві механізми перекваліфікації?

Зупинити автоматизацію та науково-технічний прогрес неможливо, однак необхідно трансформувати економічну систему таким чином, щоб автоматизація господарських процесів не руйнувала добробут людей, а сприяла його підвищенню.

Основою концепції інклюзивного розвитку є широкомасштабне залучення населення до економічної діяльності та розподілів результатів цієї діяльності. Однак, у сучасному світі ключовим параметром є не кількість робочої сили, а її продуктивність. Підвищення кількості працівників як самоціль призведе до зниження граничної продуктивності та негативно вплине на ефективність підприємств.

В умовах зростання так званої технологічної безробіття важливим механізмом підвищення інклюзивності є перепрофілювання робочої сили, розвиток тих навичок, які можуть дати необхідний рівень доходу при зростанні роботизації та подальшого вивільнення робочої сили.

Відповідно до цього робітники майбутнього мають бути орієнтовані на здобуття тих професійних навичок які потребують креативності високого рівня освіти високих професійних навичок фізичної присутності.

Економічне зростання — це підвищення загальної продуктивності економіки за певний період, що зазвичай вимірюється у кількості відсотків на рік. В основі економічного зростання упродовж останніх

двох століть знаходиться підвищення продуктивності праці внаслідок науково-технічного прогресу.

Інші фактори економічного зростання — це збільшення кількості населення, яке спроможне виробляти та споживати більше продукції, а також науково-технічний прогрес. Ключові фактори традиційного економічного зростання у сучасній економічній системі є обмеженими з різних причин. Так зростання розмірів більшості ринкових сегментів обмежене відсутністю росту споживання, яке досягло певної межі.

Економічне зростання за рахунок збільшення чисельності населення не є можливим через демографічну кризу, зниження народжуваності та зміну структури населення у розвинених країнах світу. Науково-технічний прогрес не може запропонувати на сьогоднішній день проривні технології, які б стали базисом для принципово нового економічного росту, на основі нового укладу.

У такій ситуації в розвинених країнах інклюзивний розвиток має бути направлений на розподіл накопиченого багатства.

Як показано у роботі Г. Макстон та Й. Рандерс «У пошуках добробуту» [19], економічне зростання призводило до позитивних соціальних наслідків зменшення безробіття та нерівності до певної межі. З 1980-х років спостерігається зростання нерівності та підвищення безробіття на фоні продовження економічного зростання.

Причини цього полягають у недоліках економічної моделі, її негативних змінах, про які йдеться далі.

1. Стратегічні пріоритети великих компаній полягають у зростанні прибутку, що призводить до того, що вони намагаються знизити витрати, у тому числі витрати на заробітну плату та соціальний захист. У гонитві за прибутком відбувається економія за рахунок робочої сили. Джерела прибутків найзаможніших людей завдяки цій моделі зростають, а заробітні плати, пенсійні накопичення зменшуються.

2. Модель «просочування» блага зверху донизу (англ. Trickle-down theory), відома також як «економіка поступового стимулювання» вже не діє. Сучасні дослідники наголошують на неефективності такого ефекту, оскільки він є або не суттєвим або відсутній зовсім.

3. Завдяки появі нових технологій і нових гаджетів з'являється відчуття економічного зростання. Однак насправді рівень добробуту, рівень доходів домогосподарств не зростає.

4. По всьому світу відбувається надмірне споживче кредитування, коли люди дозволяють собі більше завдяки кредитним коштам, однак

це не підвищує їх добробут оскільки призводить значною мірою до боргового рабства. Двигоном економічного зростання є споживання домогосподарств, однак це зростання відбувається завдяки накопиченню боргових зобов'язань. Кредитні кошти використовуються на споживання, а не на інвестування. Таким чином, виникає ілюзія підтримання рівня добробуту що не підтверджується реальними статистичними даними.

Ціла низка негативних суспільних процесів у більшості країн світу, таких як підвищення бідності, зростання кількості конфліктів, екологічні проблеми, обмеження прав та свобод населення є одним із результатів надмірного та необдуманого його споживання матеріальних ресурсів у розвинених країнах, які негативно впливають на екологічний стан та виходить за межі розумного.

У класичному розумінні економіка є наукою про використання обмежених ресурсів. Однак, якщо відійти від парадигми «примноження багатства заради багатства», від необхідності неухильного зростання, тоді ресурси перестають бути обмеженими.

Слід розуміти, що необхідність економічного зростання значною мірою продиктована політикою боргових зобов'язань, коли кредитні гроші необхідно повертати з відсотками. Це призводить до необхідності прирощення капіталу та є ключовою передумовою потреби у неухильному економічному зростанні.

Заперечення необхідності економічного зростання ставить під сумнів всю існуючу економічну систему і потребує перегляду засад сучасного розвитку людства. Арістотель зазначав, що «те що гроші, які виникли для сприяння взаємному обміну стали породжувати гроші протиричить природі» [53].

Один з основних економічних інструментів сучасності «теорія дисконтування» вказує на те, що результати у далекому майбутньому важать значно менше, ніж результати сьогочасні. Це значить, що сьогочасний прибуток перекидає майбутні збитки від реалізації певних рішень. Важлива причина виникнення нерівності та погіршення майнового стану бідних слоїв населення — це боргове рабство внаслідок масштабного розвитку споживчого кредитування.

Чимало дослідників, зокрема представники Римського клубу, вважають головною перешкодою сталого інклюзивного розвитку ідеологію надмірно вільного ринку. Також на заваді впровадження інклюзивного розвитку стоїть політика отримання короткострокових вигід, коли економічні суб'єкти задля отримання швидких результа-

тів жертвують добробутом майбутніх поколінь. Тобто надмірне споживання сьогодні здатне зашкодити добробуту у майбутньому.

Також важливим дискусійним питанням є визначення «стейкхолдерів» інклюзивного розвитку та дослідження взаємозв'язків між ними при формуванні системи інклюзивного розвитку.

На нашу думку, «стейкхолдерами» інклюзивного розвитку є усі учасники соціально-економічних відносин: уряди, громадянське суспільство, приватний сектор, населення, які мають узгоджено взаємодіяти для побудови комфорту для всіх і кожного на основі принципів інклюзивності.

Цілком очевидним є те, що впровадження інклюзивних інститутів та інклюзивний розвиток загалом відповідає інтересам суспільства. Чому ж тоді інклюзивні інструменти не впроваджуються по всьому світу достатньо активно та результативно? На думку Дж. Робінсона і Д. Аджемоглу [1] причиною цього є групи опору, які перешкоджають впровадженню інклюзивних інститутів для того, щоб зберегти свої економічні інтереси.

Опір впровадженню інклюзивних інститутів обумовлений і власними економічними інтересами окремих господарюючих суб'єктів та владних інститутів. Прикладами такого опору є промислова революція XVII ст. в Англії і реакція на неї землевласників та аристократії.

Цілком очевидно, що впровадженням інклюзивних інститутів в Україні також має опір певних груп впливу, які є найбільшими вигодонабувачами розподілу ресурсів за існуючої системи. Актуальним питанням є виявлення можливих груп, які можуть перешкоджати інклюзивному розвитку, не бути зацікавленими у впровадженні інклюзивних інститутів розвитку та прогнозуванні можливих наслідків впровадження інклюзивних інструментів.

Питання в тому, що, якщо в Англії прогресивні групи змогли перемогти та впровадити нові економічні правила, то в ряді країн того часу, таких як російська чи австро-угорської імперії перемога у цій боротьбі була на боці реакційних сил які загальмували економічний прогрес на цілі десятиліття.

На нашу думку, зміна укладу і перехід до інклюзивного розвитку є об'єктивно обумовленим у цілому через цілу низку причин, тому впровадження нових правил господарювання із широким залученням різних верств населення є питанням часу і важливо перейти на ці засади якомога раніше для того щоб не ліквідувати відставання і бути одним з рушіїв цих змін.

При цьому слід враховувати, що для сучасної економічної системи характерною є відкритість — якщо у якомусь регіоні світу впроваджені інклюзивні інститути розвитку економіки, а інші країни внаслідок дії економічних та політичних «невдач» не рухаються цим шляхом, то населення (у першу чергу продуктивне та економічно активне) емігрує, покидаючи країну з екстрактивними інститутами і таким чином знижує її людський потенціал.

Головні принципи існуючої економічної системи, засновані на вільній торгівлі, функціонують в умовах балансу можливостей та наявності високої конкуренції. Коли сили сторін є нерівними, то вільний ринок створює дисбаланс між бідними країнами, які продають ресурси та багатими країнами, які торгують складними технологічними товарами із вищою доданою вартістю та за допомогою нетарифних бар'єрів роблять зовнішню торгівлю більш сприятливою для себе.

Заходи щодо протекціонізму були посилені після глобальної фінансової кризи 2008 р. — з листопада 2009 по грудень 2019 року країнами G-20 прийнято 15631 заходів, які обмежують міжнародну торгівлю. При цьому 20 % нових заходів було вжито в другій половині 2019 р. Лідерами за кількістю нових торговельних обмежень стали Китай, США і Німеччина — три провідні країни за обсягом експорту у світовій торгівлі [32].

Відповідно відбувається зниження розмірів прямих іноземних інвестицій від провідних економік світу. Економіки, що розвиваються, у таких умовах мають розраховувати у першу чергу на власні фінансово-інвестиційні ресурси.

Традиційні антикризові заходи держав знаходяться у парадигмі існуючої економічної системи і не передбачають фундаментальних змін в моделі світової економіки для забезпечення її переходу на новий технологічний рівень.

Сутнісним дефектом сучасної моделі світової економіки є її функціонування в режимі «фінансіалізації», тобто відокремлення фінансових потоків від сфери реального виробництва.

Як вказує А. Колганов, фінансіалізація проявляється в трьох вимірах [106, с.69]:

1) відбувається відрив фінансових потоків від ринкової кон'юнктури, що дозволяє фінансистам заробляти як на спадах, так і на підйомах економіки;

2) деформується попит на гроші в результаті відмежування фінансового капіталу від фінансування не тільки реальних виробничих процесів, а й операцій на фондовому ринку;

3) нівелюється роль держави як регулятора кредитних відносин, що проявляється у фактичному відстороненні Центробанків від процесу створення грошей.

До того ж недоліком сучасної моделі економічного зростання є його екстрактивний характер, коли прибутки акумулюються кількома десятками провідних компаній світу та їх власниками, в той час як забезпечення працездатності робітників є проблемою держави.

Важливий аспект концепції інклюзивного розвитку стосується його засад, які полягають у принципах постійного удосконалення, з урахуванням задоволення основних потреб людини, її соціальних та економічних прав, скорочення масштабів злиднів, підвищення добробуту, зведення до мінімуму зовнішніх екологічних наслідків, урахування ідей соціальних рухів. В кінцевому підсумку мета такого розвитку — розширити можливості та свободи людей та зменшити нерівність.

За словами А. Гальчинського, синтезуючим показником розвитку людської особистості та економіки зокрема є свобода, яку суспільство здатне гарантувати особі. Свобода особи — не лише головна умова її саморозвитку, основа самореалізації креативних можливостей особистості, її творчого потенціалу, а й критерій реалізації цих визначень, міра їх утверджень [107, с. 93].

Інший аспект стосується безпосереднього змісту інклюзивності — в чітких інтересах впровадження даної концепції? Якою є межа інклюзивності? Очевидно, що досягнути абсолютної рівності неможливо, так саме як абсолютної справедливості.

Сутність інклюзивності у багатьох наукових працях трактується як приділення особливої уваги потребам знедолених та маргінальних груп населення, або певних менш розвинутих районів, секторів та регіонів, або перерозподіл влади для перерозподілу ресурсів. Такий підхід у документах з глобальної політики звучить як «не залишаючи нікого».

На нашу думку, впровадження принципів інклюзивності має відбуватись в інтересах широкого кола зацікавлених осіб. Побудова інклюзивних інститутів має відбуватись в інтересах суспільства в цілому, оскільки це дозволяє створити нові засади розвитку, зменшивши соціальну напругу та створивши передумови для гармонійного та довгострокового зростання на основі активної та усвідомленої праці людей, які раніше не приймали участі у розподілі результатів економічного зростання.

Дискусійним питанням у науковій літературі є обговорення та визначення пріоритетності соціальної та політичної інклюзивності. Інструменти інклюзивного розвитку включають прийняття цілей, принципів, нормативних, економічних та стримуючих інструментів, спрямованих, зокрема, на створення робочих місць; інфраструктури для задоволення основних потреб (наприклад, продовольство, водопостачання, санітарія, дороги, громадський транспорт, телефонні лінії); інвестування в системи соціального забезпечення та соціального захисту та ін.

Зміщення акценту в бік захисту інтересів соціально незахищених верств суспільства, які знаходяться на даний момент поза межами розподілу результатів економічної діяльності, може зашкодити інтересам активних суб'єктів економіки. На нашу думку, інклюзивний розвиток повинен мати на меті не перерозподіл від багатих — бідним, не покращення становища маргінальних груп населення за рахунок найбільш ініціативних суб'єктів, а створення умов для гармонійного розвитку суспільства «рівних можливостей».

Відмітимо, що якщо інклюзивний розвиток ставить на перше місце інтереси особистості, то це може суперечити інтересам держави. Наприклад, отримання безвізового режиму із країнами ЄС, безсумнівно, підвищує можливості громадян щодо пошуку більш вигідних умов праці, підвищення власного добробуту, залучення до активної економічної діяльності, оскільки рівень оплати праці в ЄС є вищим. Таким чином, отримання безвізового режиму сприяло підвищенню інклюзивності. При цьому, кількість трудових мігрантів за різними оцінками становить до 4 мільйонів, що негативно впливає на економічний потенціал України та її регіонів.

Якщо говорити про економічну несправедливість та нерівність, то головне питання, що постає «чому одні країни тільки збагачуються, а інші бідніють?». В роботі Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона «Чому нації занепадають» розглядається причини стрімкого розвитку одних держав і занепаду інших [1]. На основі ґрунтовного аналізу інституційних основ, закономірностей розвитку, інструментів регулювання у ретроспективі цими авторами було обґрунтовано залежність рівня добробуту країн та її громадян від типу економічних інститутів (інклюзивні чи екстрактивні).

У агропродовольчій сфері протиріччя концепції інклюзивного розвитку полягають у суперечливості задач вирішення проблеми продовольчої безпеки, забезпечення достатньої кількості продуктів

харчування в різних регіонах світу та збереження належного рівня зайнятості та добробуту працівників агропродовольчої галузі, а також малих та середніх підприємств.

Висока економічна ефективність вертикально-інтегрованих та транснаціональних компаній забезпечують їм конкурентні переваги, які дозволяють збільшувати частку ринку, підвищувати свою ринкову владу та мультиплікувати свою економічну модель на нові ринки та країни. Інтенсифікація виробництва та впровадження технологічних, організаційних і продуктових інновацій цілком відповідають задачам кількісного зростання обсягів виробництва агропродовольчої продукції. Однак така модель негативно впливає на значну кількість дрібних суб'єктів господарювання, індивідуальних агропродовольчих підприємств, особливо в країнах із низькою державною підтримкою даного сектора економіки.

На наш погляд, впровадження принципів інклюзивного розвитку в агропродовольчій сфері не повинне полягати у різкому обмеженні потенціалу вертикально-інтегрованих компаній із переходом на пріоритетний розвиток виключно індивідуальних та фермерських господарств із метою збереження існуючої зайнятості. Подібна трансформація неодмінно негативно вплине обсяги виробництва продуктів харчування, продовольчу безпеку по всьому світу. Більше того — такі зміни структури агропродовольчої галузі суперечать тенденціям розвитку світової економіки і є неможливими.

Особливість агропродовольчої галузі полягає в тому, що вона за своєю природою є інклюзивною, оскільки спрямована на забезпечення першочергових потреб населення у продуктах харчування, що є базисом добробуту. Тому при розробці системи інклюзивного розвитку необхідно орієнтуватись на поєднання та ефективну взаємодію різних форм господарювання із усуненням інституційних суперечностей та досягненням гармонійного розвитку всіх аспектів агропродовольчої сфери.

Отже, нами виділено чотири ключових дискусійні аспекти теорії інклюзивного розвитку: термінологічний (що є інклюзивним розвитком?), засадничий (що є метою інклюзивного розвитку у стратегічному плані?), змістовний (в чий інтерес впровадження даної концепції?) та прикладний (якими мають бути інструменти та принципи впровадження інклюзивності?).

Таким чином, концепція інклюзивного розвитку містить певні сутнісні протиріччя, які потребують вирішення задля подальшого

її впровадження. На нашу думку, при вирішенні проблем подолання нерівності, бідності та розвитку людського потенціалу необхідно враховувати специфіку країни, галузі, орієнтуватись на необхідність забезпечення економічного зростання (особливо для бідних країн), не допускати надмірного посилення впливу держави й порушення принципів вільного ринку.

1.4. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

Концепція інклюзивного сталого розвитку сформувалась як більш широка парадигма щодо зростання та розвитку, як протидія підходу до економічного зростання як самоцілі людства. Трансформація парадигми розвитку суспільства об'єктивно обумовлена в умовах транспарентності досягненням екстремумів добробуту та споживання в одних регіонах та секторах суспільства при зростанні нерівності та бідності в інших. Тому така трансформація має глобальний характер та охоплює усі сфери.

Підвищення інклюзивності економічних систем є необхідною умовою забезпечення їх сталого та гармонійного розвитку на основі залучення людського капіталу на умовах співучасті у розподілі результатів економічного зростання. Базисом для коректної побудови ефективної системи інклюзивного розвитку є уточнення її цілей, які подекуди мають суперечливий характер щодо необхідності забезпечення економічного росту чи розподілу накопиченого добробуту, концентрації на добробуті особистості чи формуванні засад інклюзивного розвитку економічних систем.

У формуванні системи інклюзивного розвитку ключовим питання є її стратегічна мета. Погляди науковців та політичних інститутів на це питання є різними.

Комісія Інклюзивного Розвитку наголошує, що метою інклюзивного розвитку є «досягнути вищого рівня процвітання поряд зі зростанням рівності і справедливості в можливостях і доходах» [72]. Для МВФ основною метою інклюзивного розвитку є зменшення рівня бідності та нерівності доходів.

На думку А. В. Уніят «метою будь-якої інклюзивної економіки є не лише глобальні стратегії та цілі стабільності та економічного забезпечення, але, в першу чергу, скорочення рівня безробіття та покращення ринку праці» [71].

І. Бобух і С. Щегель слушно вказують, що метою переходу до нового типу розвитку — інклюзивного є «розрубати гордіїв вузол повільного зростання та посилення нерівності» [70].

Інклюзивний економічний розвиток є важливою складовою частиною побудови інклюзивного суспільства. Відповідно цілі системи інклюзивного розвитку мають бути узгоджені зі стратегічними задачами створення глобальної суспільної інклюзії. При цьому стратегічні цілі інклюзивного розвитку визначаються в науковій літературі доволі однозначно: подолання бідності, нерівності, залучення широких верств населення до економічної діяльності та участі у розподілі суспільних благ. Однак в рамках цього тактичні цілі, інструментарій та роль різних інститутів у досягненні інклюзивності визначено недостатньо, відсутня єдність щодо цього питання.

Якою є мета інклюзивного розвитку? Слід виділити декілька кіл проблем: проблеми першого порядку — це боротьба з бідністю, нерівністю; проблеми другого порядку — залучення людей до активної економічної діяльності та розподілу її результатів; проблеми третього порядку — гендерна рівність тощо.

Одним із наріжних принципів інклюзивного розвитку є такий: для того, щоб вирішувати проблеми добробуту людей і майнової нерівності не слід чекати доки світ стане достатньо багатим, необхідно займатися цим вже зараз.

Декомпозицію цілей інклюзивного розвитку економічних систем представлено на рисунку 1.2.

Суспільна інклюзія у якості одного з базових принципів передбачає безбар'єрність розвитку, тому необхідно виділити фактори, які створюють передумови поглиблення нерівності та створюють бар'єри для сталого інклюзивного розвитку:

1) несправедливий та нерівний доступ до ресурсів (земельних, водних, енергетичних) внаслідок надання преференцій окремим елітарним групам та недосконалої системи державного регулювання в цій сфері;

2) бюджетна ексклюзивність, коли доступ до ресурсів державного та місцевого бюджетів мають окремі наближені до влади економічні групи, які мають преференції при розподілі фінансів, участі в тендерах та державних підрядах, що в кінцевому підсумку призводить до диспропорцій у економічному зростанні — фінансові результати інтегрованих в суспільно-політичне життя бізнес-структур є вищими, ніж у виключених із цих процесів;

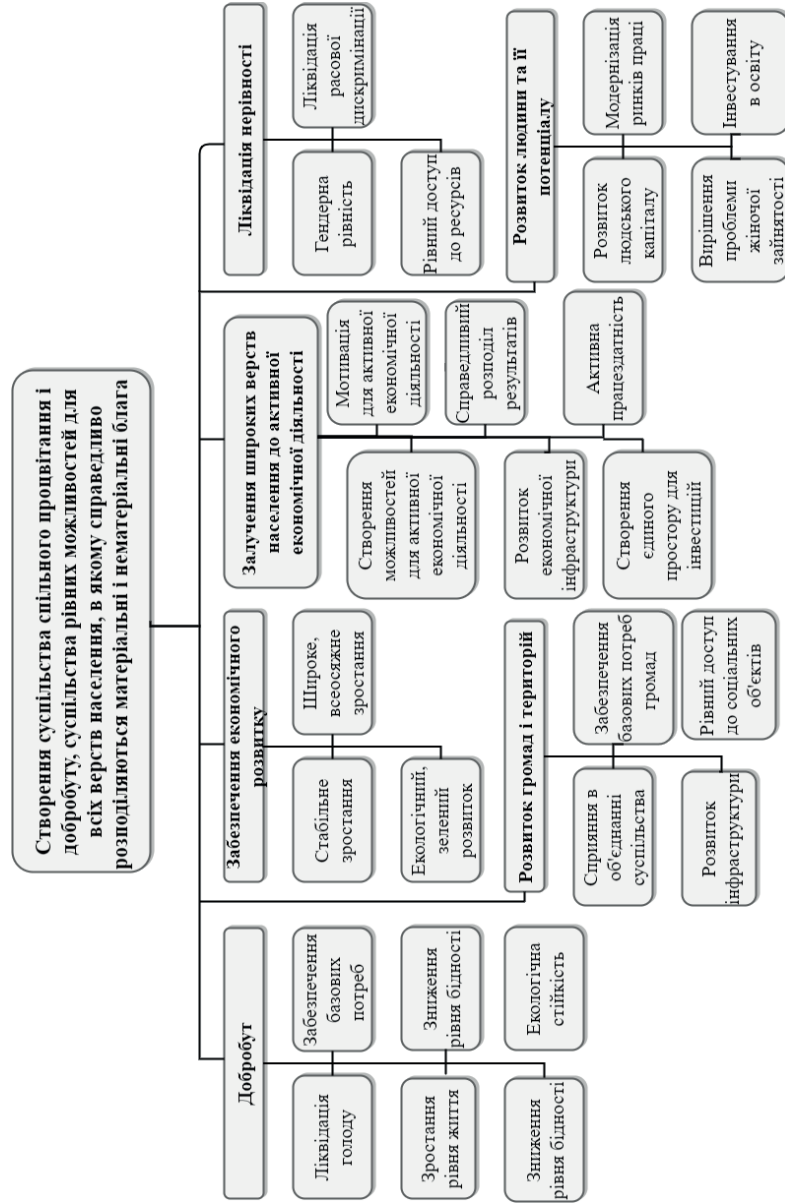

Рис. 1.2. Декомпозиція цілей інклюзивного розвитку економічних систем (авторська розробка)

3) домінування при впровадженні нових економічних проектів інтересів елітарних груп із нехтуванням інтересів місцевих громад та населення, в тому числі щодо забезпечення участі у розподілі економічних результатів цих проектів;

4) відсутність рівного доступу до освіти, що закладає підвалини для посилення подальшої нерівності шляхом збільшення рівня освіченості між елементарними та незахищеними верствами населення;

5) відсутність рівного доступу до системи охорони здоров'я;

6) нерівний доступ до ринку праці, що впливає на диспропорції у рівні заробітної плати, дискримінації окремих груп населення при працевлаштуванні тощо;

7) виключення окремих верств населення із активного суспільно-політичного життя та впливу на політичні рішення, що ставить під сумнів легітимність політичних систем загалом;

8) нерівний доступ до ринків, що створює переваги (у тому числі цінові) при придбанні товарів та послуг, економічній діяльності загалом.

Перехід до інклюзивної моделі розвитку як складової концепції сталого розвитку — це процес підвищення ролі індивідуума не лише щодо отримання результатів економічного зростання, але і посилення його відповідальності як суб'єкта господарювання, який має знання, компетенції, потенціал та відповідальність перед іншими членами громади.

Цілі інклюзивної моделі, щодо розвитку людського потенціалу є такими: розвиток та заохочення інноваційності у всіх її проявах; оновлення економічних еліт та забезпечення притоку креативних ідей в усі сфери економічної діяльності.

Ефективна система інклюзивного розвитку має ставити на меті досягнення комплексу цілей, які не є суперечливими. Відповідно забезпечення добробуту індивідуума має бути кінцевим результатом впровадження інклюзивних економічних систем, в яких взаємодія суб'єктів господарювання відбувається у відповідності до принципів інклюзивного розвитку та гармонійного поєднання інтересів у ланцюгу держава-регіони-громади-бізнес-особистість.

Цілі інклюзивного розвитку у контексті сфер суспільного життя подано у таблиці 1.4.

Загалом концепція інклюзивного розвитку передбачає принципово інший підхід до оцінки економічного розвитку та добробуту на противагу використанню показника ВВП як безальтернативного індикатора успішності розвитку упродовж останніх десятиліть.

Таблиця 1.4

Систематизація цілей інклюзивного розвитку*

Сфера	Цілі інклюзивного розвитку
Соціальна сфера	– зниження соціальної нерівності шляхом вирішення проблем найвразливіших верств населення; – підвищення можливостей для самозабезпечення найменш захищених груп населення; – забезпечення базових соціальних потреб незалежно від регіональних, вікових та інших ознак; – гарантування соціальної безпеки громадян; – забезпечення належної якості соціальних послуг для всіх верств суспільства
Економіка	– удосконалення економічної моделі розвитку підприємств шляхом стимулювання інвестицій та створення робочих місць; – підвищення продуктивності праці внаслідок вищого рівня зацікавленості у результатах роботи; – санація та перезапуск економічної діяльності (особливо збиткової) у депресивних регіонах; – надання можливості населенню залучитись до створення суспільного продукту на інклюзивних засадах — забезпечення працевлаштування; – стимулювання реалізації потенціалу вразливих груп населення щодо активної та результативної участі у економічній діяльності; – забезпечення стійкості та динамізму економіки з урахуванням зовнішніх викликів та кон'юнктури ринку
Політика	– удосконалення існуючих політичних відносин; – соціалізація політичного процесу — відхід від технократичних підходів.
Суспільство	– толерантне ставлення до звичаїв та традицій населення із урахуванням регіональних та етнічних особливостей; – забезпечення рівних можливостей щодо участі різних груп населення у суспільно-політичному житті громад та країни загалом
Інфраструктура	– розвиток інфраструктури та забезпечення рівномірного та справедливого доступу до ключових об'єктів інфраструктури по всій країні; – справедливий перерозподіл соціальних переваг щодо доступу до інфраструктури (у енергетичному секторі, медичних та освітніх послугах, в логістиці та цифровій сфері)

Закінчення табл. 1.4

Сфера	Цілі інклюзивного розвитку
Освіта	– підвищення рівня знань місцевого населення; – удосконалення та осучаснення освітнього процесу; – забезпечення постійного підвищення кваліфікації у відповідності до потреб ринку

* Авторська розробка

Суспільний добробут є поняттям багатоаспектним та багатовимірним, який базується не лише на підвищенні доходів, але й включає інші аспекти людського життя, такі як безпека, екологія, охорона здоров'я, освіта, розвиток, самореалізація тощо.

Виникнення та розвиток концепції інклюзивності спричинені тим, що поступово стало зрозуміло, що забезпечення лише сталості економічного зростання недостатньо для досягнення всеосяжного добробуту, оскільки необхідно його «просочування» у всі верстви суспільства, тобто перехід до принципово нової моделі розвитку.

Аксіомою вважається те, що економічне зростання є абсолютно необхідним у будь-якій ситуації та завжди є благом. У сучасній системі економічне зростання та його необхідність є своєрідною константою — воно розглядається як оптимальний спосіб зниження нерівності та рівня безробіття завдяки використанню ефекту «дифузії багатства зверху вниз», а також шляхом поступового розподілу багатства та скорочення нерівності між найбільш забезпеченими верствами населення та бідними. При цьому темпи економічного зростання є ключовим показником успішності урядів, президентів, корпорацій та навіть представників малого та середнього бізнесу.

Натомість статистичні дані свідчать, що починаючи з 1980 р. економічне зростання супроводжувалося зростанням рівня безробіття, нанесенням шкоди навколишньому середовищу та розширенням нерівності навіть у найбагатших країнах. Світова економічна система є складною і в ній різні показники можуть рухатись різновекторного зростання ВВП не означає автоматичного зростання споживання, добробуту чи заробітних плат, економічне зростання не є тотожним зростанню ВВП.

Г. Макстон та Й. Рандерс слушно зазначають, що «ВВП є мірою активності економіки, але ніяк не показником щастя чи життєвого рівня» [19].

Рушійною силою економічного зростання в сучасному світі є зростання рівня споживання і якщо з певних причин рівень споживання знижується в певній країні це відразу негативно впливає на економічне зростання, зокрема на показник ВВП.

Розробником показника ВВП був С. Кузнець, який зазначав при цьому, що ВВП не є показником вимірювання добробуту та загального прогресу. Специфіка показника ВВП полягає в тому, що при його розрахунку приймається до уваги лише продуктивні дії, такі як споживання чи виробництво. Натомість руйнування спричинене війнами чи стихійними лихами не впливають на рівень ВВП. Відповідно катаклізми, спричинені війнами чи стихійними лихами, які потребують реакції у вигляді відновлення зруйнованого, у середньостроковій перспективі позитивно впливають на показник ВВП як індикатор економічного зростання.

При цьому існує необхідність у використанні універсальної методики визначення, в загальному інструменті виміру успішності різних країн чи економічних систем у досягненні інклюзивності. Упродовж останніх десятиліть основним показником розвитку країн є показник ВВП. У 1934 р. С. Кузнець зробив оцінку національного доходу США за період з 1929 по 1934 рр. [108], і з 1991 р. ВВП включають до системи національних рахунків ООН.

Загалом ВВП є одним з головних показників розвитку країн, індикатором, за яким можна відстежити швидкість зростання національної економіки. При цьому багато вчених зазначають, що даний показник застарів, не відображає реальних пріоритетів розвитку країн на сучасному етапі та має цілий ряд недоліків:

- 1) не включає тіньову економіку, що особливо впливає на коректність визначення становища країн, які перебувають у процесі становлення ринкової економіки, таких як Україна;
- 2) не відображає повною мірою покращення або погіршення якості товарів, зміни структури економіки під впливом процесів глобалізації та переходу до нового технологічного укладу;
- 3) не враховує вплив негативних факторів: екологічних (забруднення повітря і вод Світового океану, засмічення територій), соціальних (перенаселення, бідність) тощо.

На недосконалість ВВП як універсального показника свого часу вказував Дж. Стігліц, який зазначав, що він не враховує якість життя, рівень освіченості, забруднення оточуючого середовища, рівень задоволення та щастя людей у певній країні.

Головним аргументом, на думку Дж. Стігліца, щодо доцільності створення нових індикаторів розвитку економіки, є те, що «неправильні метрики, і як наслідок, помилкові результати, ведуть до прийняття хибних рішень» [109].

Разом з тим, на наш погляд, не слід нехтувати користуванням ВВП як узагальнюючого показника, який фіксує певний рівень досягнутих благ.

Аналіз публікацій з досліджуваної проблематики крізь призму їх методичного супроводу свідчить про некомплексне застосування дослідницьких методів, зловживання кількісними оцінками інклюзивності, ігнорування такого показника економічного зростання як ВВП [110, с. 26], підміну показників інклюзивного розвитку індикаторами сталого розвитку [111, с. 66].

Більш придатним для практичного використання є Індекс інклюзивного зростання та розвитку, що міститься у Звіті Давоського всесвітнього економічного форуму 2017 року, в якому представлені такі групи індикатори як зростання і розвиток, інклюзивність (соціальна інтеграція) та справедливий розподіл між поколіннями і стійкість (спрямовання на майбутні покоління) [112].

Саме тому сучасні вчені розробляють нові показники, які більш коректно відображають економічну ситуацію в країнах та сучасні пріоритети розвитку суспільств, зміщення акцентів від забезпечення добробуту країн до забезпечення добробуту людей. До цих показників відносяться такі, що відбивають той чи інший аспект економічної системи, наприклад «індекс якості ведення бізнесу» (за даними 2019 р. Україна за цим показником займає 71 місце [113]), а деякі є комплексними та розраховуються на основі десятків різнопланових показників.

Так Індекс інклюзивного розвитку (Inclusive Growth and Development Index (IDI)) був презентований на 48-у Всесвітньому економічному форумі в Давосі в 2018 р. чотирма економістами: Р. Самансом, М. Дзеник-Хануз, Дж. Кориган та М. Берком. Індекс складається з 12 показників, які розділені на 3 групи — «Зростання і розвиток», «Інклюзивність» та «Наслідкування поколінь і сталість розвитку». Після розрахунку 12 показників для кожної країни, дані ранжуються, переводяться у відносні величини і складається загальний рейтинг.

Згідно результатів розрахунків Індексу інклюзивного розвитку (табл. 1.5) Україна займає 49 місце за рівнем інклюзивного розвитку з 74 країн, що розвиваються.

Таблиця 1.5

Показники індексу інклюзивності економічного зростання України*

Зростання та розвиток							
ВВП на душу населення		Продуктивність праці (ВВП на одного працівника)		очікувана тривалість здорового життя		зайнятість населення (відсотки)	
дол. США	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	дол. США	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	роки	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	%	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються
2 906,00	42	15 845	46	64,1	39	53,9 %	48
Інклюзивність							
коефіцієнт розширення суспільства за доходами		рівень бідності		медіанний дохід домогосподарств		коефіцієнт розширення суспільства за рівнем добробуту	
від 0 до 100	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	%	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	дол. США на день	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	від 0 до 100	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються
26,3	1	0,5 %	4	10,2	21	90,1	70
Наслідкування поколінь та сталість розвитку							
Скориговані чисті заощадження (% від валового національного доходу)		Інтенсивність парникового забруднення на одиницю ВВП		Державний борг		Коефіцієнт демографічного навантаження	
%	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	кг/ дол. США	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	% (від ВВП)	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються	%	в рейтингу з 74 країн, що розвиваються
1,0 %	55	347	72	69,0 %	69	45,8 %	15

* Складено автором на основі [114]

Наведені результати, на нашу думку, не в повній мірі відображають рівень інклюзивності економіки України, оскільки при розрахунках

ІІД використовуються лише дані офіційної статистики, які є не зовсім коректними для економіки країн перехідного типу. Наприклад, це стосується показника «розширення суспільства за доходами», за яким відповідно до офіційної статистики Україна займає перше місце, що виглядає істотним перебільшенням. Причиною такого викривлення може бути ситуація, за якої офіційно декларують мільйони статки лише 2 тис. осіб [115].

Результати розрахунку індексу інклюзивності економічного зростання України свідчать, що для нашої країни «актуальною на даному етапі є побудова інклюзивної системи розвитку для того, щоб забезпечити себе від проблеми перерозподілу і закласти засади сталого інклюзивного розвитку, які б максимально враховували інтереси всіх учасників економічної діяльності» [116].

Перспективним напрямом подальших досліджень за досліджуваною проблемою є розробка інструментарію та економічної моделі впровадження принципів інклюзивного розвитку для країни в цілому та окремих економічних підсистем в її межах.

Впровадження концепції інклюзивного розвитку має на меті вирішення проблеми нерівності, яка історично успадкована та закріплена в соціальних правилах, а також бідності. Досягнення цього результату можливе на основі впровадження принципів інклюзивного розвитку.

Впровадження нових принципів розвитку, зміна парадигми економічного розвитку загалом передбачають трансформацію показників, якими оцінюється успішність економічних систем. Саме тому необхідним є поступовий відхід від концентрації на таких показниках кількісного розвитку економік, як ВВП та більш широке використання комплексних показників, таких як Індекс інклюзивності економічного зростання. Індекс інклюзивного розвитку враховує екологічні та соціальні проблеми, але для його розрахунку використовується багато різномірної інформації, що може призвести до спотворення кінцевих результатів, тому його використання доцільне разом з показниками ВВП та ВНД.

У рейтингу інклюзивного розвитку, який розраховується Всесвітнім економічним форумом, Україна посідає 78 місце серед усіх країн щодо яких оцінювався рівень інклюзивного розвитку.

При цьому індекс інклюзивності порівняно із 2011 роком зменшився на 6,8 %, що свідчить про те, що Україна у впровадженні інклюзивної концепції рухається у хибному напрямі. При тому, що за показниками зростання і розвитку Україна прогнозовано відстає від

розвинених країн світу, для нашої країни характерний один з найгірших серед країн, що розвиваються, показник розшарування суспільства за рівнем багатства. Такі дані вказують на першочерговий напрям суспільної трансформації, що пов'язаний з покращенням суспільного добробуту на макрорівні.

Як зазначає І. Манцуров, оцінюючи рівень інклюзивного розвитку України, «багатство, сконцентроване в руках небагатьох родин, не працює на розвиток виробництва і не генерує достатнього надходження доходів до широких верст населення і, як наслідок, зменшує інклюзивність зростання» [117].

На думку О. Продіуса, «в Україні економічне зростання досягається в основному за рахунок екстенсивних засобів, є трудомістким ... ігноруючи створення інтенсивного економічного розвитку завдяки інноваційній моделі» [118, с. 34].

Метою урядів та корпорацій є досягнення прискореного зростання, однак існують певні межі зростання, обумовлені вичерпністю ресурсів та обмеженими розмірами планети. Існують три причини для виходу за межі певного процесу. По-перше, це прискорене зростання, друге — наявність певної межі, бар'єру перетинати які у системі небезпечно, третя — це затримка чи помилка в усвідомленні проблеми та реакції на неї [119]. Очевидно, що ми маємо справу із затримкою у висвітленні проблеми добробуту в Україні. Тому немає розуміння та адекватної реакції на проблему зростання нерівності.

Для побудови інклюзивної економіки нашої країні очевидно не вистачає інституцій, усталених звичок та необхідних норм. На нашу думку, існуюча економічна модель не потребує повної руйнації, а потребує коригування, внесення змін задля правильного балансу інтересів усіх учасників економічної діяльності.

Попри наявність різноманіття публікацій, науковий дискурс інклюзивної проблематики є вкрай суперечливим, а головне — залишається не до кінця з'ясованим питання щодо адекватності сучасного стану українського суспільства методологічним засадам концепції інклюзивного розвитку. Його розв'язання потребує звернення до економічної онтології — наукової галузі, яка займається вивченням того, які об'єкти визнаються існуючими в економічній науці, якими є основні модуси їх існування (чи існують вони як речі, процеси або казуальні механізми) та чи є у понять цієї науки реальні референти, іншими словами, чи відповідає наука чому-небудь реальному в світі [120, с. 83].

Тобто мова йде про достовірність наукового знання. Традиційно в науковій літературі розрізняються два основних значення поняття «знання». Перше — «знання як стан свідомості» суб'єкта, тобто сукупність образів, що міститься в індивідуальній свідомості, які мають відношення до певних об'єктів і процесів й сприймаються за знання. Друге — знання як «об'єктивний зміст мислення» (К. Поппер), що представлене в об'єктивованих «позасуб'єктних» формах поняття, ідеї, гіпотези, проблеми, теорії [121].

При визначенні структури економічного знання О. Ананьїн [122, с. 140] виділяє такі три різні образи (бачення) економічної реальності як:

- світ діяльності (поведінки) господарюючих суб'єктів;
- кругообіг багатства;
- сукупність економічних інститутів.

Формування інклюзивного розвитку України як певної системи передбачає досягнення стану інклюзії у її економічному, політичному та соціальному вимірах, на усіх рівнях адміністративно-територіального устрою та у усіх галузевих зрізах.

Проаналізуємо інклюзивність розвитку цієї системи спочатку в контексті економічної реальності. Українська економіка за роки незалежності, як зауважує А. Гриценко [123, с. 9], продемонструвала справжнє «економічне диво» у негативному сенсі. В історії ще не було такого випадку, коли б країна, яка входила за рівнем індустріального розвитку в першу десятку країн, через двадцять п'ять років втратила значну частину свого промислового потенціалу, понад третину ВВП, що є одним з найгірших у світі результатів економічної динаміки за цей період, і увійшла в число найбідніших країн Європи, що відіграло ключову роль у фрагментарному характері інклюзивності.

Така ситуація зумовлена вадами вітчизняної моделі суспільного розвитку, а саме:

- зневажливим ставленням до власної історії, наслідками чого є розкол суспільства, нехтуванням стратегією управління майбутнім із минулого;
- відсутністю національної ідеї;
- несистемним характером реформування українського суспільства;
- неврахуванням природи економічних відносин, що склалися історично;

- примусовим характером капіталізації шляхом «прихватизації» національних активів, створених спільною працею кількох поколінь українських громадян;

- свідомим відстороненням державних інститутів від відповідальності за майбутнє державних підприємств, звідси їх спотворена приватизація, від якої максимальну вигоду отримали представники влади та їх нові власники;

- відсутністю капіталістичної ментальності, економічних мотивів та стимулів у переважної більшості населення;

- браком на творчу, патріотично налаштовану та пасіонарну меншість;

- наявністю зовнішніх факторів та акторів, які вдало реалізують стратегію жорсткого контролю щодо розроблення та впровадження зовнішньої та внутрішньої політики України.

Формування реального інклюзивного середовища ускладняється низьким технологічним рівнем економіки та її залежністю від кон'юнктури світових цін на сировинні товари, які складають значну частину експорту країни.

Зміцнення науково-технологічного потенціалу, що сприяє активному досягненню нових горизонтів знання є одним із пріоритетних завдань сучасного суспільства, яке може здійснюватися з застосуванням невеликими компаніями «підричних інновацій» для зайняття свого місця на конкурентному ринку [124]. Нові можливості за цим напрямом технологічного оновлення економічного розвитку відкриває децентралізація публічної влади.

Економічна дійсність (суше другого порядку), як було зазначено, визначається наявними економічними ресурсами та інститутами.

Основними ресурсами України є сільськогосподарські землі, значення яких для створення інклюзивного середовища важко переоцінити в умовах їх перетворення на предмет купівлі—продажу. Слід зазначити, що поки власниками 30,5 млн га землі (70 % всіх сільськогосподарських угідь) є близько 7 млн українських громадян [125], для яких вона, в умовах дії з 2001 року мораторію на продаж цієї категорії земель, перетворилася на неліквідний актив. Дотепер значна частина сільськогосподарських земель перебуває в оренді великих агрохолдингових компаній, земельний банк яких перевищує 500 тис. га. В той самий час, 57 % сільськогосподарських виробників обробляють до 100 га землі.

Не до кінця зрозумілою є доля 10,5 млн га державних земель, з яких приблизно 3 млн га останніми роками були передані у власність об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Заборона їх продажу, як і перенесення термінів старту земельного ринку для юридичних осіб з обмеженням у 10 тис. га «в одні руки», на погляд експертів, — в інтересах великого агробізнесу [126].

Недосконалість інституційної системи України має прояв у [127, с. 59—60]:

- неадекватності законодавчої системи, за якої переваги легальності піддаються сумніву;

- високих податках і жорсткому адміністративному регулюванню;

- хабарництві чиновників та корумпованості державного апарату;

- тиску кримінальних угруповань, що примушує мати необліковані доходи для сплати криміналу.

Звідси недосконалість економічної системи України, яка представляє собою симбіоз державного соціалізму (спотворені залишки радянської адміністративно-командної системи, частка якої складає приблизно 15 % в структурі вітчизняної економіки); олігархічно-корпоративного капіталізму (понад 80 %) та вульгарного капіталізму (близько 5 %). При цьому соціальну базу останнього різновиду вітчизняної економічної системи становлять щонайменше 80 % населення, які виживають, але аж ніяк не функціонують в цій системі.

Така структура, на думку А. Гриценко [123, с. 16] є результатом ваучерної приватизації, що базується не на накопиченні власності в результаті відтворювальних процесів, а на її перерозподілі, економічна влада сконцентрувалася у невеликій групі осіб, які її використовували для оволодіння політичною владою і перетворилися на олігархів, які паразитують на системі власність—влада. Інша частина суспільства виявилася без власності та влади, з низькими доходами і нездатною вплинути на ситуацію.

Внаслідок цього відбулася значна поляризація соціальної структури суспільства, переважна більшість її прошарків є бідними з причини їх відчуження від праці та суспільних благ. Найбільша частка маргінальних верств населення припадає на сільську місцевість: відносний рівень бідності тут складає 34 %, а 23 % сільських домогосподарств отримують дохід нижче прожиткового рівня [128].

Соціально-економічна нерівність має й просторовий вимір, що потребує прийняття відповідних заходів. За результатами досліджень

науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України для досягнення інклюзивності на рівні сільської та міської територіальних підсистем суспільства необхідно подолати різницю, яка склалася не на користь першої з них: у соціальній (-16,3 %) та економічній (-10,5 %) сферах [129].

Такий стан суспільства свідчить про недосконалість його інститутів. Історично інституціональна онтологія розвивалася за ситуаційно-корпоративним напрямом та мала на меті здійснення порівняльного дослідження планових та ринкових економік, а сьогодні цей науковий напрям вийшов за рамки економіки й сягнув за своїм впливом широких горизонтів суспільного буття, а інституціональне середовище як його творення і вагома складова набуло ключового та всеосяжного значення (табл.1.6).

Таблиця 1.6

Інституціональне середовище як система*

Об'єкт інституціоналізації	Інститути ринкової економіки		Організації	Мета інституціоналізації
	фундаментальні	функціональні		
Процеси, що відбуваються: • в різних сферах суспільного життя на національному, регіональному, районному, громадському, індивідуальному рівнях; • в різних галузях економіки на її макrorівні та мікрорівні	Приватної власності Конкуренції Обміну Найманої праці Прибутку Влади Управління Споживання Нагородження	Підприємництва Форм господарювання Ціноутворення Фінансово-кредитні Інфраструктурні Інформаційно-консультативні Маркетингові	Органи державної влади Органи місцевого самоврядування Громади Бізнесові структури Громадські організації Окремі особи	Розширене суспільне відтворення на основі розумного, сталого та інклюзивного розвитку Стійкий економічний розвиток

*Джерело: авторська розробка.

Центральне місце в інституціональній теорії посідають інститути — фундаментальні та функціональні.

Фундаментальні інститути — це складно влаштовані функціонально диференційовані системи, що мають різні елементи і скла-

дові. Вони є глибинними, історично стійкими, такими, що постійно відтворюють суспільні відносини і дозволяють суспільству виживати і розвиватися, зберігаючи свою самодостатність і цілісність в ході історичної еволюції, незалежно від волі і бажання конкретних соціальних суб'єктів або акторів.

Функціональні інститути визначають дії (їх правила та порядок тощо), взаємодію та впливи фундаментальних інститутів та зв'язків між самими фундаментальними інститутами, а також між фундаментальними інститутами і складовими функціональних інститутів.

Мистецтво економіки (суше третього порядку) проявляється через здійснення економічної політики, яка в Україні перебуває у постійній залежності від політичних уподобань правлячої еліти, а не інтересів суспільства.

При формуванні пріоритетних напрямів державної політики за останні десять років двічі припускалися помилки принципового характеру пов'язані з відсутністю реалістичного підходу до постановки стратегічних завдань розвитку країни. В першому випадку мова йде про Програму економічних реформ 2010–2014 років «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», виконання якої розглядалося урядом як перший крок на шляху до входження України до двадцятки найбільш розвинутих країн світу. Вдруге таке недосяжне у середнє строковій перспективі завдання було сформульоване в Стратегії сталого розвитку «Україна 2020» (2015 рік).

Подібні рішення в політично та соціокультурно розколотому суспільстві, в якому до того ж відсутня національна ідея, приречені на невдачу.

Розвиток науки у її суто теоретичному прояві протягом усієї її історії супроводжується періодичною появою певних дослідницьких парадигм, які не тільки змінюють одна одну а й синхронно співіснують у вигляді прояву однієї з них як домінантної. Так на пам'яті сучасного покоління вітчизняних науковців — процес еволюції концепції сталого розвитку, яка з часом була об'єднана в рамках Стратегії «Європа 2020» з концепціями розумного та інклюзивного розвитку.

Протягом останнього десятиліття серед наукової спільноти України набула популярності саме концепція інклюзивного розвитку, яка еволюціонувала від вчення про економічне зростання та економічний розвиток до певної загальнонаукової доктрини інклюзивного суспільства з її різними науково-галузевими течіями.

Внаслідок бурхливого розвитку нової міждисциплінарної галузі знань відбулося накопичення значного масиву наукової літератури, обсяг якої досяг критичної маси, з огляду на певні диспропорції у її розподілі між працями описового та прикладного характеру та такими, що формують теоретико-методологічну базу науки.

Останніми роками з'явилися фундаментальні праці, які формують теоретичний арсенал знань з різних аспектів та напрямів інклюзивного розвитку, проте на публікації методологічної спрямованості поки що існує певний дефіцит, що негативно позначається на їх науковому рівні.

З огляду на це, приділення підвищеної уваги працям методологічного характеру є нагальною потребою часу й актуальним завданням вітчизняної наукової спільноти.

Сучасні вимоги, що висуваються до наукового рівня економічних досліджень, потребують дотримання при їх здійсненні певних методологічних засад, які складають їх остов та визначають структуру основних положень.

Методологію дослідження можна визначити як систему наукових підходів, способів, принципів та методів пізнання певних подій, явищ, процесів, певне вчення про зв'язки між теоретичними уявленнями та обґрунтованими науковими положеннями про реальний світ.

Відтак, запропоноване розуміння методології дослідження співзвучне доволі поширеному уявленню щодо сутності методології економіки як галузі знань, яка вирішує об'єктивне (позитивне) та суб'єктивне (нормативне) завдання.

Стосовно інклюзивного розвитку України це положення означає доцільність розмежування ідентифікації цього процесу як уявної рефлексивної та реальної (практичної) форм його виразу, які одночасно присутні у відповідному дискурсі.

Структура економічного світу (буття) в контексті економічної онтології виглядає як: економічна реальність (суше першого порядку); економічна дійсність (суше другого порядку); мистецтво економіки (суше третього порядку). Відповідно онтологія економічної реальності спирається на засадничі структури, сили, механізми і тенденції, які визначають її зміст і форми прояву в реальній дійсності, економічної дійсності — на економічні ресурси та інститути, а мистецтво економіки — на економічну політику [130, с. 40].

Виходу методології дослідження інклюзивного розвитку країни за межі економічної парадигми слугує певний арсенал загальнонау-

кових методологічних підходів та методів дослідження феномену інклюзивності.

Так, використання системного підходу передбачає позиціонування інклюзивного розвитку України (системи) як єдиного взаємопов'язаного процесу, що характеризується певною цілісністю на національному, регіональному, місцевому адміністративно-територіальних рівнях, у галузевому та секторальному зрізах, в економічній, соціальній, політичній сферах суспільного життя, який набуває нових ознак та якостей, що не притаманні кожному з елементів цієї системи, узятих окремо.

З позиції системного підходу інклюзивний розвиток країни у просторовому вимірі важко уявити без подолання міжрегіональної неоднорідності, яка визначається за наступними критеріями: розвиток економіки, поточний стан бізнес-середовища, освіти, охорони здоров'я, безпеки і оборони, природного середовища, обсяг соціального капіталу [131, с. 45]. Проте перелічені критерії дають можливість визначити лише міжрегіональну диференціацію, але жодним чином не дають повного уявлення про наявність інклюзії в межах кожного окремого регіону та України в цілому.

Досягненню інклюзії у галузевому та секторальному зрізах слугує модель всеосяжного розвитку національної економіки побудована за показниками економічної ефективності: зростання та розвиток, інклюзивність, спадкоємність і стійкість розвитку, які сформовані такими індикаторами всеосяжного розвитку як освіта та навички, основні послуги й цифрова інфраструктура, корупція та концентрація ренти, доступ до фінансового й кредитного ринків, створення активів та підприємництва, зайнятість і оплата праці, фіскальні платежі. Результатом реалізації цієї моделі розвитку є досягнення оптимального рівня конкурентоспроможності економічної системи на основі високого рівня продуктивної зайнятості населення та мінімізації соціальних і територіальних відмінностей. Дійсно, така модель розвитку економічної системи може розглядатися як реальний крок до створення матеріальної бази інклюзивності.

Ще більш далекосяжною в цьому відношенні є багатовимірна «вертикальна» модель Ф. Фарінгтона [132], яка містить п'ять фундаментальних систем, необхідних для функціонування інклюзивного суспільства: соціальну, економічну, інституційну, територіальну, символічних відносин.

Взаємодія представлених в цій моделі систем сприяє консолідації (зміцненню) суспільства, тобто зближенню інтересів різних соціаль-

них груп, формуванню єдиних цінностей, а значить — створенню середовища психологічної комфортності.

Актуальність синергетичного підходу, при застосуванні якого виділяються системні компоненти що відрізняються складною взаємодією між собою, важко переоцінити для країн, які знаходяться в стані постійної суспільної трансформації та перманентного реформування.

Реальним підтвердженням дії синергетичного ефекту інклюзії є процес децентралізації влади та управління, наслідком якого стало формування сільсько-міських агломерацій конвергентно-континуального типу у вигляді об'єднаних територіальних громад (ОТГ) і нових районів.

Формування вказаних соціально-просторових феноменів, з одного боку, має синергетичний ефект інклюзії, а, з іншого, — демонструє наявність формальних агломераційних ознак у малонаселених районах з незначною часткою сільського населення, що додатково підтверджується наявністю в якості їх центрів малих міст та селищ.

Зазначений процес створює передумови для інклюзивного розвитку ОТГ і районів, оскільки сприяє згуртованості соціуму для створення гідних умов та рівних можливостей щодо всебічного розвитку населення цих соціально-просторових утворень.

Історичний підхід передбачає дослідження відповідних передумов, вивчення досвіду спільно-роздільного функціонування суспільства на попередніх етапах для становлення інклюзивного розвитку сучасної України.

Наразі практично не задіяними є, як Марксова концепція подолання суспільного відчуження (виключення широких верств населення з участі у розширеному відтворенні та користуванні матеріальними та духовними благами), так і практика втілення ідей соціальної справедливості та рівності.

Разом з тим, в зарубіжній літературі приділено увагу виділенню історичних передумов становлення концепції інклюзивного розвитку — від боротьби за права людини у другій половині 1940-х років до формування Цілей розвитку тисячоліття в 2000 році як способу визначення «нижнього мільярду» [133, с. 543].

Вітчизняні дослідники небезпідставно зазначають, що реалізація ідей інклюзивності спершу торкалася проблем розвитку окремих сфер, зокрема освіти, пов'язаних з необхідністю її доступності для дітей і дорослих з інвалідністю. Потім постало завдання включення в

суспільство маргінальних верств населення незалежно від статі, віку, національності, сексуальної орієнтації, фізичної дієздатності та економічного стану. Пізніше проблематика інклюзивності розширилася до подолання економічної нерівності, забезпечення економічної безпеки в якості фундаменту життя загалом [134, с. 22].

У контексті географічного підходу йдеться про розширення інклюзії у світовому просторі, їх доступність для усіх недискримінованих людських спільнот локалізованих у певних просторових межах.

Термінологічний підхід передбачає вивчення походження термінів і розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення зв'язків між ними, їх місця в теорії, на основі яких здійснюється дослідження інклюзивного розвитку.

Дискурс інклюзивної проблематики, пов'язаної з використанням понятійно-категоріального апарату, характеризується некоректністю використання термінів «інклюзивний розвиток» і «інклюзивне зростання», що можна пояснити, по-перше, прив'язкою категорії «зростання» не тільки до економічних явищ, по-друге, плутаниною у розумінні відмінностей між економічним зростанням та економічним розвитком.

Основоположну роль в ідентифікації складних систем відіграє структурно-функціональний підхід. Його суть полягає у виявленні структурних елементів досліджуваного об'єкта і визначенні їх ролі та функцій. Саме елементи і зв'язки між ними складають структуру об'єкта. При цьому кожен елемент виконує властиву тільки йому функцію. Якщо структура характеризує об'єкт в статисті, то функції — в динаміці. Між структурою і функціями існує певна залежність: визначення функцій передбачає попереднє виділення з подальшим описом складових частин об'єкта — елементів, підсистем, їх властивостей і взаємозв'язків, чим складніше структурна будова, тим більше число функцій він виконує.

З точки зору структурно-функціонального підходу «інклюзивний розвиток» є процесом структурних змін, який забезпечує вирішення соціально-економічних проблем всіх груп населення, як в формальному, так і неформальному секторах економіки, що дозволяє формувати майбутнє людського співтовариства з метою зростання його добробуту на основі інноваційної взаємодії зі всіма верствами населення» [135].

Аксіологічний підхід ґрунтується на ціннісних якостях і властивостях інклюзії, її здатності формувати норми, ідеали, що відповіда-

ють вимогам інклюзивного суспільства і потребам українського соціуму.

Антропологічний підхід до інклюзії акцентує увагу на людині як на виробнику та споживачу матеріальних і духовних благ. При цьому людина виступає як мета і засіб інклюзивного розвитку.

Інституціональний підхід передбачає вироблення нової системи цінностей, моралі, права, запровадження дієвих механізмів та інструментів регулюючого впливу на діяльність суб'єктів господарювання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, встановлення контролю з боку громадських організацій.

Представлені наукові підходи та методи є не тільки методологічною основою дослідження інклюзивного розвитку України, а й певними науково-прикладними гарантіями формування інклюзивного суспільства як середовища справедливості та добробуту.

Розділ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРОПРОДОВОЛЬЧОМУ СЕКТОРІ НА ЗАСАДАХ ІНКЛЮЗИВНОСТІ

2.2. ПОНЯТТЯ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Агропродовольчий комплекс України традиційно відіграє важливу роль у структурі національної економіки не лише з точки зору забезпечення виробництва та експорту стратегічно важливих видів продукції, але і у контексті вирішення проблем продовольчої безпеки, зайнятості та добробуту населення сільських територій. Саме тому важливо розглянути сучасний стан даного сектору економіки та перспективи впровадження інклюзивних підходів щодо розвитку агропродовольчого комплексу.

Перехід до ринкової економіки суттєво змінив структуру виробництва агропродовольчої продукції, відбулося посилення ролі агропродовольчих компаній та утворення потужних вертикально-інтегрованих структур. Високі темпи зростання обсягу виробництва агропродовольства у натуральному та грошовому вимірах поєднуються із деградацією соціально-економічного потенціалу агропродовольчої сфери. Місія інклюзивного розвитку агропродовольчого комплексу полягає у ліквідації зазначених диспропорцій та формуванні суспільної інклюзії у агропродовольчій сфері.

Агропродовольчий комплекс України — це сукупність галузей, що об'єднує виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, а також матеріально-технічне забезпечення цих процесів. Він є цілісною виробничою економічною системою та найважливішою складовою сучасної економіки України. Особливістю агропродовольчого комплексу України є те, що він визначає значною мірою соціально-економічний розвиток країни, обумовлює рівень життя населення та продовольчу безпеку. Це свідчить про надзвичайну важливість АПК для забезпечення добробуту громадян, у тому числі в контексті інклюзивного розвитку.

Гармонійний розвиток агропродовольчої галузі у сучасних умовах надзвичайно важливий з огляду на вирішення проблеми продоволь-

чої безпеки та задоволення потреб населення у якісних та корисних продуктах харчування. Статистика свідчить, що витрати на продукти харчування та безалкогольні напої досягає 40 % у структурі кінцевих витрат домогосподарств (рис. 2.1).

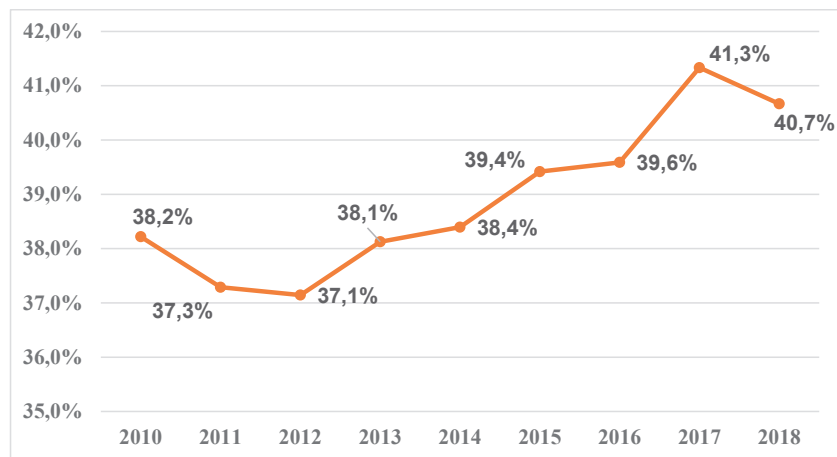

Рис. 2.1. Частка кінцевих споживчих витрат домашніх господарств на продукти харчування та безалкогольні напої у 2010–2018 рр. (у фактичних цінах) [136]

При цьому в агропродовольчому комплексі України працевлаштовані понад 3 млн осіб, хоча історично сформовані глибокі диспропорції між умовами життя на сільських територіях та факторами виробництва. Специфіка централізованого планового управління, що була домінуючою на попередньому етапі історичного розвитку України, не дозволяла диференціювати потреби та особливості сільськогосподарських та харчових підприємств, у тому числі з урахуванням регіональної специфіки. Саме тому на сучасному етапі розвитку агропродовольчого сектору актуальною науковою задачею є дослідження механізмів реформування системи розвитку АПК з урахуванням інклюзивної компоненти задля забезпечення високоєфективного діяльності даного сектору.

При дослідженні сектору національної економіки, яка забезпечує потреби населення у продуктах харчування першочерговим питанням є уточнення термінологічного апарату. У науковій літературі використовуються поняття «агропромисловий комплекс», «агропродовольчий комплекс» та «продовольчий комплекс». Розглянемо спільне та відмінності між ними.

Відповідно до загальноприйнятого визначення агропромислового комплексу — це сукупність галузей економіки, які у тісному взаємозв'язку здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, її промислово переробку та реалізацію споживачеві. Ключове місце в структурі АПК займають підприємства харчової та переробної промисловості.

Під продовольчим комплексом розуміють частину агропромислового комплексу, що пов'язаний з виробництвом продуктів харчування, а також із сегментами, які не належать до АПК, а саме: рибним господарством, соляною промисловістю, мінеральними водами та ін. [137, с.8]

Водночас за визначенням Д. Стеценка «продовольчий комплекс — це сукупність взаємопов'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання й реалізації через торговельно-розподільчу мережу та ринок» [138, с. 172].

Натомість О. Печенка та А. Ткачова дають таке визначення агропродовольчого комплексу — це «провідний сектор економіки України, який об'єднує галузі та види економічної діяльності, включені до технологічного ланцюга виробництва і просування на ринок сільськогосподарської продукції та продуктів харчування» [139].

Як бачимо зазначенні поняття є надзвичайно близькими за значенням та майже тотожними за своєю суттю. У всіх трьох випадках мова йде про поєднання в єдиному ланцюзі відтворення сільськогосподарських та харчових підприємств, а також підприємств, які забезпечують їх функціонування (торгівля, логістика, галузева наука).

Проте використання у даній роботі саме терміну «агропродовольчий комплекс» обумовлене декількома чинниками:

1) акцент на виробництві продовольства (продуктів харчування), що відображає, з одного боку, важливість проблематики продовольчої безпеки для будь-якої країни у сучасному світі, по-друге, важливість галузі з виробництва продуктів харчування у структурі економіки;

2) у сучасній економіці України зростає роль саме аграрного виробництва як основи моделі економічного розвитку нашої країни, тому використання терміну «продовольчий комплекс» без розгляду аграрної складової з урахуванням високого рівня вертикальної інтеграції всіх підсистем не дає змогу в повній мірі дослідити особливості АПК;

3) в умовах переходу до економіки нового укладу акцент на промисловому компоненті не цілком доречний, оскільки зростає значення сфери послуг агропродовольчого сектору, закладів харчування та цифрового елементу агробізнесу.

Саме тому використання терміну «агропродовольчий комплекс» виконує три задачі: показує важливість проблематики продовольчої безпеки, підкреслює роль аграрного виробництва в структурі економіки країни, робить акцент на системності та неподільності аграрного та продовольчого підкомплексів.

Після здобуття незалежності України реформування АПК відбувалося з урахуванням макроекономічної ситуації та було спрямоване на вирішення кількох ключових завдань:

- структурна перебудова АПК шляхом роздержавлення земельних угідь та реорганізації сільськогосподарських і харчових підприємств з урахуванням нової кон'юнктури ринку, зміни обсягів споживання та втрати налагоджених виробничих зв'язків;

- реформування ринкової інфраструктури АПК з оглядом на перехід до ринкових засад господарювання та лібералізації різних секторів економіки;

- адаптація та удосконалення державної політики щодо агропродовольчого сектору на основі ринкових засад.

Досвід реформування аграрного сектору у постсоціалістичних країнах показав, що в основному аграрні реформи здійснювались за трьома моделями (табл. 2.1).

Відмова від планової економіки, деформація господарських зв'язків в АПК призвели до істотного погіршення стану агропродовольчого сектору, що було обумовлено, у тому числі об'єктивними причинами. Відбулося падіння реальних доходів населення внаслідок гіперінфляції та втрати традиційних ринків збуту агропродовольчої продукції.

В умовах дефіциту відбулося посилення і так притаманного сільському господарству України цінового диспаритету, що критично відобразилося на платоспроможності аграрних підприємств. Функціонування підприємств АПК відбувалося в умовах відсутності інфраструктури ринку та недосконалості розподільчих механізмів на основі саморегулювання. Погіршення фінансового стану підприємств АПК у той період не було компенсовано жодними механізмами — ні державною підтримкою, ні залученням кредитно-фінансових ресурсів. Усі зазначені фактори негативно позначились на рівні продовольчої безпеки України.

Таблиця 2.1

Характерні ознаки моделей проведення аграрних реформ*

Тип моделі	Характерні ознаки
Центральноевропейська	– проводилася в країнах Центральної Європи та Балтії; – реституція та роздача земель, що сприяло зміцненню приватної власності на землю; – радикальна лібералізація економіки; – зменшення бар'єрів руху робочої сили з одного сектору економіки в інші
Східноєвропейська	– проводилася в Україні та інших країнах СНД; – право власності на землю оформлювалось як володіння часткою колишніх колективних чи радгоспних земель; – створено «слабке» індивідуальне право власності з обмеженими стимулами для вдосконалення процесу перерозподілу ресурсів; – знизилась мобільність трудових ресурсів та їх відтік із сільського господарства через залежність від власних господарств як основного джерела харчування та житла; – можливість руху робочої сили з одного сектору економіки в інші низька, внаслідок втрати населенням навичок ведення фермерських господарств; – надлишкова робоча сила не покинула село і залишилась у великих господарствах зі старими методами управління
Азійська	– проводилася у Китаї та В'єтнамі; – лібералізація цін та підприємницької діяльності сприяла зростанню обсягів виробництва і продуктивності праці; – чіткий розподіл прав на користування землями серед працівників великих та індивідуальних господарств

* Джерело: [140].

Поступова адаптація до нових умов господарювання відбувалася разом із формуванням нових ринкових інструментів, які дозволили виробникам, постачальникам і споживачам відновити втрачені зв'язки. У цій ситуації вертикальна інтеграція в АПК була ключовим фактором збереження конкурентоспроможності галузі та збереження продовольчої безпеки країни шляхом поліпшення доступності капіталу, ресурсів та технологічних рішень для різних суб'єктів господарювання.

В умовах правового та інфраструктурного вакууму саме інтегровані підприємства почали виконувати функцію не лише виробників

продовольства, але й брали на себе посередницькі функції. Трансформація АПК знайшла своє відображення у зміні структури землекористування, зайнятості в агросекторі та структурі агровиробництва.

Вихід з ринку неефективних суб'єктів господарювання створив нові можливості для подальшої вертикальної та горизонтальної інтеграції та посилення ринкової влади більш ефективних корпоративних структур. На нашу думку, цілком зрозуміло, що в умовах хаотичного та неструктурованого становлення агропродовольчого комплексу нового типу соціальні задачі та проблеми були відсунуті на другорядний план і не перебували в полі зору держави та корпоративного сектору.

Структуру агропродовольчого комплексу України можна охарактеризувати як багатоукладну, в якій відбувся перерозподіл напрямів спеціалізації: агропродовольчі холдинги сконцентровані на вирощуванні зернових, олійних культур, виробництві олії курячого м'яса та яєць, в той час як фермерські господарства відіграють значну роль у вирощуванні овочів, фруктів, ягід, картоплі, а також в молочному скотарстві.

На сучасному етапі актуальним питанням є удосконалення структури агропродовольчого виробництва шляхом усунення деформації щодо виробництва рослинницької продукції на основі експортної орієнтації. Основним напрямом її удосконалення є розвиток тваринницької складової, а також поглиблення рівня переробки сировинної агропродукції.

Слід зазначити, що існуюча структура агропродовольчого комплексу значною мірою обумовлена диспропорціями між нерозвиненим внутрішнім ринком та зростаючими потребами глобальних ринків у продовольстві. Саме в такій ситуації сформувалась спеціалізація українського АПК як експортоорієнтована.

У структурі агропродовольчого комплексу виділяють три основних сфери галузей: сільськогосподарське виробництво (рослинництво, тваринництво та рибальство), харчова промисловість (підприємства, які займаються виробництвом продуктів харчування та напоїв), а також організації, які займаються доведенням харчової продукції до кінцевого споживача (різні форми торгівлі та громадського харчування). Не слід забувати також, що до агропродовольчого комплексу відносяться й заклади галузевої науки і підготовки кадрів для відповідних організацій.

Тобто агропродовольчий комплекс України — це багатогалузева виробничо-комерційна система, кожна галузь якої виконує свою спеціалізовану виробничо-комерційну функцію та має ряд особливостей.

Слід відмітити зміну парадигми агропродовольчого розвитку України — за останні 20 років відбувся перехід від проблематики покращення продовольчої безпеки країни до вирішення питання оптимальної структури агропродовольчого комплексу. В умовах скорочення матеріальних та трудових ресурсів агропродовольчого сектору відбулося підвищення його ефективності на основі використання інноваційного потенціалу аграрного виробництва.

Для АПК України впродовж тривалого періоду був характерним саме переважно екстенсивний тип розвитку, оскільки аграрним підприємствам було необхідно у прискореному темпі наростити виробничі ресурси, вирішити проблеми технічного переоснащення, ліквідувати технологічне відставання та задовольнити внутрішній попит на базові продовольчі товари, забезпечивши тим самим належний рівень продовольчої безпеки.

За останні 20 років агропродовольчий сектор України продемонстрував високі темпи розвитку. Середньорічний валовий збір основних сільськогосподарських культур у 2001–2010 рр. зріс порівняно із 1991–2000 рр. за культурами зерновими і зернобобовими (на 16,1 %), картоплею (на 11,4 %), соняшником (на 95,4 %), культурами овочевими (на 30,2 %), водночасзнивши для цукрового буряка та культур плодових та ягідних (табл.2.2).

У 2011–2019 рр. відбулося подальше прискорене зростання валового збору усіх основних культур, окрім цукрового буряку. Найбільші темпи приросту зафіксовано для валового збору соняшника — у середньому 11634 тис.т на рік у 2011–2019 рр. у порівнянні з 4669,2 тис.т у 2001–2010 рр. (приріст на 149,2 %). Валовий збір культур зернових і зернобобових зріс на 64,4 %, картоплі — на 18,1 %, культур овочевих — на 33,6 %.

Основою для прискореного зростання валового збору врожаю стало впровадження інноваційних агротехнологій та підвищення врожайності (табл. 2.3).

Порівняно із 90-ми роками ХХ століття було досягнуто суттєвого зростання середньорічної врожайності за всіма видами сільськогосподарських культур, а особливо тих, вирощування яких перебуває у сфері інтересів великих агровиробників — агропродовольчих холдингів.

Також зафіксовано зростання продуктивності праці за 2010–2019 рр. в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність — у рослинництві на 124,7 %, у тваринництві — на 194,6 % (табл. 2.4).

Таблиця 2.2

Середньорічний обсяг виробництва (валовий збір) сільськогосподарських культур за періодами в 1991–2019 рр., тис. т*

Період	Обсяг виробництва (валовий збір) сільськогосподарських культур, тис.т					
	культури зернові та зернобобові	буряк цукровий фабричний	соняшник	картопля	культури овочеві	культури плодів та ягідні
1991–2000 рр.	32781,5	23991,4	2389	16974,4	5519,4	1762,1
2001–2010 рр.	38071,1	15214,1	4669,2	18911,8	7185,2	1479,2
2011–2019 рр.	62578,2	14122,1	11634,0	22335,6	9600,4	2121,9
Відхилення (2001–2010 рр.) до (1991–2000 рр.), тис.т	5289,6	-8777,3	2280,2	1937,4	1665,8	-282,9
Відхилення (2001–2010 рр.) до (1991–2000 рр.), %	16,1 %	-36,6 %	95,4 %	11,4 %	30,2 %	-16,1 %
Відхилення (2011–2019 рр.) до (2001–2010 рр.), тис.т	24507,1	-1092,0	6964,8	3423,8	2415,2	642,7
Відхилення (2011–2019 рр.) до (2001–2010 рр.), %	64,4 %	-7,2 %	149,2 %	18,1 %	33,6 %	43,4 %

* Складено автором на основі [141].

Визначальну роль у досягненні таких результатів відіграли агропродовольчі холдинги, які є важливою частиною сучасного аграрного сектору України, забезпечуючи до 38 % виробництва деяких сільськогосподарських культур та до 41 % їх експорту [143, 144].

Для українського АПК характерна моноспеціалізація, оскільки за останні роки сформувалася структура виробництва, за якої основна частка виробництва та експорту належить лише декільком продуктам. Так у 2019 р. 76,5 % загального експорту забезпечили зернові, насіння і плоди олійних культур, а також продукти переробки олійних.

Таблиця 2.3

Середньорічна урожайність сільськогосподарських культур за періодами в 1991–2019 рр., ц з 1 га зібраної площі*

Період	Урожайність сільськогосподарських культур, ц з 1 га зібраної площі					
	культури зернові та зернобобові	буряк цукровий фабричний	соняшник	картопля	культури овочеві	культури плодів та ягідні
1991–2000	24,2	191,3	11,7	108,3	117,5	30,8
2001–2010	26,4	258,8	12,6	126,3	154,6	56,5
2011–2019	42,0	445,9	21,0	165,1	206,1	102,2
Відхилення (2001–2010) до (1991–2000), тис.т	2,25	67,5	0,85	18	37,1	25,73
Відхилення (2001–2010) до (1991–2000), %	9,3 %	35,3 %	7,3 %	16,6 %	31,6 %	83,7 %
Відхилення (2011–2019) до (2001–2010), тис.т	15,6	187,1	8,4	38,8	51,5	45,7
Відхилення (2011–2019) до (2001–2010), %	59,0 %	72,3 %	67,0 %	30,7 %	33,3 %	80,9 %
Відхилення (2011–2019) до (1991–2000), %	73,8 %	133,1 %	79,1 %	52,5 %	75,4 %	232,2 %

* Складено автором на основі [141].

Подібна спеціалізація з одного боку обумовлена об'єктивними конкурентними перевагами за вирощуванням саме цих культур у світовому розподілі праці, а з іншого боку — високою прибутковістю цих продуктів та сприятливою кон'юнктурою. Однак у стратегічному аспекті посилення подібної тенденції очевидно матиме цілу низку негативних наслідків, починаючи від виснаження земель і закінчуючи істотним погіршенням стійкості усього агропродовольчого сектору та його залежністю від цих товарів. Однак вирішення проблеми моноспеціалізації очевидно полягає не у зниженні обсягів виробництва зернових та олійних культур, а у розвитку виробництва іншої продо-

вольчої продукції та стимулюванні поглиблення переробки зернових та олійних культур задля зміни структури виробництва АПК.

Таблиця 2.4

**Продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали
сільськогосподарську діяльність***

	На 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2016 року; тис. грн		
	сільськогосподарське виробництво	рослинництво	тваринництво
2010 р.	380,4	424,7	276,7
2019 р.	928,6	954,4	815,2
Відхилення 2019 р. до 2010 р., тис.грн	548,2	529,7	538,5
Відхилення 2019 р. до 2010 р., %	144,1 %	124,7 %	194,6 %

* Складено автором на основі [142]

Аналіз структури виробництва харчових продуктів та напоїв свідчить про формування моноспеціалізації не лише в сільському господарстві, але й у харчовому виробництві (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Структура реалізованої промислової продукції харчових продуктів,
напоїв і тютюнових виробів**

	2014 р.	2019 р.	Відхилення 2019 р. від 2014 р.
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	100,0 %	100,0 %	
Виробництво олії та тваринних жирів	22,1 %	25,1 %	3,0 %
Виробництво м'яса та м'ясних продуктів	13,2 %	14,4 %	1,3 %
Виробництво напоїв	11,8 %	11,5 %	-0,3 %
Виробництво молочних продуктів	11,6 %	11,4 %	-0,2 %
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	7,2 %	7,1 %	-0,2 %
Виробництво тютюнових виробів	5,6 %	4,9 %	-0,6 %
Виробництво пива	4,5 %	4,5 %	0,0 %
Виробництво готових кормів для тварин	3,4 %	4,5 %	1,1 %

Закінчення табл. 2.5

	2014 р.	2019 р.	Відхилення 2019 р. від 2014 р.
Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів	6,0 %	4,2 %	-1,8 %
Виробництво хліба та хлібобулочних виробів; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання	3,8 %	3,9 %	0,2 %
Виробництво безалкогольних напоїв; виробництво мінеральних вод та інших вод, розлитих у пляшки	3,0 %	3,6 %	0,6 %
Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів	3,5 %	3,6 %	0,1 %
Перероблення та консервування фруктів і овочів	4,2 %	3,5 %	-0,7 %
Виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання	3,3 %	2,9 %	-0,4 %
Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	2,6 %	2,7 %	0,0 %
Виробництво цукру	4,2 %	2,3 %	-1,9 %
Дистиляція, ректифікація та змішування спиртних напоїв	2,8 %	2,1 %	-0,6 %
Виробництво інших харчових продуктів, н.в.і.у.	2,8 %	1,8 %	-1,0 %
Виробництво прянощів і приправ	1,7 %	1,7 %	0,0 %
Виробництво чаю та кави	1,2 %	1,6 %	0,4 %
Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків	0,8 %	1,1 %	0,3 %
Виробництво готової їжі та страв	0,6 %	1,0 %	0,4 %
Виробництво виноградних вин	1,0 %	0,7 %	-0,3 %
Виробництво макаронних виробів та подібних борошняних виробів	0,2 %	0,2 %	0,0 %

* Складено автором на основі [142]

За результатами 2019 р. частка виробництва олії та тваринних жирів у структурі реалізованої харчової продукції досягла 25,1 % — за п'ять років вона зросла на 3 %. При цьому частка виробництва м'яса

та м'ясних продуктів досягла 14,4 % в структурі реалізованої продукції — зростання на 1,3 %. Частка інших видів виробництва не продемонстрували істотного зростання.

Якщо розглядати індекс агропромислової продукції за видами діяльності за 2013—2019 рр., то лише 3 види виробництва продемонстрували середньорічний темп зростання більше 5 %: виробництво олії та тваринних жирів — 6,8 %; перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків — 5,4 %; виробництво м'яса та м'ясних продуктів — 3,1 %. В інших видах виробництва харчової продукції спостерігається сталість обсягів виробництва або стагнація. Так у виробництві хліба та хлібобулочних виробів, борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання середньорічне падіння обсягів виробництва склало 7,1 %, а обсяги дистиляції, ректифікації та змішування спиртних напоїв у середньому зменшувались на 9,5 % на рік.

АПК відіграє значну роль у забезпеченні валютних надходжень в Україну. Так у 2019 р. експорт сільськогосподарської та продовольчої продукції досяг 22 144 млн доларів — це рекордний показник, який на 19 % вище, ніж роком раніше та у 2,2 рази вище, ніж у 2010 р. Однак, слід звернути увагу на структуру цього експорту: 18,4 млрд дол. з них (тобто 83,2 %) забезпечили такі товарні групи як зернові культури (45 %), жири та олії тваринного або рослинного походження (21,4 %), насіння і плоди олійних рослин (11,6 %) та залишки і відходи харчової промисловості (6,7 %). Потенціал АПК, на нашу думку, пов'язаний саме зі зміною структури виробництва та експорту, оскільки на готові харчові продукти (за виключенням залишків і відходів) припадає лише 1734 млн доларів, що звичайно недостатньо для такої країни як Україна.

Дані про товари, що мають позитивну динаміку експорту наведено у таблиці 2.6.

Характерно, що динаміка експорту за деякими продовольчими товарами із вищою доданою вартістю є негативною. Так експорт молока та молочних продуктів, яєць птиці та натурального меду зменшився в порівнянні з 2010 р. у доларовому еквіваленті на 30 % незважаючи на відкриття європейського ринку для цієї продукції. Також відбулось зменшення за товарною позицією «шелак природного» — на 35,1 %; какао та продукти з нього — на 65,4 %; продуктів переробки овочів — на 8,8 %; алкогольних та безалкогольних напоїв й оцту — на 52,5 %; продуктів з м'яса та риби на 53,1 %. До того ж ці товарні групи не мають істотної ваги у структурі експорту України.

Таблиця 2.6

Агропродовольчі товари із позитивною динамікою експорту у 2010—2019 рр.

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	2010	2015	2019	Відхилення 2019 р. до 2010 р.
Усього (коди 1–24)	9 935 978,50	14 563 144,5	22 144 180,2	122,9 %
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	771 386,60	823 434,90	1 277 015,80	65,5 %
01 живі тварини	3636,70	25 639,90	62 547,70	1619,9 %
02 м'ясо та істінні субпродукти	90 179,20	377 668,30	711 895,10	689,4 %
03 риба і ракоподібні	21 007,70	12 994,80	33 637,50	60,1 %
05 інші продукти тваринного походження	7 776,40	20 654,60	15 058,30	93,6 %
II. Продукти рослинного походження	3 976 213,40	7 971 492,50	12 914 543,1	224,8 %
06 живі дерева та інші рослини	1 782,20	2 340,40	6 479,70	263,6 %
07 овочі	119 209,40	97 214,60	184 515,00	54,8 %
10 зернові культури	2 467 060,70	6 057 490,00	9 633 333,90	290,5 %
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	80 847,90	117 887,90	202 099,40	150,0 %
12 насіння і плоди олійних рослин	1 085 659,10	1 475 455,60	2 563 242,30	136,1 %
14 рослинні матеріали для виготовлення	1 686,70	55 897,80	52 233,10	2996,8 %
III. 15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	2 617 314,40	3 299 799,10	4 732 237,50	80,8 %
IV. Готові харчові продукти	2 571 064,10	2 468 418,00	3 220 383,80	25,3 %
23 залишки і відходи харчової промисловості	479 066,40	995 781,30	1 486 234,60	210,2 %
24 тютюн і промислові заміники тютюну	213 896,90	350 796,00	437 606,20	104,6 %

* Складено автором на основі [142].

У таблиці 2.7 наведено дані про товари, що мають негативну динаміку експорту.

Таблиця 2.7

Агропродовольчі товари із негативною динамікою експорту у 2010–2019 рр.

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	2010	2015	2019	Відхилення 2019 р. до 2010 р.
Молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	648 786,60	386 477,30	453 877,20	-30,0 %
Шелак природний	1 261,00	527,00	818,50	-35,1 %
Продукти з м'яса, риби	48 687,20	12 467,50	22 842,60	-53,1 %
Какао та продукти з нього	591 612,00	187 263,10	204 586,80	-65,4 %
Продукти переробки овочів	210 389,50	183 896,70	191 858,10	-8,8 %
Алкогільні і безалкогільні напої та оцет	443 700,00	183 608,00	210 822,00	-52,5 %

* Складено автором на основі [142].

Подібні негативні зміни можуть бути пов'язані із втратою деяких ринків країн СНД та недостатньою компенсацією цих втрат за рахунок експорту в інші країни.

Тобто в агропродовольчому комплексі зростає вага експортоорієнтованих виробництв із низькою доданою вартістю. Для удосконалення структури виробництва та експорту на основі цілеспрямованої зміни стратегічних пріоритетів розвитку даного сектору економіки.

Оптимальна структура агропродовольчого комплексу на законодавчому рівні не визначена. Однак необхідно розуміти, що ринкова система загалом та її окремі сектори та підкомплекси не є впорядкованими та однорідними як за складом, так і за принципами регулювання.

При цьому можливі різні моделі побудови агропродовольчого комплексу в залежності від рівня розвитку та ринкової влади різних її суб'єктів. У світовій економіці виділяють декілька таких моделей.

1. Американська модель, в якій управління та розвиток агрокорпораціями відбувається у відповідності до стратегічних інтересів акціонерів. Роль держави в управлінні корпораціями обмежена, а її зусилля зосереджені в першу чергу на регулюванні відносин в агропродовольчому секторі.

2. Європейська модель, де роль держави не обмежується регулюванням ринкових процесів, а полягає в тому числі у активному впливі на діяльність корпорацій (навіть включаючи участь в акціонерному капіталі). У стратегічному аспекті декларується розвиток агропродовольчого сектору на основі партнерства уряду, приватного капіталу та робітників.

3. Латиноамериканська модель, для якої характерне домінування потужних агропродовольчих корпорацій, основою якого є використання сприятливих природно-кліматичних умов.

Порівнюючи представлені моделі, зауважимо, що формування структури агропродовольчого сектору на основі неузгодженого часткового запозичення із різних моделей очевидно є неефективним.

Зокрема, на нашу думку, впровадження в Україні європейської моделі агропродовольчого комплексу неможливе через інституційну слабкість держави та низький рівень державного менеджменту.

З огляду на стратегічні задачі випереджаючого розвитку економіки України та агропродовольчого сектору зокрема, необхідним є створення та підтримка умов для швидкого розвитку усіх суб'єктів господарювання без використання складних бюрократичних регулятивних процедур. Можливим є також інший варіант — свідома відмова від стратегічного державного регулювання та цілеспрямований розвиток агропродовольчого комплексу на основі вільної конкуренції за мінімальної ролі держави. Однак в країні, де 10,5 млн га сільськогосподарських земель все що належить державі, реалізація такої моделі потребує глобальної програми приватизації та відмови держави від численних активів в агропродовольчому секторі.

Однак на державному рівні необхідно визначитися із стратегічними цілями агропродовольчого комплексу України: чи полягають вони у створенні підґрунтя для подальшого виробництва продуктів із більшою доданою вартістю та переходу від аграрної моделі розвитку до агропромислової? Чи зусилля суб'єктів агропродовольчого комплексу мають бути сконцентровані на підвищенні кількісних показників галузі та підвищенні ролі України як експортера аграрної сировини із низькою доданою вартістю. Ми вважаємо, що формування стратегії розвитку агропродовольчого комплексу має відбуватися в діалозі держави, потужного приватного капіталу та дрібних аграрних підприємств. Ретроспектива розвитку України вказує на неспроможність держави до ефективного формування стратегії розбудови різних секторів економіки та цілеспрямованого їх впровадження.

Відсутність стратегічного бачення щодо довгострокових цілей агропродовольчого комплексу спричиняє досить хаотичну державну політику та відсутність розуміння вектору державного регулювання.

При цьому за відсутності сформульованої стратегії розвитку АПК та бажаної структури, фактично його принципові характеристики та структурні особливості галузі можна вважати сформованими. Нагальною проблемою є трансформація економічних успіхів вертикально-інтегрованих компаній у вирішення нагальних соціальних проблем сільського соціуму.

2.2. ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ

У контексті дослідження інклюзивності агропродовольчого комплексу в науковій літературі існує підхід щодо протиставлення існуючої моделі розвитку АПК України і аграрної системи часів Радянського Союзу. Вказується на те, що у радянський період була забезпечена максимальна зайнятість сільського населення на основі функціонування колективних господарств, пріоритету державної власності та забезпечення більш справедливого розподілу результатів економічної діяльності. На цьому підґрунті робиться висновок про відповідність тієї системи принципам інклюзивного розвитку та пропонується висновок щодо можливого використання переваг радянської системи у сучасному періоді.

Однак необхідно звернути увагу на те, що радянська система аграрного господарювання відповідала інклюзивним принципам лише за формальними ознаками, оскільки залучення до роботи та забезпечення максимальної зайнятості було значною мірою штучним та базувалося на масштабному використанні некваліфікованої ручної праці при низькому рівні автоматизації, що абсолютно не відповідає сучасним реаліям розвитку економічних систем. Також під сумнів слід поставити справедливість розподілу результатів економічної діяльності тієї системи, оскільки максимальна частина доданої вартості, яка створювалася у колективних господарствах, розподілялась на користь держави із забезпеченням лише мінімально прийнятого рівня споживання сільськими мешканцями із значною часткою у їх доходах підсобного господарства. При цьому рівень оплати праці традиційно відставав від інших галузей економіки.

Також необхідно відмітити наявність бар'єрів для перетоку кадрів в інші галузі за їх бажанням. Більше того, на нашу думку, саме в ті часи було закладено підвалини існуючої нині нерівності щодо доступу до інфраструктури, оскільки вже на той час рівень розвитку соціальної інфраструктури в містах та селах суттєво відрізнявся, що лише посилювалось із зняттям бар'єрів адміністративного характеру щодо забезпечення сільської зайнятості.

З того часу і донині формально агропродовольчий сектор знаходиться під особливою увагою держави, на розвиток якого спрямовані цільові та галузеві програми та проголошуються декларативні заяви щодо важливості українського села. Натомість український аграрно-продовольчий сектор був і залишається джерелом трудових та матеріальних ресурсів для розвитку міст.

Історичний аспект інклюзивного розвитку АПК України досліджено у роботі колективу авторів на чолі з О. Бородіною, в якій міститься висновок про «екстрактивне використання сільського сектора тодішньою суспільно-економічною системою і про екстрактивний тип розвитку самого цього сектора, в якому селяни виявились верствою економічно і соціально вилученою» [92, с. 18].

Стан українського агропродовольчого сектору ще на момент здобуття Україною незалежності характеризувався як кризовий. Науковці того часу досить чітко визначали проблеми даного сектору економіки:

- технологічна відсталість;
- недостатній рівень продуктивності праці;
- відчуженість сільського населення від результатів економічної діяльності;
- погіршення демографічної ситуації;
- відстала соціальна інфраструктура.

Відповідно слушно вказувались необхідні шляхи реформування АПК:

- роздержавлення даного сектору;
- удосконалення економічної моделі господарювання із підвищенням самостійності та ініціативності суб'єктів АПК, розвитком дрібних фермерських господарств та їх об'єднань;
- розвиток соціальної інфраструктури

У відповідності до порад науковців, експертного середовища, а також враховуючи першочергові пріоритети економічної політики в умовах становлення ринкової економіки відбулося реформування агропродовольчого комплексу. Було проведено роздержавлення ко-

лективних підприємств та радгоспів на основі «селяноцентричного підходу» до земельної реформи, при якому майно колгоспів та радгоспів було розподілено між працівниками та перейшло в приватну власність. Відповідно було закладено засади формування нового типу господарювання на селі на основі функціонування дрібних та середніх агропідприємств, фермерських господарств.

Однак фактична структура агросектору виявилася відмінною від тієї, яка була запланована реформаторами. Причиною цього були диспропорції між розподілом матеріальних, інтелектуальних та фінансових ресурсів.

Отримавши нематеріальні ресурси в результаті приватизації, колишні працівники аграрних підприємств не отримали належних знань, компетенцій та стимулів щодо механізмів успішного введення фермерських господарств в нових умовах. Тому через декілька років після реформування колгоспно-радгоспної системи значна частка земельних угідь опинилася в розпорядженні корпоративного сектору, тобто вертикально інтегрованих агрохолдингів, які, не маючи на етапі первинного становлення ринку матеріальної бази та земельних ресурсів, натомість мали доступ до фінансових ресурсів та найголовніше — стимули та компетенції щодо формування успішних підприємницьких структур агропродовольчої галузі.

Саме тому для структури агропродовольчого комплексу України характерною є дуальність із наявністю розвиненого корпоративного агрохолдингового сектору та численних індивідуальних агропідприємств, представлених фермерськими господарствами та господарствами населення.

Низькі темпи реформування агросектору у 90-х роках призвели до зниження обсягів виробництва основних сільськогосподарських культур, загостривши питання продовольчої безпеки. Так у 2000 р. обсяг виробництва зернових та зернобобових культур на 36,8 % був менший, ніж у 1991 році, а буряку цукрового — на 63,5 % [141]. Динаміку валового збору сільськогосподарських культур у 1991–1999 рр. показано на рисунку 2.2.

Динаміка врожайності зернових та зернобобових культур була від'ємною в той період, а обсяг валовий збір не забезпечував потреб країни у найбільш важливих продуктах харчування. Саме тому актуальність питання прискореного реформування сільського господарства набуло актуальності. При цьому стало зрозуміло, що концентрація на підтримці дрібних та середніх агровиробників не виправдовує

себе. Тому вже на цьому етапі посилилась підтримка корпоративного сектору, було зроблено акцент на якщо не підтримці, то принаймні згоді на державному рівні на залучення капіталу в розвиток сільського господарства з інших галузей економіки.

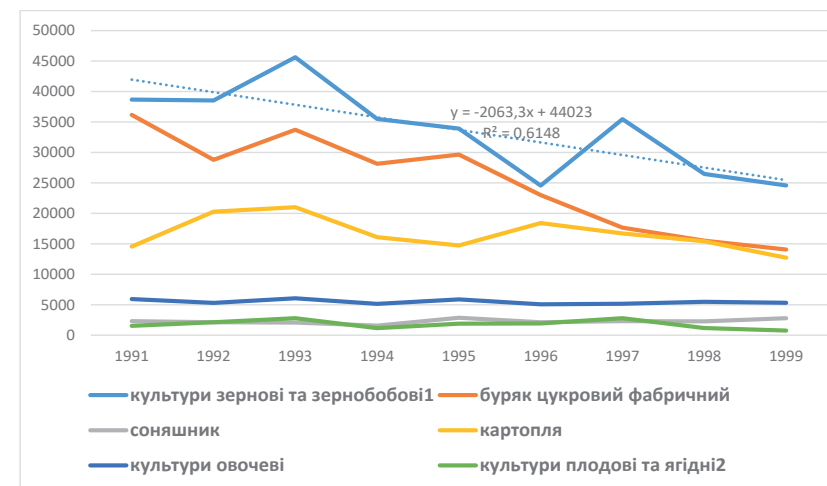

Рис. 2.2. Обсяг виробництва (валовий збір) сільськогосподарських культур у 1991–1999 рр., тис. т (складено автором на основі [141]) Урожайність зернових культур в середньому по Україні упродовж 1991–1999 рр. знаходилась в діапазоні 19,6...32,1 ц/га, а сояшника — 9,1–14,6 ц/га, як показано на рисунку 2.3.

Поступове підвищення обсягів виробництва основних сільськогосподарських культур протягом 2000-х років підтвердило в цілому доцільність обраної стратегії реформування. Вже на етапі становлення підприємств агрохолдингового типу відбулося поетапне підвищення виробництва зернових та зернобобових культур, а також олійних, на основі впровадження інтенсивних технологій та підвищення врожайності. Уже в 2009 р. обсяг виробництва зернових та зернобобових культур на 88,2 % перевищував показники 2000 р., а сояшнику — на 84,1 % [141]. Динаміка валового збору сільськогосподарських культур у 2000–2019 рр. показано на рисунку 2.4.

За цей період урожайність зернових та зернобобових культур зросла із 19,4 ц/га до 49,1 ц/га, а сояшника — із 12,2 ц/га до 25,6 ц/га [141], як показано на рисунку 2.5.

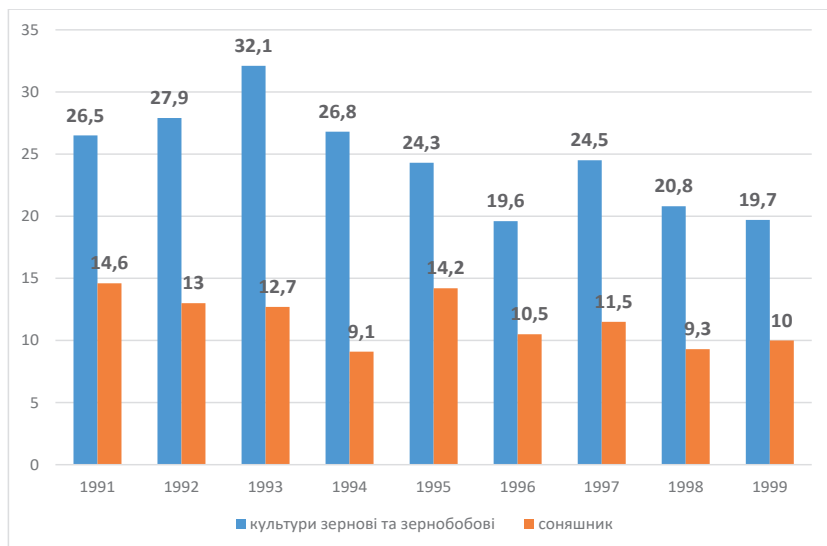

Рис. 2.3. Урожайність сільськогосподарських культур, ц з 1 га зібраної площі у 1991–1999 рр., тис.т (складено автором на основі [141])

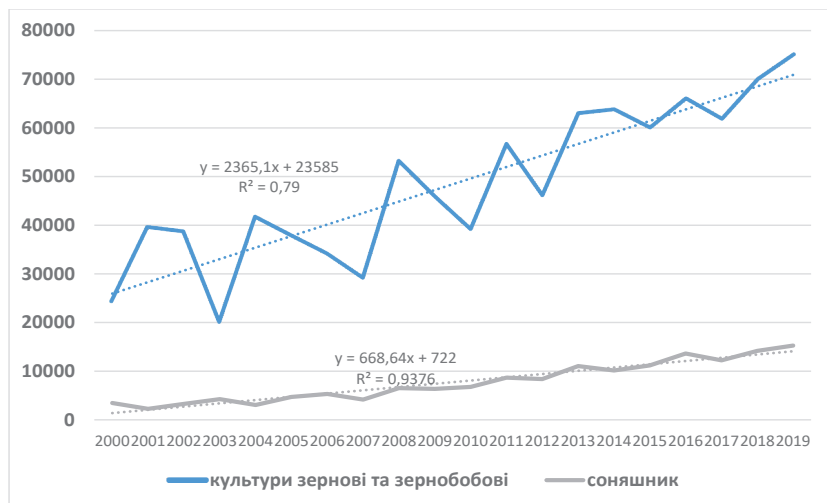

Рис. 2.4. Обсяг виробництва (валовий збір) культур зернових, зернобобових та соняшника у 2000–2019 рр., тис.т (складено автором на основі [141])

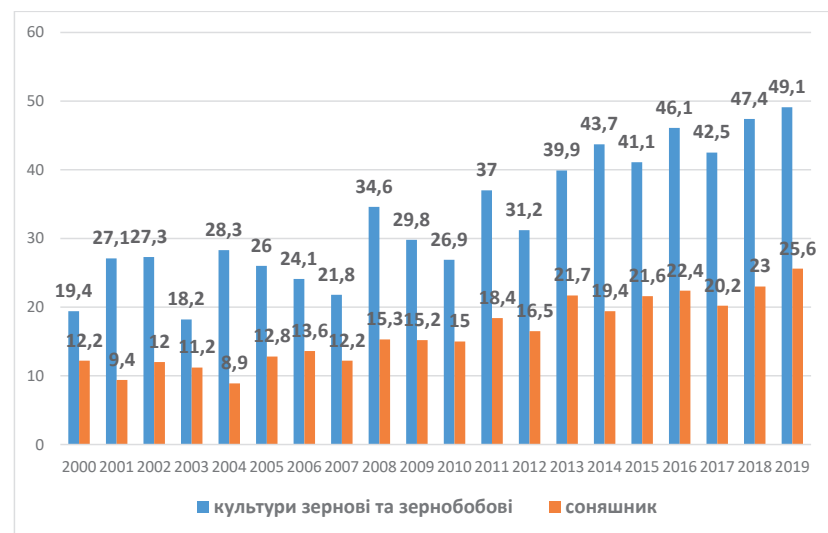

Рис. 2.5. Урожайність сільськогосподарських культур, ц з 1 га зібраної площі у 2000–2019 рр., тис.т (складено автором на основі [141])

Разом із цим підвищилася ефективність господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Так упродовж 2014–2019 рр. рівень рентабельності вирощування зерна в середньому становив 28,5 %. Найбільш рентабельною сільськогосподарською культурою є соняшник — його рентабельність становила в 2002–2007 рр. 48,8 %, потім знизилась до 42,6 % у 2014–2015 рр., а в 2014–2019 рр. піднялась до 48,2 %.

Разом з тим на низькому рівні залишається рентабельність вирощування цукрових буряків — 7,6 %. Слід звернути увагу на поетапне падіння рентабельності вирощування картоплі — із 26 % до 14,1 %. Натомість поступово більш привабливим стає вирощування овочів відкритого ґрунту, про що свідчить частка їх зростання з 9,8 % до 21,3 %. Порівняння середньорічної рентабельності виробництва продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах за 2002–2019 рр. представлено на рисунку 2.6.

Зростає й обсяг капітальних інвестицій у агропродовольчий сектор: у 2015 році він склав 42858 млн грн (15,7 % від загального по країні), з них 29310 млн грн (10,7 %) — у сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг, а 13548 (5 %) — у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів.

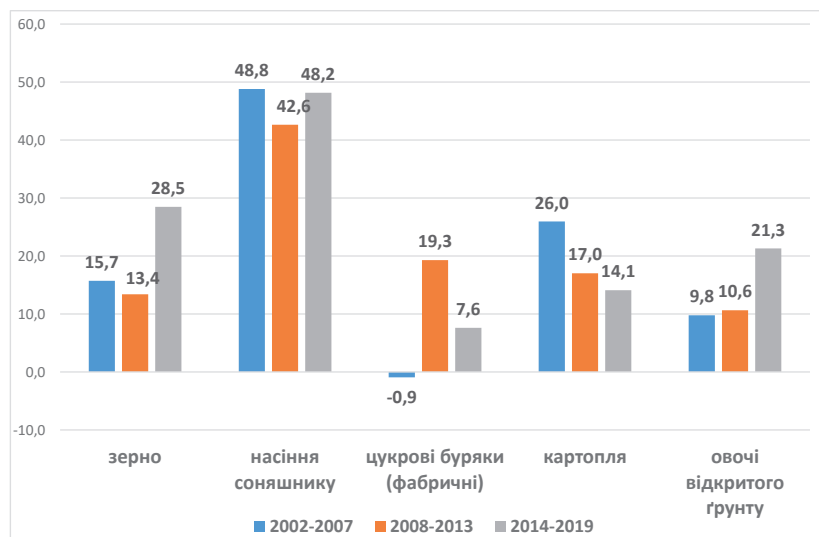

Рис. 2.6. Рівень середньорічної рентабельності виробництва продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах, % (складено автором на основі [141])

У 2019 році частка капітальних інвестицій в сільське господарство вже становила 60,47 %.

Дещо інша ситуація склалася з інвестуванням в харчову промисловість. Якщо у 2010 році в виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів було інвестовано 44 % капітальних вкладень в АПК, то у 2019 р. цей показник зменшився до 35,5 %. Максимальний рівень капітальних вкладень був зафіксований у 2019 р. — 95,27 млрд грн. (табл. 2.8)

Для АПК України впродовж тривалого періоду був характерним саме переважно екстенсивний тип розвитку, оскільки аграрним підприємствам було необхідно у прискореному темпі наростити виробничі ресурси, вирішити проблеми технічного переоснащення, ліквідувати технологічне відставання та задовольнити внутрішній попит на базові продовольчі товари, забезпечивши тим самим належний рівень продовольчої безпеки.

Саме завдяки розвитку корпоративного сектору в АПК вдалося вирішити питання продовольчої безпеки за основними продуктами харчування, а також зупинити процес падіння агровиробництва та за-

початкувати тренд зростання у цьому секторі, розпочати й наростити експорт сільськогосподарської продукції. Саме ці процеси заклали основу для перетворення АПК України на одну з бюджетоутворюючих галузей економіки.

Таблиця 2.8

Капітальні інвестиції в агропродовольчий сектор у 2010–2019 рр., млрд грн *

Роки	Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг		Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів		Разом
	млрд грн	% у структурі АПК	млрд грн	% у структурі АПК	
2010	10,82	56,0 %	8,51	44,0 %	19,33
2011	16,14	57,2 %	12,06	42,8 %	28,20
2012	18,56	58,3 %	13,28	41,7 %	31,84
2013	18,18	54,9 %	14,94	45,1 %	33,12
2014	18,39	57,7 %	13,49	42,3 %	31,87
2015	29,31	68,4 %	13,55	31,6 %	42,86
2016	49,66	70,0 %	21,29	30,0 %	70,95
2017	63,40	77,0 %	18,93	23,0 %	82,33
2018	65,06	68,3 %	30,21	31,7 %	95,27
2019	58,56	64,7 %	31,89	35,3 %	90,44

* Складено автором на основі [141].

Однак обраний тип зростання в АПК із акцентом на кількісні показники призвів до низки негативних явищ, таких як формування монокультурності агровиробництва, посилення техногенного навантаження, формування низки диспропорцій у структурі виробництва та переробки. Маючи на меті підвищення економічної ефективності корпоративні структури з метою мінімізації трансакційних витрат розпочали процес автоматизації агробізнесу та поступового зменшення кількості зайнятих в галузі.

Аналізуючи пройдений шлях щодо реформування агропродовольчої сфери, слід зазначити, що Україна, хоч і повільно, реалізувала в тій чи іншій мірі більшість реформ, які були запропоновані у часи становлення української незалежності. Однак більшість реформ виявились частковими або незавершеними, чи призвели до наслідків, відмінних від тих, які очікувались.

Отже існуюча структура АПК є, з одного боку, спадком радянської системи господарювання на селі, а з іншого — наслідком реформуван-

ня, яке мало на меті у першу чергу досягнення економічних результатів та забезпечення продовольчої безпеки країни. У цьому контексті можна визнати успішність трансформації українського агропродовольчого комплексу. Слід звернути увагу на вирішення питань сільської бідності та відновлення людського капіталу сільської місцевості з ознаками інклюзивності: зниженням рівня безробіття, мінімізацією міграції населення та забезпеченням прийнятної рівня соціальної інфраструктури. Врешті-решт стратегічною задачею найближчих десятиліть є формування системи суспільної інклюзії в агропродовольчій сфері, яка, не руйнуючи існуючих успішних економічних моделей корпоративного сектору, повинна мати на меті ліквідацію негативних явищ у першу чергу щодо соціального забезпечення та добробуту працівників агропродовольчого комплексу шляхом удосконалення соціально-економічних відносин між учасниками АПК.

Об'єктивна необхідність інклюзивної трансформації українського агропродовольчого сектору обумовлена системними структурними проблемами соціально-економічного розвитку закладеними в часи Радянського Союзу, а також недостатністю соціальної компоненти реформування АПК в останні 30 років.

Для подолання цих вад необхідно, з одного боку, зменшити екстрактивність існуючих інститутів, які мають істотну ринкову та політичну владу в економічному механізмі агропродовольчого комплексу, а з іншого боку — підтримувати та розбудовувати інклюзивні інституції, які забезпечують всеосяжний та спільний розвиток агропродовольчої сфери.

В Україні до складу агропродовольчого комплексу входить більш ніж 40 тисяч сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, в яких зайнято близько 500 тис. осіб та 34000 фермерських господарств, зареєстрованих як юридичні особи, де зайнято майже 100 тисяч осіб. Важливу роль відіграє індивідуальний сектор (господарства населення), які диференційовані за розмірами земельних угідь та обсягами виробництва продукції. Найбільш розповсюдженою метою сільськогосподарської діяльності для них є самозабезпечення продуктами харчування, однак для окремих господарств актуальною є комерційний характер сільськогосподарської діяльності.

Найчисельнішою групою робітників у сільському господарстві є домашні господарства що об'єднують 80 % зайнятих у сільському господарстві та виробляють 43 % сільськогосподарської продукції.

Доходи від ведення особистого підсобного господарства були й залишаються важливим джерелом надходження коштів до сімейного бюджету їх володарів. Слід відмітити, що особисті підсобні господарства здатні забезпечити низький та середній рівень доходу. Зменшення кількості дітей в сільських родинах також впливає на зниження добробуту і формування потреб. В умовах перманентної кризи доходи від особистих селянських господарств продовжують займати вагомий місце в забезпеченні першочергових потреб населення та формування важливого джерела доходів сільських жителів.

В основі екстрактивного характеру розвитку АПК України лежить нерівномірність та несправедливість розподілу вигід від аграрного зростання через розуміння бенефіціарами такого зростання виключно власників аграрних підприємств, а не всіх учасників ринку. Статки власників агропродовольчих холдингів зростають динамічніше ніж рівень оплати праці найманих працівників та фермерських господарств. Це не відповідає принципам інклюзивного розвитку та є бар'єром для зменшення рівня бідності в сільській місцевості.

Подолання цієї проблеми вимагає зміни підходів до розподілу доходів від аграрного зростання. Задля цього необхідно удосконалити соціально-економічні відносини в даному секторі, забезпечити підвищення продуктивності праці агропродовольчого комплексу на основі трансферу технологій та ресурсів. Також слід стимулювати виробництва продукції з високою доданою вартістю, що полягає у розвитку більш глибокої переробки аграрної сировини на заміну експорту виробленої продукції. Ці стратегічні вектори політики щодо створення інклюзивної системи розвитку мають стати чинниками удосконалення доступу до ринку праці задля більш справедливого включення трудових ресурсів у розподіл результатів економічного зростання.

При цьому слід розуміти, що поступове зростання доходів найманих працівників до рівня доходів населення країн-членів ЄС представляється малоімовірним у середньостроковій перспективі, оскільки економічна модель агропідприємств України та ЄС відрізняється в першу чергу за рахунок нижчої частки дотацій вітчизняним агровиробникам.

На нашу думку, зростання доходів працівників АПК за рахунок оплати праці має відбуватись на основі підвищення продуктивності праці, набуття працівниками вищої кваліфікації задля використання сучасних технологічних рішень агробізнесу. А на державному

рівні має бути зміщений акцент щодо зайнятості в агропродовольчій сфері від використання дешевої робочої сили до розвитку потенціалу трудових ресурсів як переваги даного сектору, використання вищого рівня компетенцій та високого рівня людського потенціалу агропродовольчої сфери.

Ціллю агропродовольчих холдингів в умовах обмеженого потенціалу росту ринку є підвищення економічної ефективності шляхом цифровізації операційних процесів, підвищення продуктивності праці. Сільське господарство України зараз створює понад 10 % робочих місць, поступово їх чисельність буде знижуватися. Орієнтиром для українського аграрного сектору є країни ЄС, в яких зайнятість у сільському господарстві не перевищує 2–3 % робочої сили.

Провідні агрохолдинги чітко формулюють стратегічні цілі: «модель агробізнесу з високою зайнятістю за низької ефективності веде до зниження його конкурентоздатності. Тож маємо залучати й впроваджувати наявні сьогодні технічні й технологічні рішення, які допоможуть підвищити продуктивність праці, а разом із цим і конкурентоспроможність українського агропродукту» [145].

Як доводить наука, а підтверджує практика розвинених країн, в сучасних умовах головним фактором економічного зростання держави з будь-якою економічною системою є науково-технічна та інноваційна діяльність. Розвиток науки та використання наукових досліджень дозволяє розвиватися економічній системі. Саме еволюціонування науково-технічного потенціалу держави призводить до розробки та подальшого впровадження нових моделей економічного зростання ендегенного характеру, що демонструють ефект збільшення від масштабів виробництва завдяки накопиченню людського капіталу. У сучасних умовах вдала науково-технологічна діяльність багато в чому забезпечується високими темпами інноваційного розвитку науково-технічного та виробничо-технологічного потенціалів, а також високим рівнем конкурентоспроможної наукоємної продукції.

Розробка компенсаційних механізмів при вивільненні продуктивної робочої сили у сільському господарстві є стратегічною ціллю держави та регіональної влади на сучасному етапі розвитку.

Відповідно до принципів конкуренції великий капітал агропродовольчого сектору намагається захопити якомога більшу частку ринку, виштовхуючи конкурентів та прагнучи до досягнення монопольного становища. Відповідно зменшується частка ринку для малих та середніх підприємств, відбувається монополізація доступу до земельних, а

також інших ресурсів. Агропродовольчі холдинги посилюють контроль за логістичною мережею та інфраструктурою агропродовольчого ринку. Маючи на меті максимізацію прибутку, корпорації можуть скорочувати витрати на соціальні проекти та фінансування місцевих громад.

Глобалізація агропродовольчого сектору та перетворення агрохолдингів на транснаціональні корпорації поступово віддаляє кінцевих стейкхолдерів від інтересів сільських територій та місцевих громад, що негативно впливає на соціально-економічну сферу села.

Істотним кроком до посилення інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери є забезпечення бюджетної інклюзії та відновлення справедливості щодо державної податкової та регуляторної політики у царині розподілу дотацій серед великих та малих агропідприємств у відповідності до національних інтересів у середньостроковій перспективі. Відповідно мають бути широко впроваджені принципи соціальної корпоративної відповідальності та забезпечення сталого інклюзивного розвитку. Принциповим питанням є узгодження інтересів корпоративного сектору, малих та середніх підприємств, місцевих громад та суспільства.

Натомість перехід до точного наукоємного цифровізованого виробництва потребує якісно нових підходів до управління виробничими процесами. Тому зростає потреба у високоякісних спеціалістах, які б поєднували глибокі професійні знання із творчим використанням інноваційних технологій та сучасними програмними рішеннями.

Очевидно, що економічна модель, яка використовується потребує коригування, перегляду патернів поведінки, існуючих політик та світоглядних засад. Необхідно враховувати, що Україна належить до країн із перехідною економікою для яких притаманні динамічні процеси постійної та досить хаотичної трансформації, у тому числі на законодавчому рівні. Зважаючи на динамічну кон'юнктуру, впровадження принципів інклюзивного та сталого розвитку повинне містити механізм їх пристосування та адаптації до мінливого середовища.

Подальша невизначеність щодо стратегії та пріоритетів розвитку агропродовольчого сектору негативно впливатиме на його перспективу та інвестиційну привабливість. Цілком очевидно, що досягнувши високих кількісних показників щодо вирощування основних сільськогосподарських культур, Україна не може далі залишатися експортером найпростішої аграрної продукції з огляду, в тому числі, на географічне положення країни. Першочерговим завданням є змі-

на структури виробництва та експорту агропродовольчої продукції. Для цього необхідне державне стимулювання українських вертикально інтегрованих компаній та іноземних корпорацій до будівництва в Україні переробних заводів. Необхідно масштабувати успіх олійної галузі та виробництва курятини.

З іншого боку, вихід на висококонкурентні ринки продуктів переробки зернових культур в промислових масштабах потребує досягнення високої ефективності. На цих ринках необхідно конкурувати із транснаціональними корпораціями, які мають підтримку своїх держав та працюють на основі використання найсучасніших технологічних рішень. Тому іншим можливим вектором розвитку України є виробництво екологічно чистої продукції, виробництво крафтової продукції із вищим маржинальним прибутком.

2.3. ВЕРТИКАЛЬНО-ІНТЕГРОВАНІ КОМПАНІЇ В СТРУКТУРІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРУ

Роль агропродовольчого сектору в економіці України зростає — за підсумками 2019 р. частка агропродовольства у загальному обсязі експорту країни склала 44,6 %. З України було експортовано продукції на рекордні \$22,4 млрд [146]. Відповідно до аналітичної інформації ННЦ «Інститут аграрної економіки» у 2019 р. було досягнуто найбільших в історії країни обсягів експорту зернових (56,7 млн тон) і соняшникової олії (6,1 млн тон), а також ряду інших продуктів [146].

Розвиток агропродовольчої галузі у все більшій мірі забезпечують компанії, які використовують модель вертикальної інтеграції господарської діяльності. Агропродовольчі холдинги збільшують свою ринкову владу у різних секторах, застосовуючи різноманітні методи експансії, впроваджуючи інноваційні технологічні рішення. В управлінні 117 найбільших агрохолдингів знаходиться 6,45 млн га землі, тобто 15,6 % сільськогосподарських угідь або ж 19,7 % ріллі [147].

В агропродовольчому секторі економіки України вагому роль відіграють саме вертикально інтегровані холдинги, які втілюють передовий досвід щодо технологічних інновацій та нових організаційно-економічних форм господарювання.

Високий рівень розвитку вертикальної інтеграції в продовольчому комплексі можна пояснити тим що за своєю сутністю АПК є систе-

мою, в якій поєднуються сільське господарство переробні підприємства та підприємства, що забезпечують їх діяльність. Тому вертикальна інтеграція відповідає природі АПК.

Для агропродовольчих холдингів характерна більш висока ефективність економічної діяльності та врожайність як результат активного впровадження інноваційних технологій та передових організаційно-економічних механізмів.

Актуальною науковою задачею є діагностика сучасного стану, напрямів та перспектив розвитку агропродовольчих холдингів у контексті удосконалення моделі зростання агропродовольчого сектору України, а також більш глибоке дослідження передумов їх домінування у агросфері.

Для сучасного АПК України характерне посилення концентрації виробництва у сільському господарстві та в переробних галузях.

Відповідно до статистичних даних в Україні здійснюють діяльність 34673 підприємств, які займалися у 2019 р. виробництвом зернових та зернобобових культур. З них лише 1,5 % обробляли площу понад 3000 га, однак саме на ці підприємства припадає 28,7 % загального обсягу виробництва, а середня врожайність таких підприємств є найвищою — 65,4 ц/га. Більше того, на 8,6 % підприємств із площею понад 1000 га приходить 64,9 % загального обсягу виробництва зернових та зернобобових культур (табл. 2.9).

Як свідчать представлені в таблиці 2.9 дані, найбільший рівень концентрації виробництва пшениці — 40,9 % загального обсягу виробництва забезпечують 4,5 % найбільших підприємств та кукурудзи — 54,4 % припадає на 5,6 % найбільших виробників, а також цукрового буряку — 8,5 % великих землекористувачів дають 56,9 % врожаю.

Дані щодо виробництва зернових і зернобобових культур підприємствами із площею земельних угідь понад 1000 га представлено в таблиці 2.10.

При цьому для виробництва ячменя рівень концентрації істотно нижчий — лише 0,6 % підприємств засівають понад тисячу гектар, на них припадає 12,7 % виробництва.

Порівняння ефективності виробництва основних зернових і зернобобових культур виявила, що врожайність найбільших виробників пшениці на 82,7 % вище, ніж у підприємств, які обробляють менше 100 гектарів. Для кукурудзи цей показник становить 43,8 %. При цьому для ріпаку подібної тенденції не помічено — врожайність найбіль-

ших виробників лише на 1,6 % вище, ніж найменших підприємств. А у виробництві цукрового буряку помітна зворотна тенденція — врожайність малих виробників є вищою на 7,3 %, ніж у тих, хто обробляє понад 1000 га.

Таблиця 2.9

Групування підприємств за розмірами зібраної площі основних сільськогосподарських культур у 2019 році [148]

	Кількість підприємств		Обсяг виробництва		Урожайність, ц з 1 га
	одиниць	у % до загальної кількості	тис. т	у % до загального обсягу виробництва	
Зернові та зернобобові культури					
Підприємства	34673	100,0	59982,1	100,0	53,7
з них з площею, га					
до 100,00	21160	61,0	2426,4	4,0	35,8
100,01–200,00	3665	10,6	2388,3	4,0	44,6
200,01–500,00	4095	11,8	6334,1	10,5	47,6
500,01–1000,00	2766	8,0	9941,4	16,6	50,3
1000,01–2000,00	1917	5,5	14031,0	23,4	52,7
2000,01–3000,00	562	1,6	7667,6	12,8	56,2
більше 3000,00	508	1,5	17193,3	28,7	65,4

Свідченням зростаючої ролі вертикально інтегрованих аграрних підприємств є те, що лише одинадцять провідних агропродовольчих холдингів України обробляють 2,64 млн га угідь, тобто 8,08 % усієї ріллі країни (табл.2.11).

Другою ознакою українських агропродовольчих холдингів є масштабність їх діяльності в межах України. Як показано в таблиці 2.11 найбільші агрохолдинги України виходять за межі одного регіону, ведуть свою діяльність у одночасно в багатьох областях.

Лідерами за зазначеним показником є «Ukrlandfarming», представлений у 22 областях країни, «Kernel» і «Агропросперіс» — у 14 областях. Найменш представлений в регіональному розрізі з десяти провідних агрохолдингів «Harveast» — лише три області.

При цьому регіональний розподіл агрохолдингів по Україні є нерівномірним. Так 8 з 10 провідних агрохолдингів працюють у Вінницькій та Хмельницькій областях, по 6 — у Черкаській та Пол-

тавській. Натомість в Закарпатській області не представлений жоден з десяти провідних агрохолдингів, у Херсонській — лише 1 («Ukrlandfarming»), в Луганській, Одеській та Чернівецькій — по 2. При цьому Одеська область використовується агропродовольчими холдингами («Ukrlandfarming» та «Kernel») у першу чергу в якості бази для експорту аграрної продукції.

Таблиця 2.10

Виробництво зернових і зернобобових культур підприємствами із площею землі понад 1000 га [148]

Культура	Кількість підприємств із площею понад 1000 га		Обсяг виробництва підприємств із площею понад 1000 га		Відхилення врожайності найбільших підприємств від врожайності найменших
	одиниць	у % до загальної кількості	тис. т	у % до загально-го обсягу виробництва	
Пшениця	1120	4,5	9243,0	40,9	82,7 %
Кукурудза на зерно	841	5,6	16695,3	54,4	43,8 %
Ячмінь	105	0,6	681,2	12,7	34,1 %
Соняшник	1005	4,5	5251,4	40,2	38,1 %
Цукровий буряк фабричний	50	8,5	5492,7	56,9	-7,3 %
Ріпак озимий та кольза (ріпак ярий)	175	3	735,4	22,6	1,6 %
Соя	257	2,6	1294,8	38,8	24,4 %

Причиною регіональної диспропорції є географічні особливості, кліматичні умови та якість земельних угідь. Агропродовольчі холдинги намагаються концентрувати свої потужності в центральній частині України, що підвищує ефективність логістичних потоків. Також в цих регіонах більш висока якість угідь та сприятливі кліматичні умови. У той же час менш привабливими для агропродовольчих холдингів є прикордонні області та зони із несприятливими посушливими кліматичними умовами (Херсонська, Одеська області).

Іншою ознакою українських агропродовольчих холдингів є націленість на експансію, оскільки їх стратегія орієнтована на невпинне збільшення масштабів своєї діяльності. Це полягає, насамперед, у розширенні земельного банку, завоюванні все більшої частки ринку.

Як показано у таблиці 2.13, 11 провідних агропродовольчих холдингів (до них віднесено 10 компаній із найбільшим земельним банком та компанію «Нібулон») сконцентрували 8,3 % земельних угідь країни, однак при цьому — 25,15 % потужностей зі зберігання зернових та олійних культур.

Таблиця 2.11

Характеристика провідних агропродовольчих холдингів України *

Назва	Площа угідь, тис. га	Основні види діяльності
Kernel	514	Виробництво соняшникової олії, виробництво зерна, портові термінали, елеваторний бізнес, сільське господарство
Ukrlandfarming	500	Виробництво зернових культур і насіння, виробництво яєць, цукру, тваринництво, трейдинг і дистрибуція сільськогосподарської продукції
Агропросперіс (NCH)	300	Виробництво та експорт зернових та олійних; логістика та зберігання зернових; банківські послуги.
Миронівський хлібопродукт	290	Птахівництво, переробка м'яса, рослинництво, виробництво олії
Астарта-Київ	230	Сільське господарство; виробництво цукру; тваринництво (виробництво молока); переробка сої; біоенергетика
Континентал Фармерз Груп	195	Виробництво та експорт зернових, олійних та технічних культур; насінництво; зберігання зерна
Епіцентр Агро	160	Виробництво та експорт зернових та олійних; зберігання зернових; молочне тваринництво
HarvEast	127	Виробництво зернових, бобових та соняшника; зберігання зернових; молочне тваринництво; виробництво комбікормів; насінництво
ІМК	123,9	Виробництво та експорт зернових та олійних; зберігання; молочне тваринництво
Укрпромінвест-Агро	120	Виробництво і експорт цукру; виробництво цукрових буряків, зернових і олійних культур; зберігання зернових; виробництво і експорт борошна; молочне тваринництво; свинарство
Нібулон	82	Виробництво та переробка сільгосппродукції та тваринництво, елеваторний бізнес, логістика, суднобудування
Разом	2641,9	

*Складено автором на основі [149] та даних офіційних сайтів.

Таблиця 2.12

Діяльність провідних агропромислових холдингів у регіонах України

	Ukrland-farming	Кернел	Агропросперіс	МХП	Нібулон	Астарта	Укрпромінвест-Агро	Континентал Фармерз Груп	Епіцентр Агро	Harveast	Кількість провідних агрохолдингів в області
Кількість областей діяльності агрохолдингу	22	14	14	13	12	8	6	5	5	3	
Вінницька	+	+	+	+	+	+	+		+		8
Волинська	+		+								2
Дніпропетровська	+	+		+	+		+				5
Донецька	+			+						+	3
Житомирська	+		+	+	+	+	+			+	7
Закарпатська											0
Запорізька	+	+			+						3
Івано-Франківська	+			+				+	+		4
Київська	+	+	+	+	+					+	6
Кіровоградська	+	+	+				+				4
Луганська	+				+						2
Львівська	+		+	+				+			4
Миколаївська	+	+		+	+						4
Одеська	+	+									2
Полтавська	+	+	+		+	+	+				6
Рівненська	+		+								2
Сумська	+	+	+	+	+						5
Тернопільська	+	+	+	+		+		+	+		7
Харківська	+	+	+		+	+					5
Херсонська	+										1
Хмельницька	+	+	+	+	+	+		+	+		8
Черкаська	+	+	+	+	+	+	+		+		8
Чернівецька						+		+			2
Чернігівська	+	+	+	+							4

*Складено автором на основі [149] та даних офіційних сайтів.

Таблиця 2.13

Площа земельних угідь та елеваторні потужності провідних агропродовольчих холдингів України *

Агропродовольчий холдинг	Площа угідь		Потужності зі зберігання	
	тис.га	Частка	млн.т	Частка
Кернел	514,0	1,57 %	2,4	5,71 %
UkrLandFarming	500,0	1,53 %	1,862	4,43 %
МХП	362,82	1,11 %	1,02	2,43 %
Астарта	300	0,92 %	0,333	0,79 %
Агропросперіс	230	0,70 %	0,504	1,20 %
Континентал Фармерз Групп	195	0,60 %	0,387	0,92 %
Епіцентр Агро	160	0,49 %	1,000	2,38 %
HarvEast	127	0,39 %	0,134	0,32 %
ІМК	123,9	0,38 %	0,554	1,32 %
Укрпромінвест-Агро	120	0,37 %	0,12	0,29 %
Нібулон	82	0,25 %	2,25	5,36 %
Усього 11 провідних агропродовольчих холдингів	2714,72	8,30 %	10,56	25,15 %
Усього Україна	32700	100,00 %	42,0	100,00 %

*Складено автором на основі [149, 150], даних офіційних звітів компаній та відкритих джерел.

Агрохолдинги в Україні не лише забезпечують приріст валового збору сільськогосподарських культур та приріст валютних надходжень, але і поступово збільшують свою ринкову владу, займаючи все більшу частку ринку. Так у 2019/2020 рр. «Кернел» і «Нібулон» забезпечили разом 24,4 % експорту зернових та олійних культур із України; частка «Кернел» на ринку соняшникової олії України складає 23,1 % [151], «МХП» забезпечує близько 50 % виробництва м'яса птиці; 11 найбільших агрохолдингів сконцентрували 25 % потужностей зі зберігання зерна.

Тобто відбувається збільшення частки холдингів у інфраструктурі агропродовольчої сфери, що підвищує їх ринкову владу та може негативно вплинути на позиції дрібних аграрних підприємств та фермерів.

Іншим напрямом експансії агропродовольчих холдингів є вихід на глобальні ринки шляхом розширення потужностей по експорту, придбання активів за кордоном, створення філіалів і як кінцевий резуль-

тат — побудова міжнародної, транснаціональної компанії за участю іноземного капіталу.

Важливим аспектом діяльності агропродовольчих холдингів на сучасному етапі є перетворення їх на транснаціональні корпорації. Вони проводять активну зовнішньоекономічну діяльність за декількома напрямками: експорт продукції, імпорт обладнання та технологій, залучення фінансових ресурсів, іноземна реєстрація компаній, продаж цінних паперів на закордонних біржах, заснування підприємств за межами України, участь у міжнародних організаціях та асоціаціях [152].

Розвиток українських агропродовольчих холдингів є нерівномірним. Темп зростання валового доходу компаній, цінні папери яких представлені на Європейських фондових біржах, знаходиться в межах 5,8—26,4 % (табл. 2.14).

Нами розраховано, що найбільш високі середньорічні темпи зростання валового доходу упродовж 2016—2019 рр. демонструють «Kernel» (26,4 %) і «МНР» (22,2 %). Для інших агропродовольчих холдингів зростання валового доходу у доларовому вираженні є досить помірним і знаходиться в межах 5,8—12,4 %. Також слід відмітити, що середньорічні темпи зростання чистого прибутку для чотирьох із семи холдингів є від'ємними. Як показано у таблиці 2.14, для всіх продовольчих холдингів (окрім МХП) характерне зниження розмірів чистого прибутку у 2019 р. в порівнянні з 2016 р. Однак і для МХП характерним є погіршення результатів операційної діяльності. Так операційна маржа зменшилась до 11 % у 2019 р. в порівнянні з 28 % у 2017 р., а приведена EBITDA-маржа до 21 % [154].

Важливо зазначити, що розвиток агропродовольчих холдингів відбувається на фоні подальшої деградації сільських територій. Так чисельність сільського населення за останні десять років зменшилась з 14438,1 тис.осіб до 12763,1 тис.осіб, тобто на 11,6 % лише за офіційними даними [155]. Тобто інтенсивне зростання агрохолдингів та кількісних показників агропродовольчої галузі не трансформується у зростання добробуту сільських територій.

Усвідомлюючи негативну динаміку розвитку сільських територій та свою соціальну місію, значна частина потужних агрохолдингів впроваджує у тій чи іншій формі концепцію сталого розвитку як показано у наших попередніх роботах [156, 157].

На наш погляд, в умовах поступового зниження прибутковості операційної діяльності агропродовольчі холдинги мають звернутись

до нових джерел підвищення власної ефективності. Саме тому процес глобалізації та активної експансії за межі України має бути доповнений реалізацією внутрішніх резервів підвищення ефективності на основі впровадження принципів сталого та інклюзивного розвитку.

У таких умовах важливою умовою подальшого зростання агрохолдингів, на нашу думку, є зміна парадигми агропродовольчого розвитку із створенням системи інклюзивного розвитку із провідною роллю саме вертикально інтегрованих компаній.

Значення агропродовольчих холдингів як потужних вертикально інтегрованих структур для економіки України зростає. Це полягає не лише у збільшенні фінансових результатів та масштабів діяльності компаній, а й у поступовій концентрації ними значної частки в інфраструктурі агропродовольчого сектору (елеваторах, експортних потужностях, транспортній інфраструктурі, комбікормовому виробництві тощо).

Характерними ознаками сучасних агропродовольчих холдингів України є масштабність, прагнення до експансії в усіх сферах своєї діяльності, трансформація у транснаціональні компанії, а також планомірне впровадження стратегій сталого розвитку. Проведений аналіз фінансових показників публічних агропромислових холдингів показав, що відбувається поступове зниження їх чистого прибутку та сповільнення темпів зростання валового доходу в умовах високої конкуренції. На наше переконання процес глобалізації агропродовольчих холдингів має бути доповнений їх локалізацією на основі подальшого впровадження стратегії сталого розвитку із підвищенням інклюзивної компоненти. Це дозволить створити базис для розвитку агропродовольчої сфери та сільських територій на нових засадах і в кінцевому підсумку позитивно вплине на формування внутрішнього ринку України, що вигідно в першу чергу самим агропродовольчим холдингам.

Актуальним питанням є подальші напрями, перспективи та межі вертикальної інтеграції. Оскільки провідні агропродовольчі холдинги вже охопили ланцюг «від лану до столу»: рослинництво — переробка — торгівля з викидом в кулінарію та виробництво харчових продуктів, то напрями подальшої експансії виглядають такими:

1) масштабування своєї моделі за межі України, тобто подальше перетворення на транснаціональні корпорації, що характерно для агропродовольчих холдингів третього типу;

2) експансія у інші галузі за межі АПК — в першу чергу в енергетичний сектор та забезпечуючі галузі;

3) перехід до моделі горизонтальної інтеграції із приєднанням менш ефективних підприємств агропродовольчого сектору.

На нашу думку, з огляду на перспективу запровадження повноцінного ринку землі в найближчі кілька років точкою концентрації агрохолдингів буде вирішення земельного питання та удосконалення земельних взаємовідносин із іншими учасниками ринку.

У той же час слід розуміти, що подальше розширення агропродовольчих холдингів гостро ставить питання ефективності системи менеджменту з урахуванням зростаючих масштабів та падіння рентабельності як логічного відображення закону спадаючої прибутковості по мірі розширенням своєї діяльності. Один з провідних агрохолдингів МХП вже прийшов один із періодів адаптації своєї бізнес-моделі до кон'юнктури ринку з урахуванням несприятливих змін зовнішнього середовища. Компанія відмовилась від декількох напрямів свого бізнесу, таких як виробництва паштетів із курячої печінки, вирощування ВРХ та садівництво. На певному етапі розвитку керівництво та власник компанії визнали хибність розвитку цих напрямів та прийняли рішення скоротити всі менш ефективні підрозділи компанії, застосувавши стратегію концентрації.

Для агрохолдингів першого типу існують суттєві можливості для розширення масштабів своєї діяльності шляхом вертикальної інтеграції.

Одним із бар'єрів для використання моделі лідерів ринку є відсутність на даний момент можливості залучення настільки дешевих кредитних коштів через особливості ринків капіталу.

Найбільш прибуткові періоди сільськогосподарського виробництва припали на 2014—2018 рік, коли сприятливі погодні умови співпали із позитивною курсовою динамікою. Провідні агрохолдинги змогли використати сприятливу кон'юнктуру задля отримання високої доданої вартості за рахунок найбільш рентабельних сільськогосподарських культур із подальшим використанням цих прибутків для удосконалення технічної бази та розширення виробничих потужностей.

Досягнення біологічних меж продуктивності в рослинності за основними культурами поступово впливатиме на прибутковість цієї діяльності і вже змушує агрохолдинги шукати нові джерела ефективності за межами рослинництва. З цієї точки зору вертикальна інтегра-

ція рослинних агрохолдингів здається вимушеною та обумовленою об'єктивно цілою низкою факторів.

Таблиця 2.14

Фінансові результати агрохолдингів, акції яких розміщені на фондових біржах, млн USD *

Показники	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	Серед- ній темп приросту
Kernel Holding					
Валовий дохід	2168,93	2403	3960,23	4106,78	26,4 %
Чистий прибуток	176,24	52,14	189,46	117,86	51,7 %
MHP					
Валовий дохід	1135	1288	1552	2056	22,2 %
Чистий прибуток	69	230	128	215	85,7 %
KSG Agro					
Валовий дохід	20,92	23,19	28,33	23,89	5,8 %
Чистий прибуток	1,83	0,36	0,31	4,47	415,9 %
Astarta Holding					
Валовий дохід	368,89	458,6	372,22	448,01	8,6 %
Чистий прибуток	82,65	61,84	-18,26	1,69	-15,2 %
Agroton Public Limited					
Валовий дохід	44,23	51,78	57,19	54,38	7,5 %
Чистий прибуток	21,75	8,3	13,52	5,18	-20,2 %
Industrial Milk Company SA					
Валовий дохід	124,74	126,76	131,61	169,6	11,4 %
Чистий прибуток	21,89	17,53	27,7	7,48	-11,6 %
Ovostar Union					
Валовий дохід	77,74	98,69	124,97	104,65	12,4 %
Чистий прибуток	22,15	22,46	17,44	-20,01	-78,6 %

* Складено автором на основі [153, 154].

Велика кількість агрохолдингів перебуває в парадигмі рослинництва із недостатнього вираженими ознаками інтеграції з іншими галузями АПК. Саме для таких компаній існують перспективи подальшої вертикальної інтеграції із утворенням власних переробних потужностей. Важливим в цьому сенсі є також пошук перспективної ринкової ніші, яка б дозволила здійснювати ефективне виробництво харчової продукції.

Подальший розвиток харчової промисловості України зменшує можливості знаходження нових перспективних ринків з урахуванням

зростаючого рівня імпорту з інших країн. Саме тому на нашу думку стратегія вертикальної інтеграції агрохолдингів має бути орієнтовано на вихід на нетрадиційні для існуючих агропродовольчих холдингів ринки, такі як біоенергетика та виробництво продуктів глибокої переробки, виробництво екологічної продукції, а також вирощування культур, які на сьогоднішній день менш розвинені в Україні із використанням ефективних технологій зрошування та агробізнесу.

У першу чергу потенціал вертикальної інтеграції полягає в виході у сектор тваринництва, оскільки Україна має є досить слабкі позиції щодо виробництва певних категорій м'ясних продуктів, таких як свинина, яловичина. Перспективною нішею є виробництво рослинного м'яса та інноваційних продуктів третього тисячоліття.

Особливості харчової промисловості не дозволяють експортувати окремі види харчової продукції через строки зберігання, споживчі властивості тощо.

У контексті експорту мають бути сформовані та визначені пріоритети експортної політики на державному рівні.

Викликом для вертикально інтегрованих компаній є впровадження ринку землі та його особливості. Зміни в законодавстві, які запропоновані до впровадження передбачають викуп земельних угідь лише фізичними особами у обмежених масштабах (до 100 га на особу). Наявність невизначеності у цій сфері не дає змогу холдинговим структурам планувати свою діяльність навіть у середньостроковій перспективі, оскільки цілком можливі тектонічні зрушення у сфері земельних відносин.

На сьогоднішній день розмір земельного банку агрохолдингів є ключовим джерелом їх прибутків, а для вертикальних інтегрованих компаній із домінантою продовольчого виробництва — ключовим елементом стабілізації господарської моделі. Використання земельних угідь на правах оренди не дає змоги повноцінно віднести землю до активів підприємства та використовувати цей актив у повній мірі. Потенційно викуп земельних угідь агрохолдингами дозволить підвищити їх капіталізацію та можливості залучення кредитних ресурсів під цей актив. Проте повноцінний викуп земельних угідь у середньостроковій перспективі неможливий через низку причин.

1) Наявність законодавчих обмежень щодо викупу земельних угідь юридичними особами.

2) Неможливість придбання земельних угідь компаніями із часткою нерезидентів в капіталі.

3) Дефіцит фінансових ресурсів — викуп усього земельного банку при мінімальній прогностичній ціні одного гектару у 2000 доларів США потребує 11,22 трлн доларів США (при оцінці земельного банку агропродовольчих холдингів на рівні 5,61 млн га). Звичайно, агрохолдинги не мають на балансі подібних фінансових ресурсів.

4) Відсутність намірів продажу земельних угідь у більшості власників паїв. За оцінками експертів ринку при відкритті повноцінного ринку землі до 20 % землевласників планують продати свої активи.

5) Рівень життя в містах був традиційно вищий протягом всього періоду незалежної України, тому доходи від ведення особистого підсобного господарства були залишається важливим джерелом надходження коштів до сімейного бюджету. Слід відмітити, що добробут є суб'єктивним поняттям. Особисті підсобні господарства здатні забезпечити низький та середній рівень доходу. Зменшення кількості дітей в сільських родинах також впливає на а зниження добробуту і формування потреб. В умовах перманентної кризи доходи від особистих селянських господарств продовжують займати вагоме місце в забезпеченні першочергових потреб населення та формування важливого джерела доходів сільських жителів.

О. Могильний, О. Ходаківська провели аналіз викликів, пов'язаних із агрохолдингізацією сільського господарства, дослідили їх відповідність інтересам сільського соціуму та представили практичні рекомендації у сфері державної регуляторної політики для мотивації великого капіталу до соціально відповідальної поведінки, орієнтованої на збалансований сільський розвиток [158].

Ознакою агропродовольчих холдингів 2000-х років є їх орієнтація на експорт. Однак на сучасному етапі змінюється економічна модель агрохолдингів від експорту сировини до поступового підвищення рівня переробки та виробництва продовольства з більшою доданою вартістю.

Агропродовольчий сектор України досягнув значних успіхів у кількісному зростанні упродовж останніх 20 років. Однак невирішеним залишається питання забезпечення добробуту сільського населення, його залучення до активної економічної діяльності та формування ефективної взаємодії держави й усіх учасників агропродовольчої сфери.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРОПРОДОВОЛЬЧІЙ ГАЛУЗІ

3.1. ФОРМИ ГАЛУЗЕВОЇ ТА МІЖГАЛУЗЕВОЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ КОРПОРАТИВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Глобалізація економіки обумовлює перманентні зміни конкурентного середовища на світових ринках. У цих умовах конкурентоспроможність компаній залежить від ефективності їх взаємодії із контрагентами (постачальниками сировини, логістичними та торгівельними підприємствами), тобто вертикально пов'язаними підприємствами. У цьому контексті слід розглянути досвід вертикальної інтеграції на окремих ринках, в тому числі агропродовольчого комплексу у контексті підвищення конкурентоспроможності підприємств та їх впливу на соціальне середовище.

Вертикально інтегровані корпорації за останні роки стали невід'ємною та важливою складовою частиною української економіки. Вони відіграють вирішальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни, збільшенні валютних надходжень, впровадженні інноваційних технологій та розвитку сільського господарства на інноваційних засадах.

Теоретичним та практичним аспектам діяльності агропродовольчих холдингів присвячені наукові роботи U. Koester, K. Kataria, В. Андрійчука, Р. І. Буряка, В. Бойка, В. Василенка, Ю. А. Карпишина, В. І. Копитко та О. В. Копитко, О. Крисального, Ю. М. Лопатинського, А. Мазура, М. Й. Малік та М. А. Хвесик, Ю. Нестерчук, О. І. Павлова, П. Саблука, В. А. Самофатової, Г. Черевка, О. В. Шубравської, В. Юрчишина, Ю. О. Ярмоленко, В. Яценка та інших. Однак недостатньо дослідженими є сучасний стан вертикально інтегрованих компаній України, параметри та вектор їх розвитку в умовах трансформації української економіки.

Після розпаду традиційних форм співробітництва в продовольчому секторі в 1990-х роках відновлення виробничо-комерційних зв'язків почалося на основі інтеграції та консолідації агропідпри-

ємств. Використання механізму інтеграції обумовлено необхідністю консолідації різноманітних факторів внутрішнього та зовнішнього середовища агропідприємств, оскільки сприяє створенню замкнених технологічних ланцюгів, координації операційної та збутової діяльності, позитивно впливає на стабільність та стійкість компаній, отримання ними більш прогнозованого фінансового результату, зменшення рівня невизначеності щодо постачання та збуту.

Виділяють декілька типів інтеграції (горизонтальна, вертикальна діагональна, змішана), що обумовлено різноманітністю та динамічністю економічних умов ведення господарської діяльності.

Горизонтальна інтеграція полягає у об'єднанні компаній, які займаються виробництвом однорідної або подібної продукції з метою її подальшої реалізації за допомогою спільної системи розподілу задля отримання додаткового прибутку, що супроводжується встановленням коопераційних зв'язків між підприємствами або об'єднанням активів.

Вертикальна інтеграція — це поєднання компаній, які пов'язані єдиним технологічним ланцюгом, це злиття компаній, які займаються виробництвом на різних стадіях технологічного ланцюга та встановлення контролю над ними з боку однієї корпорації.

Згідно з тлумаченням К. Харрігена, «вертикальна інтеграція — це спосіб збільшення доданої вартості при створенні продукту та просуванні його до кінцевого споживача» [159]. Дане визначення в повній мірі відображає причини вертикальної інтеграції. У першу чергу вона обумовлена бажанням збільшити прибутковість діяльності за рахунок отримання контролю над суміжними технологічними процесами. При цьому компанія ініціатор вертикальної інтеграції також підвищує стабільність своєї операційної діяльності за рахунок забезпечення прогнозованих відносин із контрагентами по всьому виробничо-збутовому ланцюгу.

Для агропродовольчої сфери вертикальна інтеграція компаній є традиційною та поширеною. Вагоме значення для переробних підприємств має отримання контролю над джерелами сировини, особливо в ситуації нестабільних обсягів виробництва сільськогосподарської продукції через мінливі та непрогнозовані кліматичні умови, а також цінову волатильність а світових ринків агропродукції. Тобто для харчових підприємств вертикальна інтеграція не лише забезпечує вищу ефективність та прибутковість господарської діяльності, але і є необхідністю.

У науковій літературі виділяють вертикальну інтеграцію «вперед» або «пряму інтеграцію» — вона полягає в об'єднанні виробничих підприємств та торговельних, а також інтеграцію «назад» або «зворотну інтеграцію», при якій відбувається об'єднання виробничих підприємств із компаніями, що забезпечують попередні стадії технологічного ланцюга.

Для агропродовольчого комплексу більш поширеною є зворотна інтеграція з точки зору харчових підприємств. Вона полягає в об'єднанні зусиль сільськогосподарських та переробних компаній, що забезпечує стабільний збут агропродукції для рослинництва й тваринництва та стабільні джерела сировини для харчових підприємств. При цьому ініціаторами такого об'єднання в українських умовах можуть бути як аграрії, так і переробники.

Залежно від рівня вертикальної інтеграції прийнято поділяти її на повну та квазіінтеграцію. Якщо повна інтеграція передбачає юридичне об'єднання компаній, то квазіінтеграція полягає у об'єднанні операційної діяльності на основі створення спільних підприємств, укладання довгострокових стратегічних контрактів, спільного володіння активами франчайзингу тощо.

Розширення компанії по вертикалі може відбуватися завдяки різним механізмам, серед яких слід виділити наступні: злиття і повна інтеграція, природна інтеграція, використання квазіінтеграційних механізмів.

Природна інтеграція є проявом органічного зростання компанії шляхом розширення виробництва чи реалізації продукції за рахунок внутрішніх джерел підприємства та полягає у появі нової стадії виробництва чи інших етапів. При використанні такої форми вертикальної інтеграції зберігається певною мірою колишня організація виробництва, колишній контроль над власністю і над поведінкою підрозділів, а також повільно розширюється сфера внутрішньо фірмових стосунків [160, с.166–167].

Хоча дана форма інтеграції більш притаманна малим та середнім підприємствам, агропродовольчі холдинги України також її використовують. Основним проявом природної інтеграції агропродовольчих холдингів є будівництво потужностей у переробній сфері, енергетиці чи логістиці.

Висока динаміка розвитку вертикально інтегрованих структур в Україні обумовила використання іншого механізму інтеграції — злиття та поглинання. Агропродовольчі холдинги починаючи з 2000 р.

здійснювали придбання активів у рослинництві, тваринництві та переробній галузі. Фактично злиття та поглинання — це основна форма розширення масштабів діяльності агропродовольчих корпорацій України.

З точки зору теорії створення вертикальних інтегрованих структур дозволяє досягти ефекту від масштабу операційної діяльності. Це дає змогу більш ефективно використовувати природні, кадрові, фінансові ресурси, зменшувати трансакційні витрати. При цьому слід розуміти, що існують межі розширення вертикальних інтегрованих структур. Так кожна компанія буде розширювати масштаби своєї діяльності до тієї межі, доки витрати на проведення однієї додаткової транзакції в межах компанії не будуть дорівнювати витратами на проведення транзакції на відкритому ринку або за допомогою іншої компанії.

Іншим чинником вертикальної інтеграції компаній в агропродовольчому секторі є намагання зменшити вплив державного регулювання шляхом оптимізації податкових витрат. Грошові потоки розподіляються між підрозділами компанії таким чином, щоб забезпечити максимальний підсумковий грошовий потік в умовах різного податкового навантаження на складові агропродовольчого сектору. Так сільськогосподарські виробники не є платниками податку на прибуток і до останнього часу не сплачували ПДВ. Саме тому законним шляхом оптимізації оподаткування є перенесення величини прибутку на агрокомпанії, тобто для вертикальних інтегрованих структур підсумкова сума сплачених податків є меншою ніж для окремих самостійних підприємств.

Формою вертикальної інтеграції в Україні є створення формалізованих та не формалізованих агропродовольчих холдингів. У цьому контексті досліджуючи вертикально інтегровані корпорації доречно вести мову про агрохолдинги як структури, які стали відображенням та наслідком процесу вертикальної інтеграції в АПК.

В аграрній науці та у нормативних актах не сформований єдиний підхід до визначення терміну «агропродовольчий холдинг». У наукових роботах використовуються поняття «агрохолдинги», «агропромисловий холдинг» та «агропродовольчий холдинг» без детального тлумачення їх сутнісних відмінностей.

У загальному розумінні холдинг — це особливий вид компанії, що створюється для володіння контрольними пакетами акцій інших компаній з метою контролю та управління їхньою діяльністю [161, с. 76].

Агрохолдинг, аграрна холдингова компанія (від «агро» — сільське господарство та «holding» — зберігати, володіти, утримувати) — це окремий вид асоційованих підприємств, специфічна форма володіння акціонерним капіталом, за якої материнська компанія, маючи корпоративні права (контрольний пакет акцій, частки, паї) інших підприємств («дочірніх» — двох або більше), управляє ними й контролює їхню діяльність у сфері виробництва та переробки сільськогосподарської продукції [162, с. 97].

Відповідно до Закону України «Про холдингові компанії в Україні», холдинговою компанією є «акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій, часток, паїв двох або більше корпоративних підприємств. При цьому під холдинговим корпоративним пакетом акцій розуміють такий пакет акцій підприємства, який перевищує 50 % їх загальної кількості або є достатнім для вирішального впливу на його діяльність» [163].

На думку Т. Мірзоевої агропродовольчий холдинг або агрохолдинг — це «вертикально інтегрована структура, що здійснює сільськогосподарську діяльність; створюється, як правило, шляхом об'єднання сільськогосподарських підприємств з потужними промисловими групами, фінансовими і сервісними структурами» [164, с. 91].

За визначенням А. Статівки агрохолдингова компанія — це «специфічна форма володіння корпоративними правами, за якої материнська компанія, маючи контрольний пакет акцій інших підприємств, управляє ними, контролюючи їх діяльність, при їх об'єднанні в єдину організаційно-правову структуру з відповідними метою та цілями» [165, с. 62].

Ю. Нестерчук зазначає, що «агрохолдинг — якісно нова організаційна система господарювання, за якої матеріальні (економічні, технологічні, ресурсні та ін.) фактори знаходяться у тісному взаємозв'язку з соціальними, що сприяє відновленню порушених міжгалузевих зв'язків та формуванню взаємостимулюючих соціально-економічних процесів» [166, с.179].

За визначенням І. Храмової агропродовольчими холдингами або агрохолдингами, є «несільськогосподарські підприємства які займаються сільгоспвиробництвом» [167, с. 6].

На думку В. Аристова, агрохолдинг — це декілька підприємств, що знаходяться у володінні однієї особи (декількох пов'язаних осіб)

та поєднаних спільною системою управління з метою підвищення ефективності операційної діяльності [168].

В. Пілявський зазначає, що під агрохолдингом мається на увазі сукупність юридичних осіб, пов'язаних контрактними відносинами чи активами [169].

За визначенням О. Могильного, О. Ходеківської «агрохолдинги — це вертикально інтегровані формування, які здійснюють свою фінансово-господарську діяльність з використанням технологічно пов'язаних бізнес-процесів у сфері виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції й продовольства переважно на зовнішніх ринках із використанням офшорних юрисдикцій» [158].

За визначенням В. Андрійчука та І. Саса «агропромисловий холдинг — це переробне корпоративне підприємство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами часток, паїв чи акцій двох або більше аграрних підприємств; до складу такого холдингу можуть входити й дочірні переробні підприємства та дочірні підприємства іншого профілю (збутові, торговельні тощо)» [170, с.116].

Ми погоджуємось, що за своєю сутністю «агропродовольчий холдинг є організаційною формою вертикальної інтеграції в аграрній галузі — це об'єднань, що являють собою замкнуте коло: виробництво продукції сільського господарства, її переробка та реалізація кінцевого продукту» [171, с. 32].

Досліджуючи діяльність українських агропродовольчих холдингів, необхідно відмітити, що їх структура у більшості випадків не формалізована. В українських реаліях при дослідженні діяльності агропродовольчих холдингів перш за все слід орієнтуватись на їх сутнісну структуру, а не формалізовану юридично, оскільки як відмічають В. Андрійчук та І. Сас в нашій країні досить поширеними є квазіхолдинги — «окремі підприємства, які мають єдиного власника, координують свою діяльність, але юридично не об'єднані» [170, с. 118].

Дійсно, в умовах перехідної економіки превалюють економічні інтереси компаній, виражені прагненням до отримання бажаного фінансового результату, експансії та завоювання ринків. Ці прагнення домінують над необхідністю створення формальних канонічних структур, а подекуди суперечать їм. Саме тому неформалізована та не структурована діяльність агропродовольчих холдингів є тимчасовим та вимушеним явищем. Однак відстежувати та аналізувати діяльність

агропродовольчих холдингів такого типу на основі офіційної статистики досить складно.

На сучасному етапі розвитку, на нашу думку, правильне юридичне оформлення агропродовольчих холдингів у відповідності до законодавчих норм не є першочерговою задачею. Досвід показує, що по мірі розвитку агрохолдингів відбувається їх юридична структуризація, особливо на етапі виходу на світові ринки капіталу та перетворення на публічні транснаціональні компанії. У загальній же практиці пріоритет надається таким цілям, як досягнення запланованих фінансових результатів без огляду на структуру власності. Іншим каталізатором структуризації агрохолдингів мало би стати введення ринку землі. Хоча у існуючому вигляді новий етап земельної реформи здається лише ускладнити ситуацію, оскільки агропідприємства шукатимуть можливості придбання земельних угідь «дружніми» фізичними особами, які формально не матимуть відношення до агропродовольчих холдингів.

Наслідком розвитку великого та інтегрованого підприємництва стало поширення холдингових компаній по всьому світу. Посилення концентрації є важливою тенденцією розвитку світової економіки як відповідь на процеси глобалізації і намагання забезпечити конкурентоспроможність бізнесу.

В Україні на законодавчому рівні не визначено оптимальну структуру агропродовольчого сектору. У такій ситуації формування структури АПК відбувається хаотично і у цьому процесі лідируючу роль займають агропродовольчі холдинги, які за короткий період змогли вибудувати ефективну вертикально інтегровану структуру, яка забезпечує високу рентабельність та використовує механізми інтенсивного розвитку.

Важливою науковою задачею на даному етапі є розробка методичних інструментів трансформації існуючих стратегій розвитку агропродовольчих холдингів з метою забезпечення сталого та інклюзивного розвитку усього агропродовольчого комплексу із залученням малих і середніх підприємств, а також формування засад інноваційно-інвестиційного розвитку даного сектору економіки. Цілком зрозуміло, що в інтересах країни формування такої системи розвитку, при якій агропродовольчі холдинги концентруватимуться не лише на отриманні прибутку та підвищенні капіталізації, а й сприятимуть аграрному розвитку при більш рівномірному розподілі доходів та результатів економічного зростання між учасниками діяльності.

Агропродовольчий сектор України демонструє високі темпи розвитку, а його значення для економіки країни зростає. Провідну роль у кількісному та якісному розвитку АПК відіграють агропромислові холдинги, які займають стабільно високу частку у виробництві основних видів продукції і обробляють 26,7 % земельних угідь країни (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники діяльності агропродовольчих холдингів України *

Показники	2011 р.	2017 р.	2018 р.
Земельний банк агропродовольчих холдингів, тис.га	5,1	5,95	5,61
Частка земельних угідь у користуванні агропродовольчих холдингів	23,1 %	28,3 %	26,7 %
Виробництво пшениці агропромисловими холдингами, млн.т.	5,1	6,1	5,2
Частка агропродовольчих холдингів у виробництві пшениці	22,0 %	23,3 %	21,2 %
Виробництво кукурудзи агропромисловими холдингами, млн.т.	8,6	9,3	13,2
Частка агропродовольчих холдингів у виробництві кукурудзи	56,5 %	37,6 %	36,9 %
Виробництво ячміню агропромисловими холдингами, млн.т.	0,9	0,8	0,7
Частка агропродовольчих холдингів у виробництві ячміню	9,5 %	9,5 %	9,5 %
Виробництво соняшника агропромисловими холдингами, млн.т.	1,4	2,8	3,2
Частка агропродовольчих холдингів у виробництві соняшника	16,1 %	22,5 %	22,6 %

* Складено автором на основі [141, 170].

У 2007 р. в Україні функціонувало 18 агропродовольчих холдингів, у 2017 році — 93, а в 2018 р. їх кількість знизилась до 85 компаній [141].

Дискусійним питанням є визначення критеріїв віднесення агрокомпаній до категорії агропродовольчих холдингів. На основі аналізу існуючих наукових підходів нами запропоновано наступні критерії:

1 — складна організаційна та юридичного структура корпорації, до складу якої входить декілька підприємств, що підпорядковуються спільному власнику та координують свою діяльність;

2 — наявність у структурі компанії двох або більше видів діяльності, які відносяться до агропродовольчої сфери; найбільш поширеними виробничими ланцюгами у АПК є вирощування—зберігання, вирощування—зберігання—логістика; вирощування—зберігання—логістика—переробка; однак в Україні існують агропродовольчі холдинги, які мають більш розгалужену та складну структуру виробничої діяльності та ступінь вертикальної інтеграції;

3 — розмір земельних угідь в управлінні; найбільш розповсюдженим є точка зору, що граничним значенням для віднесення компанії до категорії агрохолдингів є показник 5—7 тис. га.

Ключова характеристика агропродовольчих холдингів України — це вертикальна інтеграція, заснована на побудові ефективних виробничих ланцюгів за принципом «від лану до столу». Вертикально інтегровані холдинги вибудовують технологічний ланцюг від виробництва до переробки, маркетингу, транспортування на експорт чи у роздрібні мережі, що скорочує транзакційні витрати та потенційні ризики, пов'язані із поведінкою партнерів [171, с. 64].

При цьому можливі різні варіанти вертикальної інтеграції, але найбільш розповсюдженим є наступні алгоритми.

1. Вертикальна інтеграція на основі переробних підприємств, коли першим етапом є придбання або будівництво потужностей із переробки аграрної продукції (наприклад, цукрові заводи — «Астарт», «Укрпромінвест-Агро»; комбінат хлібопродуктів та птахофабрики — «МХП»; олійноекстракційний завод — «Кернел»).

2. Вертикальна інтеграція на основі рослинництва, коли ядром компанії є вирощування та зберігання зернових та олійних культур із незначною представленістю інших видів діяльності («Агропросперіс», «Континентал Фармерз Груп»).

3. Створення агропродовольчого холдингу у межах корпорації, як одного із багатьох бізнесів у портфелі («Harveast» у складі «SCM», «Епіцентр Агро» у складі «Епіцентр К»).

На нашу думку, доцільно поділяти агропродовольчі холдинги за ступенем їх вертикально інтегрованості, оскільки за своєю структурою вони не є однорідними. Агропродовольчі холдинги першого типу сконцентровані в одній чи декількох галузях агросектору. Як правило, ядром переважної більшості таких холдингів є рослинництво та потужності зі зберігання зернових, олійних культур, а також певні переробні виробництва. До цього першого типу можна віднести

такі компанії, як «Агропросперіс» (NCH), «Континентал Фармерз Груп», «Епіцентр Агро».

Натомість агропродовольчі холдинги другого типу більш орієнтовані на переробку аграрної продукції, активно розвивають харчове виробництво, однак не виходять за межі агропродовольчої сфери загалом («Укрпромінвест-Агро», «ІМК»).

Але в сучасних умовах в Україні сформований та активно розвивається третій тип холдингів — на відміну від попередніх, ці компанії виходять за межі агропродовольчої сфери. Так «Астарта», «Кернел» і «МХП» активно інвестують у біоенергетику, «Нібулон» збільшує обсяги виробництва у суднобудуванні та річкових перевезеннях, «МХП» розвиває власну торгівельну мережу та ставить задачу активного розширення кулінарного напрямку. Вплив саме третього типу агропродовольчих холдингів на економіку України суттєво зростає.

Досліджуючи вертикальну інтеграцію агрохолдингів слід зазначити, що у кожного з агрохолдингів є так зване ядро, яке забезпечує основний обсяг доходів і прибутку та є основною галуззю спеціалізації даного агрохолдингу. Для агрохолдингів першого типу цим ядром є рослинництво. Рівень їх вертикальної інтеграції помірний і полягає перш за все у власній логістиці та зберіганні продукції.

У той же час агропродовольчі холдинги третього типу у своїй вертикальній інтеграції вийшли за межі агропродовольчого комплексу та фактично є мультигалузевими компаніями із представленістю в енергетиці та транспортній інфраструктурі. Вихід агрохолдингів за межі АПК з одного боку є вимушеною процедурою, оскільки у структурі витрат енергетика має вагому частку, а енергетична інклюзивність в Україні є суттєвою проблемою через монополізований доступ до мереж.

Відповідно з метою підвищення ефективності господарювання агрохолдинги намагаються вирішити системні проблеми власного енергозабезпечення та комплексної переробки сировини для економіки. Вихід за межі АПК агрохолдингів є явищем позитивним, оскільки в структурі економіки агрохолдинги є одними з найефективніших підприємств і мультиплікація ефективності в іншій галузі повинна мати позитивний ефект для економічної системи України загалом. Водночас це є зворотним процесом виходу в агропромисловий сектор холдингів з інших галузей в тому числі енергетичних, таких як ДТЕК, Приват та інших.

При цьому особливістю вертикальної інтеграції АПК є виключенням із інтегрованих ланцюгів вертикальної інтеграції цілої низки

галузей, які мають нижчу прибутковість. На нашу думку, не цілком доречно в аналізі вертикальної інтеграції зосереджуватись лише на компаніях із вираженим сільськогосподарським компонентом.

Для агропродовольчих холдингів характерна більш висока ефективність економічної діяльності та врожайність як результат активного впровадження інноваційних технологій та передових організаційно-економічних механізмів.

Актуальною науковою задачею є діагностика сучасного стану, напрямів та перспектив розвитку агропродовольчих холдингів у контексті удосконалення моделі зростання агропродовольчого сектору України, а також більш глибоке дослідження передумов їх домінування у агросфері.

Агропродовольчі холдинги ефективніше, ніж дрібніші господарства ведуть господарську діяльність, залучають фінансові ресурси, впроваджують нові технології, виходять на нові ринки збуту.

Агропромислові холдинги демонструють високу ефективність господарської діяльності, вищу врожайність внаслідок використання інноваційних технологій та організаційних рішень, високої продуктивності праці. Однак більш детальне дослідження потребують причини домінування агропродовольчих холдингів в Україні, а також їх потенціал у розбудові системи інклюзивного розвитку.

Основні причини домінування агропродовольчих холдингів в Україні — це мінімізація трансакційних витрат завдяки масштабу виробництва, ефективний продуктивний розподіл всередині корпорації, коли відбувається переробка сировини власного виробництва. Таким чином, формується вища додана вартість, а надлишки сільськогосподарської продукції реалізується на ринку. Прикладом цього є діяльність АПХ «МХП», який є одним з найбільших експортерів соняшникової олії, не спеціалізуючись на її виробництві. Для МХП соняшникова олія — це побічний продукт переробки соняшника на шрот для кормів птиці.

Є й інша причина домінування агропродовольчих холдингів — вони використовують новітні управлінські технології та завдяки більшим фінансовим ресурсам здатні залучати найбільш кваліфікованих працівників на ринку, які краще розуміють інтереси, мають стратегію та активно розвивають свої корпорації.

Агропромислові холдинги є згуртованими та мають політичне лобі, яке відстоює їх інтереси. У той же час дрібні та середні агро-виробники є менш згуртованими та гірше розуміють свої економічні

інтереси, не маючи змогу залучити високопрофесійні кадри. Відчуваючи кадровий голод та впроваджуючи менш ефективні управлінські рішення, вони знаходяться у менш вигідному становищі. Увесь цей процес лише посилює технологічний розрив між великими й дрібними та середніми агровиробниками.

У дослідженні діяльності агропродовольчих холдингів одні автори концентруються на перевагах, інші детально описують недоліки та негативний вплив на АПК. На нашу думку, формування та розвиток агропродовольчих холдингових компаній є позитивним у контексті забезпечення продовольчої безпеки, виходу на міжнародні ринки та зростання експорту. Негативний вплив агропродовольчих холдингів на аграрний сектор починається там, де відбувається формування монопольного положення та зловживання ним із порушенням інтересів дрібних учасників ринку, таких як фермерські та сімейні господарства. Подекуди деформація виробництва та деградація аграрних ресурсів є загрозливими у масштабах країни.

Погоджуючись із позитивним впливом агропродовольчих холдингів на розвиток агросектору, забезпечення продовольчої безпеки України, залучення валютної виручки, необхідно підкреслити, що досвід інших країн світу, таких як Аргентина, показує, що концентрація на крупному товарному виробництві має певні недоліки. Насамперед, має бути усвідомлено, що дрібні фермерські господарства, у тому числі господарства сімейного типу, є важливою ланкою формування комплексної збалансованої системи аграрного розвитку. У такому розвитку зацікавлені й потужні агропромислові холдинги, оскільки сімейні господарства можуть заповнити ті ніші, які з різних причин менш інвестиційно привабливі для крупнотоварних виробників.

Ефект масштабу виробництва в аграрній сфері має певні обмеження. На нашу думку, використання цього ефекту досягло свого максимального рівня і тому подальше підвищення ефективності агропродовольчих холдингів потребує реалізації та втілення нових моделей зростання та розвитку.

Неможливо повністю відкидати позитивні результати концентрації агропродовольчих активів на основі вертикальної інтеграції. Кількісне зростання та підвищення ефективності аграрного виробництва є безперечно позитивними наслідками діяльності агрохолдингів.

Однак при цьому не слід нехтувати негативними явищами, оскільки отримані результати агроконцентрації є безперечно суперечливими. Це проявляється у формуванні певних диспропорцій соціального

та економічного розвитку, деформації аграрного сектору, виснаженні аграрних ресурсів завдяки концентрації агропродовольчих холдингів на виробництві найбільш прибуткових видів продукції.

Як бачимо, агропромислові холдинги мають позитивний вплив на економіку України у контексті забезпечення продовольчої безпеки, виходу на міжнародні ринки та зростання експорту. Однак поява та успішний розвиток агропродовольчих холдингів України значною мірою були обумовлені використанням екстрактивних інститутів, наявністю доступу до кредитних та матеріальних ресурсів, згуртованістю та політичним лобюванням інтересів власників та акціонерів цих компаній. На нашу думку, враховуючи обмежені можливості подальшого екстенсивного зростання та вичерпання ресурсної бази сільських територій, надалі активна участь агропродовольчих холдингів у розбудові системи інклюзивного розвитку є обумовленою об'єктивно.

3.2. ЧИННИКИ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ ВЕРТИКАЛЬНО-ІНТЕГРОВАНІХ КОМПАНІЙ

Економічна модель вертикальної інтеграції агропродовольчих компаній обумовлена особливостями розвитку АПК періоду їх становлення. Розрив господарських зв'язків між суб'єктами господарювання порушив інституційне середовище даної сфери та викликав необхідність відновлення виробничих ланцюгів. З іншого боку вертикальна інтеграція дозволяє корпораціям зробити грошові потоки більш стабільними та прогнозованими.

Формування українських агрохолдингів відбувалося в кінці 90-х років ХХ століття переважно внаслідок перетоку капіталів із інших високорентабельних галузей промисловості під впливом процесів диверсифікації. Передумови виникнення та розвитку вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній представлено на рисунку 3.1.

У 1994 р. Указом Президента України № 224/94 було затверджено положення «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації», що пізніше знайшло відображення у Господарському та Цивільному Кодексах, а також Законі України «Про господарські товариства», Законі України «Про холдингові компанії в Україні» тощо.

Передумови формування агропродовольчих холдингів	Історичні передумови 1. Традиційно високий рівень вертикальної інтеграції в АПК. 2. Реформування радянської системи господарювання агропродовольчого сектору на основі колгоспів, радгоспів та галузевих об'єднань. 3. Приватизація підприємств в інтересах великого капіталу. 4. Банкрутство значної частини агропродовольчих підприємств при переході до ринкової системи господарювання.
	Макроекономічні передумови 1. Необхідність вирішення проблеми продовольчої безпеки країни. 2. Підвищення попиту на продовольчу продукцію на світових ринках. 3. Низький рівень витрат на концентрацію земельних угідь та можливість поглинання конкурентів.
	Організаційно-економічні передумови 1. Отримання синергійного ефекту від діяльності вертикально інтегрованих структур. 2. Підвищення капіталізації агропродовольчого бізнесу на основі концентрації ресурсів. 3. Можливість підвищення економічної ефективності завдяки ефекту масштабу та зниження трансакційних витрат. 4. Полегшений доступ до фінансових та інших ресурсів для вертикально інтегрованих компаній.
	Інституційні передумови 1. Правовий вакуум, відсутність законодавчих обмежень щодо концентрації та інтеграції в агропродовольчій сфері. 2. Недосконалість правового поля щодо земельних відносин та розподілу ресурсів. 3. Висока частка тіньової та неформальної економіки.

Рис. 3.1. Систематизація передумов формування та розвитку вертикально-інтегрованих агропродовольчих холдингів (складено автором)

Однак формування та розвиток вертикально інтегрованих агропродовольчих компаній відбувались без огляду на існуючу законодавчу базу, переважно стихійно, що відображено зокрема в їх існуючій структурі, яка не відповідає класичним уявленням про холдингові структури.

На етапі реформування агропродовольчого комплексу України перехід до ринкових умов господарювання відбувався в умовах від-

сутності належного нормативного та законодавчого забезпечення земельних, виробничих та торгівельних відносин. Тому відбувся перерозподіл ресурсів агропродовольчої сфери на користь великих товарних підприємств. Становлення вертикально інтегрованих структур у сільському господарстві, яких ми ототожнюємо із агрохолдингами як найбільш поширеною формою вертикальної інтеграції в АПК, було обумовлено саме правовим вакуумом і не було передбачено державною аграрною політикою. Певною мірою це був принципово новий підхід до організації аграрного виробництва.

Важливою економічною передумовою виникнення вертикально інтегрованих компаній став процес акціонування та приватизації державних підприємств й об'єднань. Формування вертикально інтегрованих компаній відбувалося еволюційним шляхом у відповідь на виклики аграрної економіки України ринкового типу. Вертикальна інтеграція агропродовольчих компаній була спрямована на відновлення втрачених міжгалузевих зв'язків та зниження диспаритет цін між агропродукцією та матеріально-технічними ресурсами.

Етапи розвитку вертикально інтегрованих агропродовольчих компаній України представлені на рисунку 3.2.

Прискорення процесів формування агропродовольчих холдингів відбулося у 2005–2008 роках, коли на основі масштабного вливання капіталів, у тому числі кредитних ресурсів, відбувався активний процес придбання потужнішими холдингами агрофірм та збільшення їх земельного банку. Формування та розвиток агропродовольчих холдингів відбувається достатньо динамічно з того часу на основі процесів злиття-поглинання, надконцентрації земельного банку та формування єдиної фінансової системи для залучення кредитних ресурсів на більш сприятливих умовах.

На першому етапі створення агрохолдингів економічний ефект досягався за рахунок концентрації в обробітку великої площі сільськогосподарських земель. Надалі формування капіталу та максимізація ринкової вартості досягалися завдячуючи мінімізації орендної плати за землю, використанню дешевої робочої сили, монополізації ланцюгів доданої вартості, експортоорієнтованому характеру виробництва тощо.

Земельний банк агрохолдингів був сформований під впливом сприятливої та певною мірою протекціоністської політики держави щодо розвитку агропродовольчих холдингів.

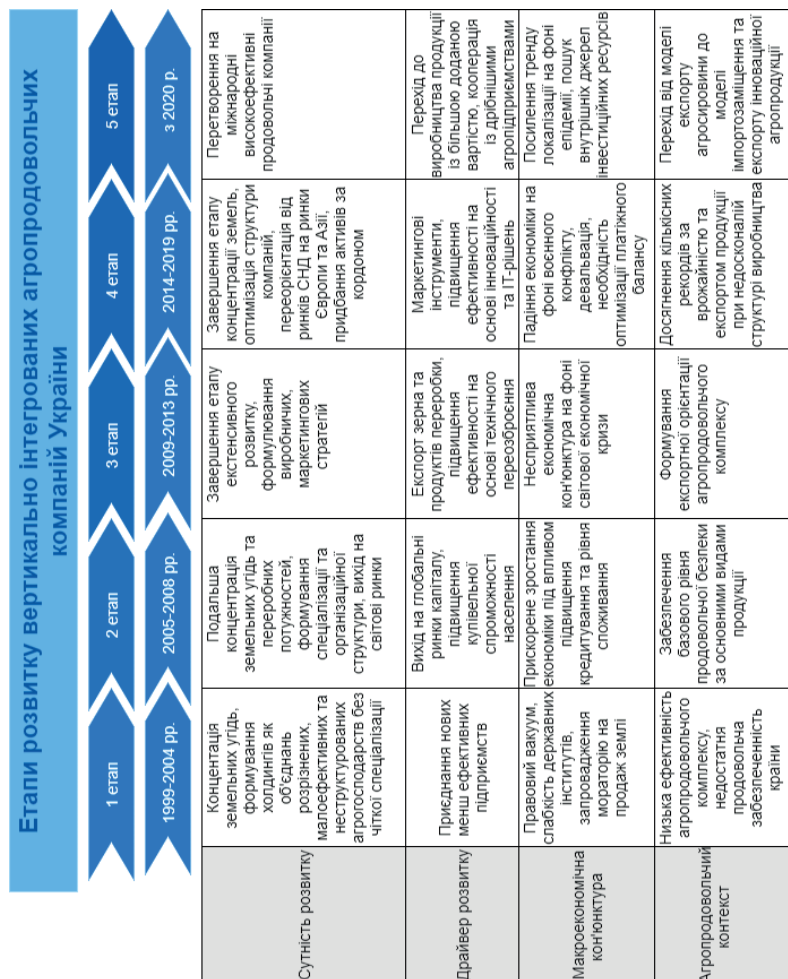

Рис. 3.2. Етапи розвитку вертикально інтегрованих агропродовольчих компаній України (складено автором)

Формування агропродовольчих компаній відбувається під впливом процесів інтеграції та концентрації. Метою інтеграції у першу чергу є підвищення ефективності компанії за рахунок більш раціонального використання ресурсів та отримання ефекту масштабу, у тому числі, за рахунок підвищення своєї ринкової влади.

Все це призвело до зростання обсягів виробництва валової продукції сільського господарства. Починаючи з 2005 року індекс продуктивності праці в сільському господарстві в цілому, а також в галузевому розрізі перевищив відповідний показник 1990 року. З 2008 року прибутковим стало не тільки рослинництво, а й тваринництво. Завдячуючи цьому саме в корпоративному секторі відбулася концентрація державних дотацій і виплат.

Надалі відбулася надмірна концентрація капіталу, земельних ресурсів, виробництва у агрохолдингах, що призвело до його монополізації та створення неконкурентоздатного середовища.

З розвитком агрохолдингів відбулося порушення оптимального балансу в структурі посівних площ сільськогосподарських культур. Посіви кормових культур скоротилися у порівнянні з 1990 роком у декілька разів, при цьому суттєво зросли площі ріпаку та соняшнику. Все це негативно позначилося на стані ґрунтів. Крім порушення сівозмін, не дотримується баланс між рослинництвом та тваринництвом.

Через те що агрохолдингові компанії були зареєстровані за кордоном або у містах, а не за місцем ведення господарської діяльності, їх податки не надходили до бюджетів сільських громад та адміністративних районів внаслідок чого соціальна сфера села перебуває в незадовільному стані, руйнується поселенська мережа.

Завдяки розвитку агрохолдингів за останні 15 років вдалося досягти зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Проте підвищення їх прибутковості має позитивні наслідки виключно для володарів холдингових компаній. Їх діяльність негативно позначається на конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання, погіршуються соціальні умови життєдіяльності сільського населення, стан навколишнього природного середовища й в першу чергу земельних ресурсів. Виникла загроза втрати соціального контролю за сільськими територіями, знищення селянства як первинної форми соціальності.

Як бачимо, процес формування агропродовольчих холдингів відбувався на основі екстрактивних інститутів, коли одна частина ринку

мала доступ до дешевих кредитних ресурсів (в тому числі європейських банків), а інша частина знаходилась у менш вигідних умовах і не могла скористатися із сприятливої кон'юнктури.

В останні десять років відбувається формалізація агропродовольчих холдингів на основі їх структуризації, виходу на міжнародні ринки капіталу, зміни форм власності та впровадження корпоративної структури.

У науковій літературі досить поширеною є думка, що агропродовольчі холдинги сформовані значною мірою на основі використання неаграрного капіталу підприємств [172]. Однак, на нашу думку, зважаючи на особливості етапу первинного накопичення капіталу та неструктуровані економічні процеси першого десятиліття незалежності України, обґрунтовано говорити про походження фінансових ресурсів у той період та їх галузеву приналежність недоречно.

Поміж тим вже в останнє десятиліття (2010–2020 рр.) на тлі підвищення фінансових результатів у сільському господарстві відбулася експансія в агросекторі низки торгово-промислових корпорацій (SCM, «Епіцентр»). При цьому суттєвих відмінностей у механізмі їх функціонування порівняно із традиційними аграрними холдингами немає. Хіба що слід відмітити менший рівень їх вертикальної інтегрованості, оскільки такі агрохолдинги є непрофільними та додатковими у структурі потужних фінансово-промислових груп.

Для агропродовольчих холдингів характерна більш високі ефективність економічної діяльності та врожайність як результат активного впровадження інноваційних технологій та передових організаційно-економічних механізмів. На основі подальшої вертикальної інтеграції вони збільшують свою ринкову владу у різних секторах, застосовуючи різноманітні методи експансії, впроваджуючи інноваційні технологічні рішення.

Характерною рисою сучасних вертикально інтегрованих компаній України є їх багатогалузевість та складна багаторівнева структура.

Важливо зазначити, що дослідження структури агропродовольчого сектору у розрізі корпоративної структури та фінансових показників його суб'єктів обмежена дефіцитом достовірної інформації, особливо щодо дрібних та середніх аграрних підприємств.

Агропромислові холдинги забезпечують вагому частку виробництва та експорту аграрної продукції, у першу чергу зернових та олійних культур. Вони ефективніше, ніж фермерські господарства та дрібні агропідприємства залучають фінансові ресурси, впроваджують

інноваційні технології, виходять на нові ринки збуту. Високий рівень економічної ефективності агрохолдингів обумовлений значною мірою впровадженням вертикальної інтеграції [18]. Засади високої конкурентоспроможності та економічної ефективності вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній представлено на рисунку 3.3.

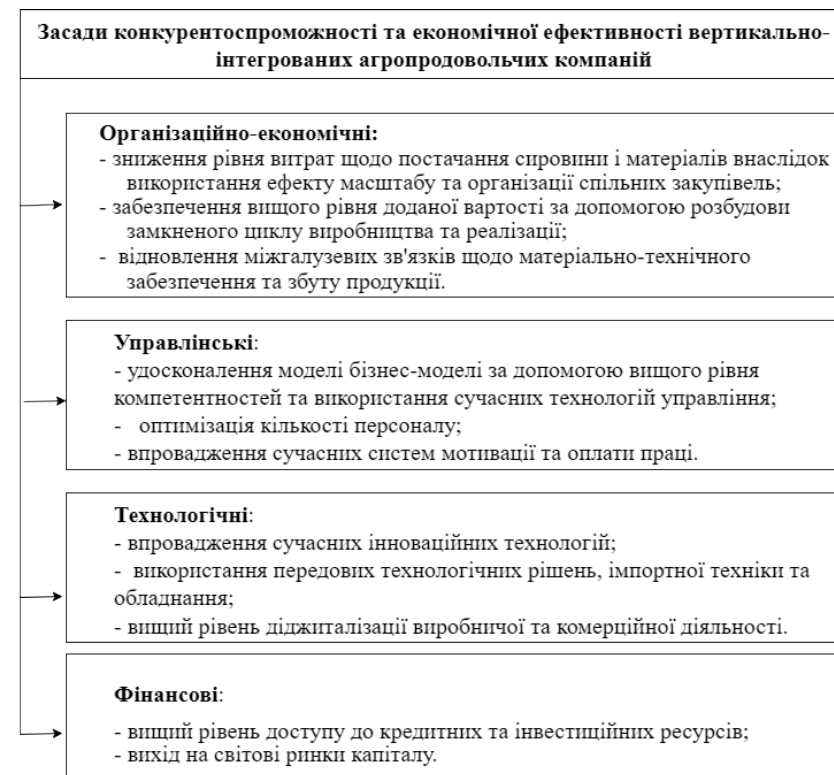

Рис. 3.3. Узагальнення засад конкурентоспроможності та економічної ефективності вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній (складено автором)

Історично сформувалися дві основні моделі розвитку аграрного сектору.

1. «Аргентинська модель», у котрій основний обсяг виробництва аграрної продукції забезпечують великі підприємства, які обробляють значні земельні угіддя.

2. «Європейська» або «французька» модель, для якої характерно те, що основним виробником аграрної продукції є дрібні фермерські господарства.

У сучасних умовах в Україні переважає саме «аргентинська» модель розвитку агросектору. Становлення та розвиток агрохолдингів в Україні відбувалось на основі аграрної реформи та розпаювання земель колгоспів.

Переважає більшість дослідників виділяють такі причини створення та швидкого розвитку агрохолдингів в Україні:

- сприятливе податкове законодавство;
- наявність державних дотацій та субсидій для сільгоспвиробників;
- низькі питомі витрати на оплату праці у аграрному секторі;
- порівняно низька орендна платня за землю.

Створення агрохолдингів відбувалось за різними моделями. Однак основним шляхом їх створення було інвестування капіталу, вітчизняного чи іноземного походження, на першому етапі у ті виробництва продуктів харчування та напоїв, які забезпечують швидший його обіг і окупність (олієжирову, борошномельну, хлібопекарську, цукрову, м'ясо-молочну). Наступним етапом капіталовкладень була сфера збуту продукції через розбудову логістики, створення торгівельної марки, формування потужної маркетингової політики. По мірі накопичення фінансових ресурсів уже на третій стадії створювалося власне сільськогосподарське виробництво через оренду земельних і частково майнових паїв й закупівлю необхідних ресурсів, насамперед сучасної техніки.

На думку С. Ю. Барсукової, інтеграція підприємств у горизонтальні та вертикальні структури є компенсаторною реакцією на якість інститутів в країні [171, с. 66]: замкнутість виробничих циклів, автономія від інших структур створює конкурентні переваги в умовах невизначеності. Тобто, створення та швидкий розвиток агрохолдингів є захисною реакцією агробізнесу на існуючі виклики: відсутність ринку землі, неврегульовані земельні відносини, деіндустріалізація сільського господарства, необхідність протидії несприятливих факторів зовнішнього середовища.

Основними економічними цілями створення агрохолдингів є підвищення економічної ефективності господарської діяльності, оптимізація фінансових потоків, створення консолідованої політики щодо сплати податків, прискорення диверсифікації виробництва, зниження трансакційних витрат, підвищення якості управління, лобювання спільних інтересів, підвищення ефективності викорис-

тання сировинних ресурсів, створення спільної інфраструктури, використання ефекту масштабу виробництва для досягнення високого рівня економічної ефективності.

Створення агрохолдингів надає ряд переваг їх власникам, таких як: підвищення ефективності управління, цінова оптимізація, використання провідного досвіду підприємств, що входять до складу холдингу. Окрім того, слід враховувати, що в сучасних економічних умовах розмір бізнесу створює переваги у відносинах із державними органами з точки зору отримання преференцій, дотацій тощо. Чим меншими є масштаби підприємства, тим меншими є абсолютні та відносні можливості залучення зовнішнього фінансування та державної підтримки.

Вертикально інтегровані холдинги вибудовують технологічний ланцюг від виробництва до переробки, маркетингу, транспортування на експорт чи у роздрібні мережі, що скорочує трансакційні витрати та потенційні ризики, пов'язані із поведінкою партнерів [172, с. 64].

Домінування великих та дуже великих агрогосподарств характерне і для інших пострадянських країн. Так, у Російській Федерації вже у 2006 р. 0,113 % сільськогосподарських організацій контролювали 81,5 % посівних площ, володіли 48,3 % ВРХ, 47,1 % свиней та 62,8 % птиці [173, с.154].

Інтенсивний розвиток великих аграрних компаній є характерним і для Китаю, Австралії, Казахстану. Однак навіть порівняно із цими країнами українські агрохолдинги відіграють більшу роль у національній економіці та мають певні унікальні функції.

Інтеграція господарюючих суб'єктів в АПК сприяє подоланню багатьох структурних проблем вітчизняної перехідної економіки. Великі аграрно-промислові формування здатні підвищити ефективність реального сектора економіки, здійснювати позитивний вплив на розвиток регіонів, інфраструктури створювати нові технології, сприяти зростанню зайнятості, тобто вирішувати комплекс гострих соціальних-економічних проблем [174, с. 254].

При цьому діяльність агрохолдингів в Україні піддається критиці через негативний вплив на розвиток сільських територій, зменшення питомої зайнятості у сільській місцевості, надмірну експлуатацію природних ресурсів країни, експорт продукції із низькою доданою вартістю, отримання значних преференцій від держави, зловживання домінуючим положенням на ринку та нерівномірний розвиток аграрного сектору.

Визнаючи справедливості значної частини цих критичних факторів, все ж зазначимо, що інтенсивний розвиток агрохолдингів базується у першу чергу на досягненні дійсно високого рівня економічної ефективності порівняно із іншими формами підприємств за рахунок інтеграції сільського господарства та виробництва, синергетичного ефекту та ефекту масштабів виробництва.

Слід відмітити, що саме діяльність агрохолдингів забезпечила залучення фінансування, доступ до передових світових технологій та докорінну модернізацію аграрної галузі. За досить стислий проміжок часу (10–15 років) в Україні сформовано сектор економіки, який відіграє важливу роль на глобальних ринках. У певних секторах завдяки агрохолдингам вдалось перейти від кількісного зростання (наращення земельного банку та потужностей) до якісного (підвищення продуктивності).

Так, відповідно до даних Державної служби статистики України у період з 1991 р. по 2010 р. середньорічний валовий збір сільськогосподарських культур зернових та зернобобових склав 35,426 млн т на рік при середньорічній врожайності 25,3 ц/га. А у період з 2011–2017 рр. середньорічний валовий збір зернових та зернобобових склав вже 59,7 млн т на рік при середньорічній врожайності 40,2 ц/га. Тобто зафіксоване зростання валового збору на 68,5 %, а врожайності — на 59 % [175].

У вирощуванні соняшника результати ще більш переконливі. У період 1991–2010 рр. середньорічний валовий збір соняшника склав 3,53 млн т при середньорічній врожайності 12,1 ц/га, у 2011–2017 рр. — 10,76 млн т при врожайності 20 ц/га. Відбулося зростання виробництва в 3 рази при збільшенні врожайності на 65 % [175].

Виробництво олії соняшникової нерафінованої зросло у 4,2 рази у 2017 р. порівняно із 2003 р.: із 1,257 млн т до 5,3 млн т.

У 2017 р. в Україні було вироблено 1184,7 тис. т м'яса птиці у забійній вазі, тоді як у 2000 р. — лише 193,2 тис. т. Тобто зростання обсягів виробництва у цій галузі за 18 років склало 513,2 % [175].

Представлені статистичні дані свідчать про суттєві результати у тих галузях, де роль агрохолдингів є домінуючою: у виробництві зернових, олійних культур, м'яса птиці та олії.

Пройшовши стадію формування, агрохолдинги з часом вступили у стадію конкуренції за земельні, фінансові та людські ресурси. Ключовим фактором успішності у такій ситуації є рівень економічної та управлінської ефективності.

Кількість агрохолдингів в Україні зростає. У 2007 р. в Україні існувало 18 агрохолдингів, які мали у користуванні землю загальною площею 1,7 млн га, тобто 8 % від угідь у використанні сільськогосподарських підприємств. У 2019 році налічувалося 93 сільськогосподарських підприємств, які обробляють понад 10 тис. га. — у їх розпорядженні 29 % від угідь у використанні сільськогосподарських підприємств, тобто 6,25 млн га ріллі [176].

Розвиток агрохолдингів України в умовах обмеженого внутрішнього ринку та порівняно низької купівельної спроможності населення значною мірою пов'язаний із успішною зовнішньоекономічною діяльністю.

У сучасному світі кожна компанія конкурує на глобальному ринку, а тому важливим компонентом успішної діяльності економічних суб'єктів є ефективна зовнішньоекономічна діяльність.

Саме тому агрохолдинги є одними з найбільш успішних та орієнтованих на зовнішні ринки суб'єктів економічної діяльності України, що легко побачити на прикладі таких компаній як:

— «Астарта-Київ» — найбільший виробник цукру в Україні, займається рослинництвом, молочним тваринництвом. Спеціалізується на вирощуванні цукрового буряка, кукурудзи, озимої пшениці, соняшника та сої. Активно розвиває насінництво. Має два власних насінневих заводи, що спеціалізуються на виробництві насіння сої та пшениці [177];

— «Миронівський хлібопродукт» («МХП») — вертикально інтегрована компанія, яка є провідним виробником м'яса птиці в Україні, одним із лідерів з виробництва м'ясопродуктів, а також займається вирощування зернових та олійних культур, виготовленням комбікормів, олії та олійних продуктів тощо;

— «Кернел» — найбільший виробник та експортер соняшникової олії в країні. Діяльність компанії зосереджена в таких бізнес-сегментах: виробництво соняшникової олії; експорт соняшникової олії і зернових культур; дистрибуція бутильованої олії на внутрішньому ринку; надання послуг з перевалки зернових вантажів в порту Іллічівська та портах Миколаєва; зберігання зернових і олійних культур на внутрішніх елеваторах; агровиробництво [178];

— Група компаній Ovostar Union — одна із провідних агропродовольчих компаній України, що входить до трійки лідерів виробників курячих яєць в Україні (ТМ «Ясенвіт»), а також виробляє комбікорми, ріпакову олію, мінеральні добрива;

— Група компаній UkrLandFarming — є одним із лідерів за розміром земельного банку в Україні, входить в 5 провідних компаній за обсягом експорту. Компанія займається виробництвом та продажем зерна, яєць та яєчних продуктів, цукру, розведенням великої рогатої худоби тощо. До складу UkrLandFarming входить компанія «Авангард» (AVANGARDCO IPL), яка спеціалізується на виробництві яєць і сухих яєчних продуктів.

Нами виділено 7 векторів глобалізаційної трансформації агропродовольчих холдингів: експорт продукції, імпорт обладнання та технологій, залучення фінансових ресурсів, іноземна реєстрація компаній, продаж цінних паперів на закордонних біржах, заснування підприємств за межами України, участь у міжнародних організаціях та асоціаціях (табл.3.2)

Материнські компанії провідних агрохолдингів України зареєстровані за кордоном: МХП — MHP SE (Кіпр), «Кернел» — Kernel Holding S. A. (Люксембург), «Астарта-Київ» — Astarta Holding N. V. (Нідерланди), «Авангард» — «AVANGARDCO IPL» (Кіпр) тощо. Причиною реєстрації материнських компаній за кордоном є необхідність структуризації активів, оптимізації податкових платежів, підвищення інвестиційної привабливості для міноритарних акціонерів. Європейську реєстрацію мають і численні дочірні компанії агрохолдингів.

Іншим напрямом зовнішньоекономічної діяльності є те, що цінні папери провідних агрохолдингів компаній торгуються на провідних європейських фондових біржах.

МHP SE у 2008 році провела первинне публічне розміщення акцій (у формі глобальних депозитарних розписок) на Лондонській фондовій біржі, ставши першою українською аграрною компанією, що провела лістинг на основному майданчику Лондонської фондової біржі.

У 2010 році AVANGARDCO IPL успішно провела первинне розміщення акцій на Лондонській фондовій біржі і залучила інвестиції в розмірі 208 мільйонів доларів США.

У 2011 році ГК «Овостар Юніон» здійснила IPO на Варшавській фондовій біржі, в рамках якого було продано 1,5 млн акцій (25 % від капіталу компанії) за максимально заявленою ціною у PLN62. Сума IPO склала PLN93 млн і направлена на реалізацію інвестиційної програми [179]. IPO ГК «Овостар Юніон» відзначено нагородою Best Regional IPO on the WSE, як найбільш успішна біржова операція, проведена на Варшавській фондовій біржі в 2011 р.

Таблиця 3.2

Вектори глобалізаційної трансформації агропродовольчих холдингів України *

Вектор глобалізаційної трансформації	Сутність	Приклади
Юридична та організаційна структуризація активів	Реєстрація материнської компанії за кордоном	«МХП» — MHP SE (Кіпр), «Кернел» — Kernel Holding S. A. (Люксембург), «Астарта-Київ» — Astarta Holding N. V. (Нідерланди), «Авангард» — «AVANGARDCO IPL» (Кіпр) тощо
Глобалізація акціонерного капіталу	Розміщення цінних паперів на європейських фондових біржах	Лондонська фондова біржа: MHP SE, AvangardCO IPL; Варшавська фондова біржа: Agroton, Astarta, IMC, Kernel, Ksg Agro SA, Ovostar Union
Глобалізація фінансово-кредитних ресурсів	Залучення кредитних коштів світових банків та фондів	Кредити IFC, ЄБРР, ЧБТР, провідних європейських банків, випуск євробондів
Глобалізація експорту продукції	Збільшення кількості країн, куди експортується продукція компаній	Агропродукція експортується в понад 190 країн світу на суму 18,8 млрд долл. США (44,2 % валютних надходжень від товарного експорту)
Глобалізація виробничої діяльності	Придбання/будівництво активів за межами України	«МХП»: Perutnina Ptuj (Словенія), заводи в Нідерландах, Словенії, Саудівській Аравії; Т. В. Fruit: заводи в Польщі й Молдові тощо
Долучення до міжнародної інноваційної структури	Імпорт інноваційних технологій, обладнання	Імпорт провідних технологій у сфері будівництва, виробництва, реалізації
Приєднання до світового істеблшменту	Вступ до світових європейських асоціацій та бізнес-організацій	«Глобальний договір ООН, Американсько-українська ділова рада, Європейська бізнес асоціація

* Джерело: складено автором.

Kernel Holding S. A. та Astarta Holding N. V. — на Варшавській фондовій біржі. Міноритарними акціонерами агрохолдингів є як правило закордонні юридичні та фізичні особи.

Агрохолдинги активно залучають кредитні ресурси за межами України. Так «Астарта» отримала фінансування від Європейського інвестиційного банку за проектом «InnovFin — EU Finance for Innovator» в рамках програми Європейського Союзу «Горизонт 2020». Також компанія залучає протягом останніх років кредити від Міжнародної фінансової корпорації (IFC) та ЄБРР на численні інвестиційні проекти [180].

AVANGARDCO IPL було залучено (а згодом реструктуризовано) близько 200 мільйонів доларів США шляхом розміщення Єврооблігацій.

У 2017 році МХП успішно завершив угоду з випуску єврооблігацій шляхом рефінансування US\$245 млн єврооблігацій 2020 року і випустив нові 7-річні єврооблігації US\$500 млн зі ставкою 7,75 %.

Усі довгострокові кредити та більшість короткострокових кредитів «Кернел» також залучено за межами України (банки Європи або США) [181].

Залучення фінансових ресурсів за межами України пояснюється більш сприятливими умовами запозичень із урахуванням високої ділової репутації провідних українських агрохолдингів. З іншого боку, залучення більш дешевих зовнішніх фінансових ресурсів позитивно впливає на вартість капіталу потужних гравців аграрної галузі, а значить підвищує їх фінансову стійкість та інвестиційні можливості для подальшого розвитку [178].

Звичайно для українських агрохолдингів зовнішні ринки — це не тільки джерело фінансових ресурсів, але і можливості для експорту продукції.

Українські агрохолдинги відіграють ключову роль у формуванні українського експорту зернових та олійних культур (табл. 3.3).

У умовах обмеженого внутрішнього ринку агропродовольчі холдинги націлені на вихід на міжнародні ринки. Відкритість економіки України, очевидні переваги від експорту продукції на глобальні ринки та імпорту передових інноваційних технологій обумовлюють перетворення агропродовольчих холдингів України на транснаціональні корпорації.

Вихід на міжнародний рівень агропродовольчих холдингів примушує їх змінювати існуючу бізнес-модель та впроваджувати стандарти

та правила діяльності для потужних транснаціональних компаній. Це полягає в тому числі у формулюванні та послідовному впровадженні стратегії сталого розвитку за різними напрямками. Тому не дивно, що найбільш послідовними та успішними у впровадженні концепції сталого розвитку є агропродовольчі холдинги, акції яких розміщені на міжнародних фондових біржах.

Таблиця 3.3

Частка агрохолдингів у експорті та виробництві сільськогосподарських культур [182]

Сільськогосподарська культура	Частка агрохолдингів у загальному експорті, %	Частка агрохолдингів у загальному виробництві, %
Пшениця	37	23
Ячмінь	27	9
Кукурудза	45	38
Соя	28	37
Ріпак	41	32

Експортна виручка «МХП» становить 57 % від загальної виручки внаслідок зростання експортних поставок до країн ЄС та країн Близького Сходу та Північної Африки [183]. Також компанія активно експортує соняшникову олію та іншу продукцію.

«Кернел» є провідним у світі та найбільшим в Україні виробником та експортером соняшникової олії, важливим постачальником сільськогосподарської продукції на світові ринки. Свою продукцію компанія експортує більш ніж в 60 країн світу. У 2017 році 74 % олії, виробленої «Кернел», було відправлено на експорт, тоді як у 2016 році — 51 %. Також у 2017 році агрохолдинг відправив на експорт 5,1 млн тон зернових [20].

«Астарта-Київ» за 2017 рік на експорт відправило 186 тис. тонн цукру, що на 34 % більше порівняно з аналогічним періодом попереднього року. 89 % зернових також було відправлено на експорт [180].

AVANGARDCO IPL є найбільшим експортером яєць і сухих яєчних продуктів з України і реалізує продукцію в більш ніж 40 країн світу, в основному на Близький Схід, в країни Африки, Азії, СНД та ЄС.

Важливим напрямом зовнішньоекономічної діяльності є імпорт сучасного технологічного обладнання, техніки, програмного забезпечення провідних світових компаній (європейські Buhler, Sprout Matador, Sanovo, японська Nabel). У першу чергу за рахунок цього відбувається інтенсивний розвиток агрохолдингів. Наприклад, «Ас-

тарта-Київ» лише у 2017 році інвестувала 78 млн євро в будівництво нових елеваторів, розвиток парку сільгосптехніки та модернізацію переробних підприємств, закупаючи переважно імпортне обладнання. Інші потужні агрохолдинги також мають потужні інвестиційні проекти щодо розвитку основних видів діяльності.

Свідченням серйозності намірів українських агрохолдингів щодо експансії на світові ринки є заснування підприємств за межами нашої держави. Так «МХП» заснував переробний завод в Словаччині слідує своїй експортній стратегії [183].

Також агропромислові компанії України входять до складу європейських асоціацій та бізнес-організацій. Наприклад, «Астарт-Київ» у 2016 році приєдналася до Глобального договору ООН і проводить активну соціальну політику, займається благодійністю, є членом Американсько-Української ділової ради та інших асоціацій.

Таким чином, зовнішньоекономічна діяльність провідних агропродовольчих компаній України є активною та різновекторною. На нашу думку, відкритість є важливою конкурентною перевагою компаній у сучасну еру глобалізації. Українські агрохолдинги відіграють важливу роль у економіці сучасної України: забезпечують податкові надходження до бюджету, зайнятість населення та зростання ВВП, збільшення валютних надходжень до держави. Експорт українських агрохолдингів зростає, збільшується їх присутність на світових ринках, а тому актуальною проблемою є пошук шляхів удосконалення державної політики задля забезпечення найбільш сприятливих умов для діяльності агрохолдингів, поглиблення рівня переробки сировини та більш активного експорту продукції із підвищеною доданою вартістю задля розвитку нашої країни.

3.3. ІНКЛЮЗИВНИЙ КОНТЕКСТ ВЕРТИКАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ КОМПАНІЙ

В умовах системної кризи, поглиблення негативних соціально-економічних явищ, таких як посилення нерівності, високий рівень бідності та безробіття, еміграція населення, Україна потребує переходу до нової парадигми прискореного розвитку. Саме тому увага науковців зосереджена на розробці системи інклюзивного розвитку, в межах якої мають бути створені рівні можливості для представників різних верств населення, передумови для більш справедливого розпо-

ділу ресурсів та благ, а також підвищення добробуту. Актуальною науковою задачею є визначення потенціалу потужних суб'єктів економіки різних секторів щодо розбудови системи інклюзивного розвитку. У цьому контексті слід звернути особливу увагу на агропромислові холдинги, як провідний фактор успішного зростання агропромислового сектору.

Агропродовольчі холдинги виникли та успішно розвивалися в умовах становлення аграрної сфери України на ринкових засадах, як відповідь на актуальні проблеми свого часу, такі як забезпечення продовольчої безпеки і розвиток експортного потенціалу та структуризація українського сільського господарства. Однак вичерпавши екстенсивні засоби зростання, вони постали перед необхідністю модернізації власної моделі розвитку.

Подальше підвищення ефективності та продуктивності агропродовольчого сектору можливе на основі гармонійного поєднання інтересів різних галузей сільського господарства різних типів та форм підприємств завдяки співпраці на основі інклюзивної моделі розвитку.

Модернізація агропродовольчого виробництва нового типу повинна включати не лише інноваційний розвиток виробничої складової, але й формування принципово нового механізму розвитку, системи інклюзивного розвитку на основі підвищення якості людського капіталу, гармонійного використання природних ресурсів та формування середовища на основі принципів суспільного блага.

Ідеологія вільного ринку є сприятливою для підвищення добробуту людства загалом, оскільки дає переваги тим, хто виробляє продукцію з найменшими витратами і з найбільшою ефективністю у глобальному масштабі. Однак при цьому перевагу отримують високоефективні глобальні корпорації, які за рахунок ефекту масштабу виробництва створюють майже монополістичні умови для себе і швидко завоюють нові локальні ринки.

Натомість в інтересах особистості розвивати невеликі локальні виробництва, які залишають гроші у межах національної економіки та мають більшу частину витрат на заробітну плату у структурі доходів. Тому важливою науковою задачею є розробка такої економічної системи методологічних і методологічних засад, яка б поєднувала переваги потужних корпорацій із людиноцентризмом моделі малих локальних підприємств.

Відповідно до звіту ЮНКТАД, активи транснаціональних корпорацій за 1990–2018 рр. росли швидше світового ВВП в 6 разів. Так в

2019 р. капіталізація кожної з таких провідних компаній, як Apple, Microsoft, Amazon перевищував ВВП 177 з 193 країн-членів ООН, взятих окремо [32]. Але при цьому чисельність персоналу в іноземних філіях транснаціональних корпорацій становила всього лише близько 2 % всіх зайнятих в світі [184]. Величина активів кожного з 11 транснаціональних банків, більше ВВП всього Євразійського економічного союзу (в ринкових цінах).

Починаючи із 80-х років XX сторіччя корпораціям біла відведена роль двигуна прискореного економічного зростання по всьому світу. При цьому упродовж цих років корпораціям була надана активна підтримка держави.

Засобом виходу із глобальної фінансової кризи 2008–2009 рр. стала системна підтримка державами приватних корпорацій, що зумовило випереджаюче зростання їх фінансових активів відносно показників реального сектору економіки.

Відповідно значення корпорацій посилилось неадекватно у порівнянні із їх роллю для створення суспільного блага. Прибутки корпорацій, які суттєво зросли внаслідок державної підтримки, були виведені із продуктивного обігу шляхом інвестування у фінансові активи. Відповідно до даних неурядової організації Tax Justice Network, заможні люди утримували станом на 2012 р. в офшорах до 32 трлн дол. прихованих фінансових активів [185].

При цьому, як вказує М. Карні, глобальний інвестиційний попит лише на фінансування інфраструктурних проектів в період з 2015 р по 2030 р становить 90 трлн дол. [186].

Стимулювання та фінансова підтримка корпорацій по всьому світу не призвела до створення базису для глибинної модернізації та переходу до нового технологічного укладу. У корпоративному секторі відсутні стимули для інвестування накопичених фінансових ресурсів з метою забезпечення нового технологічного прориву. Короткостроковий прибуток від фінансових операцій переважає над довгостроковим технологічним інвестуванням у існуючій економічній системі.

Окрему увагу необхідно приділити екстрактивному аспекту вертикальної інтеграції, який полягає у створенні певних бар'єрів щодо виходу на ринок інших компаній та прагнення до монополізації ринку холдинговими структурами. Координація зусиль виробників в межах виробничих ланок зменшує рівень конкуренції в галузі. Так на ринках аграрної сировини відбувається обмеження доступу нових контрагентів через неможливість укладення контрактів із підприємствами,

які входять до складу вертикально інтегрованих компаній. На ринках кінцевої продукції вертикально інтегровані компанії отримують перевагу за рахунок оптимізації витрат, що дозволяє їм шляхом гнучкого ціноутворення посилювати свою ринкову владу.

Важливим організаційним механізмом ринкової економіки є можливість виходу з ринку неефективних підприємницьких структур шляхом банкрутства чи закриття. Однак приналежність до вертикально інтегрованих структур створює для неефективних підприємств надлишковий запас стабільності, що певний час утримує їх від виходу з ринку. Таким чином, за певних умов вертикальна інтеграція дозволяє підвищувати кількість неефективних та неконкурентоспроможних компаній на окремих ринках.

Тобто з точки зору правил ринкової економіки створення та розвиток вертикально інтегрованих структур посилює екстрактивність інституційного середовища та обмежує можливості для учасників ринку. При цьому агропродовольчі холдинги є стрижнем сучасного АПК України та в умовах глобалізації ринків агропродукції дозволяють бути помітним учасником світового ринку.

Зазначаючи успіхи агропродовольчого сектору України останніх років, необхідно відмітити наявність системної кризи соціального характеру в сільській місцевості, яка полягає у розвитку низки небезпечних тенденцій, що можуть зруйнувати підвалини подальшого розвитку агропродовольчого комплексу: поглиблення рівня бідності, притаманної сільській місцевості, істотне погіршення демографічної ситуації, посилення міграції та урбанізації, аж до знелюднення сіл. Відповіддю на ці негативні явища може стати впровадження інклюзивної системи розвитку в агропродовольчому секторі, як продукту спільної та усвідомленої політики щодо розвитку сільських територій на національному, місцевому та громадському рівнях за участю корпоративного сектору із домінуючою роллю агропродовольчих холдингів.

Лібералізація торгівлі та глобалізаційні процеси призводять до подальшого поширення транснаціональних корпорацій в аграрному секторі, які завдяки більш високому рівні ефективності та масштабу виробництва витісняють традиційних місцевих виробників із ринків збуту та сприяють відчуженню сільського населення від продуктивної праці, що негативно відображається на рівні життя сільського населення.

Усвідомлюючи масштаб проблеми, у 2018 році ООН ухвалила «Декларацію про права селян та інших людей які працюють у сільській

місцевості» [187]. У документі задекларовані невід'ємні та визначальні права сільських мешканців, які цілком узгоджуються із концепцією інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери а саме: право на землю, право на працю, соціальний захист, гідний дохід, продовольчий суверенітет, екологічну безпеку тощо.

В Україні трансформація агропродовольчого сектору, кількісне зростання сільськогосподарського виробництва недостатнього вплинуло на добробут сільського населення та суспільства загалом.

Для сільських територій вплив формування нового типу відносин у агропродовольчій сфері виявився здебільшого руйнівним. Це полягає у депопуляції, занепаді соціальної інфраструктури та погіршенні умов життя. Вплив агропродовольчих холдингів на соціальне середовище подекуди був негативним, оскільки вирішення першочергових задач побудови високоефективного господарства не поєднувалося із вирішенням соціальних проблем.

Про необхідність створення нової моделі розвитку аграрної сфери на засадах та принципах інклюзивності вказано у доповіді групи науковців Інституту економіки та прогнозування на чолі з О. М. Бородіною [188], які зазначали, що модернізація вітчизняного аграрного сектору має базуватись на забезпеченні доступу всіх верств сільськогосподарського населення до економічних вигід від зростання у цьому секторі та диверсифікації сільської економіки загалом.

Таким чином, першочерговою задачею подальшого розвитку агрохолдингів є перехід від кількісного зростання, яке має секторальний характер, до комплексного розвитку агропродовольчої сфери.

Інклюзивний розвиток агропродовольчої сфери означає забезпечення рівних можливостей господарської діяльності для різних за розмірами, видами та масштабами підприємств. Важливим кроком до інклюзивності стала децентралізація, коли місцеві громади самі визначають напрями використання фінансів та розпоряджаються власними активами. Однак необхідно посилити ці процеси та залучити до них зокрема й агропромислові холдинги.

У науковій літературі домінує критичне ставлення до агропродовольчих холдингів у контексті їх впливу на соціально-економічну ситуацію в Україні. Численні автори концентруються на негативних чинниках у довгостроковій перспективі, зокрема таких:

– посилення ринкової влади аж до досягнення монополістичного стану щодо контролю за агропродовольчою інфраструктурою, зокрема, дистрибуцією та логістикою;

– зростання рівня безробіття сільського населення внаслідок подальшої діджиталізації виробничих процесів в агробізнесі та подальшого вивільнення робочої сили;

– підвищення рівня бідності сільських домогосподарств внаслідок відчуження від агровиробництва та втрати можливості працювати на землі;

– ведення недобросовісної конкуренції боротьби щодо оренди земельних угідь по відношенню до малих та середніх підприємств;

– поглиблення майнового розшарування сільського населення;

– експлуатація сільськогосподарських земельних угідь у відповідності до принципів максимізації прибутку без огляду на довгострокові цілі аграрної сфери;

– зменшення надходження коштів до місцевих громад внаслідок централізації комерційної діяльності та організаційної структури відповідно до інтересів корпоратизації агрохолдингів;

– відчуження переважної більшості сільських мешканців від участі в розбудові аграрної сфери;

– посилення структурних диспропорцій в аграрному секторі як наслідок концентрації агрохолдингів на виробництві найбільш рентабельних експортоорієнтованих сільськогосподарських культур.

Зокрема негативний вплив агрохолдингів на соціально-економічні демографічні та екологічні процеси в сільській місцевості досліджено ученими ННЦ «Інститут аграрної економіки», які відмічають егоїстичну поведінку великих аграрних корпорацій. У якості механізму покращення ситуації вони пропонують «здійснити заходи з унормування та підвищення соціальної спрямованості у діяльності агрохолдингів» [189, с. 5].

На нашу думку, в ринковій економіці поведінка будь-якого суб'єкта господарської діяльності є передусім егоїстичною, що обумовлено необхідністю досягнення поставлених економічних цілей. Саме тому звинувачувати агрохолдинги в економічному егоїзмі недоречно, оскільки так само егоїстичною є поведінка малих та середніх підприємств. Статистика свідчить про порівняно більші податкові відрахування агрохолдингів, а також принаймні не менший рівень агрокультури, який базується, зокрема, і на використанні добрив. У довгостроковій перспективі агрохолдинги не зацікавлені у виснаженні земельних угідь, оскільки це негативно вплине на їх економічний потенціал.

Також необхідно відмітити, що діяльність агрохолдингів є здебільшого публічною та підконтрольною різноманітним, в тому числі

міжнародним, організаціям, які чітко слідкують за цілеспрямованим впровадженням принципів та стратегій соціальної відповідальності та сталого розвитку.

Таким чином, природа агропродовольчих вертикально інтегрованих компаній в агропродовольчому континіумі є дуальною (рис. 3.4) — з одного боку вони є драйвером прискореного інноваційного економічного зростання продовольчого сектору, а з іншого — причиною цілої низки негативних явищ соціального та екологічного характеру.

У цьому контексті метою створення системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери є розв'язання проблеми дуальності та використання сильних сторін агропродовольчих холдингів для формування середовища соціального добробуту на території їх діяльності.

У науковій літературі розповсюджена теза про негативний вплив агропродовольчих холдингів на соціальне середовище та розвиток сільських територій. Зокрема, О. Мороз, В. Семцов та Г. Кукель [190] наголошують на «поширенні моделі опортуністичної поведінки з боку ключових гравців ринку, наділених реальною економічною владою» та наголошують на негативному впливі агрохолдингів на рівень соціального розвитку сільських територій. Автори пропонують змінити ситуацію шляхом підвищення податкового навантаження на агрохолдинги та посилення державного регулювання галузі.

Відмічаючи справедливість такого підходу, не можна цілком погодитись із справедливістю твердження про цілковиту нерозвиненість соціальної функції великих сільськогосподарських підприємств холдингового типу. Дослідження показують, що потужні агрокорпорації мають досить конкретні та довгострокові програми впровадження програм соціальної відповідальності або стратегій сталого розвитку. Більше того, саме агропродовольчі холдинги відіграють активну роль у наповненні бюджетів місцевих громад, сплачуючи значні податки.

Відповідно до дослідження Асоціації «Український клуб аграрного бізнесу» щодо обсягів сплати податків великими аграрними компаніями, які обробляють 2,1 млн га та працюють в 22 областях України, розмір податкового навантаження на 1 га у таких компаній є вищим, ніж у середньому по країні. Представлені результати за 2018 рік свідчать, що агрокомпанії, діяльність яких досліджувалась, сплатили до бюджету понад 6,3 млрд грн лише основних податків, що складає в перерахунку на 1 га площі в обробітку 2970 грн/га, зокрема:

- 271 грн/га (9,12 % від загальної суми) — єдиний податок 4 групи;
- 137 грн/га (4,61 %) — земельний податок;

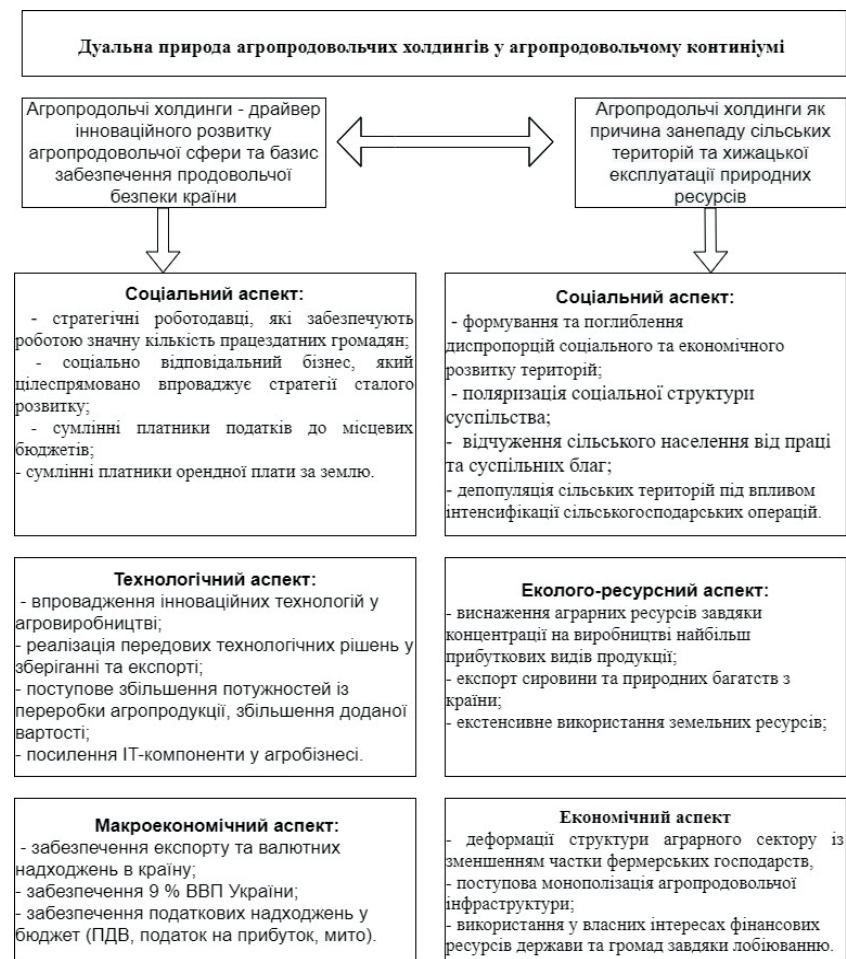

Рис. 3.4. Характеристика дуальної природи агропродовольчих холдингів у агропродовольчому континіумі

- 678 грн/га (22,8 %) — ПДФО з орендної плати;
- 594 грн/га (20 %) — ПДФО з заробітної плати працівників підприємств [191].

При цьому в розрахунках представлені лише дані за підприємствами холдингів, які безпосередньо зайняті в сільськогосподарській діяльності. Тобто підсумкові суми податкових платежів агропродовольчих холдингів.

вольчих холдингів є вищими, зважаючи на істотну частку несільсько-господарської діяльності в структурі їх доходів.

При цьому більша частина податкових відрахувань сплачується до бюджетів місцевих територіальних громад. В Україні значна частина бюджетів ОТГ формується саме за рахунок сплати ПДФО з заробітної плати та оренди земельних ділянок.

Тобто децентралізація призвела до того, що добробут сільських громад істотною мірою залежить від сумлінності агровиробників та прозорості їх господарської діяльності у контексті фінансово-правових відносин із власниками земельних паїв, а також легальної виплати заробітної плати персоналу.

Результати дослідження Асоціації «Український клуб аграрного бізнесу» свідчать, що рівень податкового навантаження на малі та середні аграрні господарства продовольчого сектору менше порівняно із великими агрокомпаніями, що є похідною від вищого рівня оплати праці та плати за оренду землі у агрохолдингів (рис. 3.5).

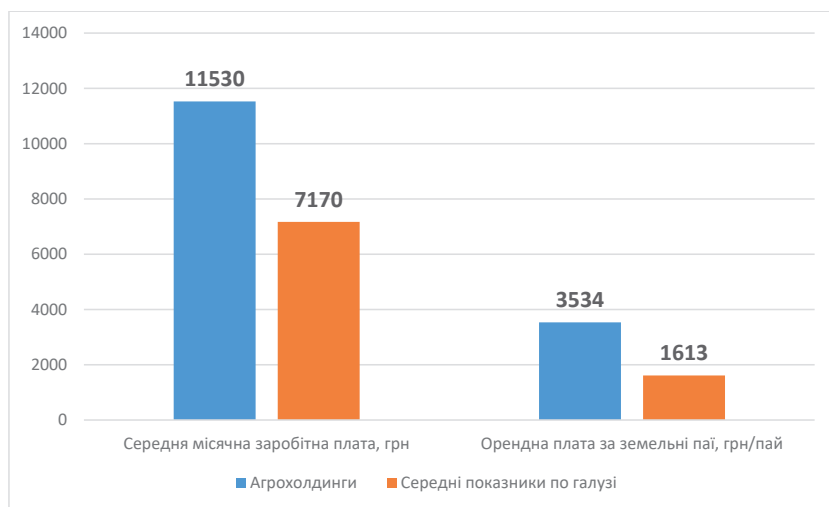

Рис. 3.5. Порівняння заробітної плати та плати за оренду пая агрохолдингів та середніх показників по АПК [191]

Наведена інформація спростовує тезу про негативний характер впливу агропродовольчих холдингів на розвиток сільських громад. А навпаки — для малих і середніх господарств характерний менш

прозорий характер діяльності із використанням готівкових схем при розрахунках за заробітною платою та із власниками земельних паїв. У той же час для потужних агрохолдингів масове використання подібних інструментів мінімізації податкового навантаження є неприпустимим з низки причин: високі репутаційні ризики, публічний характер діяльності компаній, масштаб господарської діяльності, наявність регулярних фінансових аудитів та незалежних наглядових рад, що не припускає масштабне використання нелегальних оборотів.

Розвиток компаній, в тому числі агропродовольчих, неможливо досліджувати у відриві від макроекономічного та соціального контексту, оскільки їх діяльність тісно пов'язана із соціальним середовищем та невіддільна від нього. Як вказував Р. Акофф основними суспільними функціями компаній є такі:

- економічна — реалізується через забезпечення суспільного споживання шляхом виробництва і розподілу багатства;
- наукова і технічна — участь у нагромадженні знань шляхом здійснення власних досліджень і розробок;
- морально-етична й естетична — програми допомоги співробітникам корпорацій, надання їм можливості отримувати задоволення від своєї роботи тощо [192, с.67].

Відповідно до такого поділу морально-етична і естетична функція компанії може бути реалізована через впровадження інклюзивності у виробничому середовищі та в соціумі, як відповідь на підвищення ролі людського потенціалу для розвитку будь-якої компанії.

Соціальна відповідальність бізнесу ґрунтується на уявленні про світ як відкрите глобальне суспільство, в якому жоден суб'єкт не функціонує ізольовано від інших, а натомість відбувається постійна взаємодія корпоративного сектору, суспільства та державних інституцій. Удосконалення принципів взаємодії суб'єктів економічної діяльності відбувається зокрема на основі ініціативного провадження різного роду стратегій соціальної відповідальності компаній.

Основоположним чинником позитивного чи негативного впливу корпорацій на розвиток сільських територій є підхід компаній до створення та збереження робочих місць, а також розвиток сільської інфраструктури.

По мірі підвищення ролі людського капіталу у різних економічних системах все більшої ваги набуває важливість забезпечення сприятливих умов та мікроклімату для працівників, середовища для розвитку та самовдосконалення. Саме тому зростає необхідність соціальної

орієнтації корпоративних структур у напрямку розбудови середовища, в якому відбувається функціонування підприємства, в якому перебувають як працівники, так і споживачі продукції.

Інтенсивний розвиток світової економіки на основі досягнень науково-технічного прогресу за останні десятиліття призвів до задоволення базових потреб населення більшості країн світу. Разом із тим виникли або посилились певні загрози для добробуту суспільства: збільшення масштабів майнової нерівності, бідність населення окремих регіонів, соціальна напруженість, екологічні проблеми тощо. Внаслідок цього відбувається трансформація стратегічних цілей суспільства — від забезпечення економічного зростання за будь-яку ціну до забезпечення гармонійного, сталого розвитку.

У 2000 р. були сформульовані в Декларації тисячоліття ООН 189 країнами-членами ООН та 23 міжнародними організаціями «Цілі розвитку тисячоліття». Основними з них є 8 таких цілей: викорінення крайнього зuboжіння та голоду, надання всім жителям планети початкової освіти, забезпечення гендерної рівності та розширення прав жінок, зменшення дитячої смертності, покращення охорони здоров'я матерів, боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями, забезпечення екологічної стійкості, формування глобального партнерства в цілях розвитку [42].

30 вересня 2019 року Президентом України було підписано указ «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», у якому визначено 17 цілей країни щодо сталого розвитку на цей період [45], які мають стати орієнтирами при розробці та втіленні нових проєктів у різних сферах.

З огляду на посилення значення агропромислового сектору в економіці України, зростає важливість підвищення рівня соціальної відповідальності агропродовольчих підприємств шляхом реалізації програм сталого інклюзивного розвитку в різних формах. За останні роки відбулось суттєве збільшення кількості агрохолдингів в Україні, а також посилення їхньої ролі, у тому числі щодо їх перетворення на драйвер соціально-економічного розвитку агросфери.

В Україні деякі потужні компанії сформулювали раніше та успішно втілюють у життя власні стратегії сталого розвитку. Особливий інтерес представляє дослідження особливостей стратегій сталого розвитку агрохолдингів України, які, з одного боку, є основною рушійною силою розбудови АПК, а з іншого — постійно звинувачуються суспільством та науковим середовищем у порушенні прин-

ципів збалансованого та гармонійного розвитку агропродовольчої сфери.

Для дослідження відповідності стратегій сталого розвитку агропродовольчих холдингів України стратегічним цілям України до 2030 р. нами обрано десять провідних агропродовольчих холдингів України за рейтингом агропорталу Landlord [193].

Об'єктом дослідження є агропромислові холдинги України, а саме: «Нібулон», «Кернел», «Миронівський хлібопродукт» («МХП»), «UkrLandFarming», «Астарта», «Т. В. Fruit», «Укрпромінвест Агро», «Агропросперіс», «Allseeds Group», «ViOil».

У якості інформаційних джерел використано дані офіційних сайтів компаній, а також публікації за даною темою у наукових та спеціалізованих виданнях.

Дослідження показало, що зазначені агропромислові холдинги можуть бути поділені на три категорії у відповідності до обраної політики щодо забезпечення сталого розвитку (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Систематизація провідних агрохолдингів України у відповідності до політики щодо забезпечення сталого розвитку

Політика щодо забезпечення сталого розвитку	Форма впровадження концепції сталого розвитку	Агропромислові холдинги
I — Стратегія сталого розвитку	Впровадження концепції сталого розвитку має формалізований та усвідомлений характер. Розроблена стратегія або політика сталого розвитку, визначені цілі, принципи та напрями сталого розвитку. Формується щорічний звіт зі сталого розвитку.	«Астарта-Київ», «Кернел», «МХП», «Укрленфармінг»
II — Програма корпоративної соціальної відповідальності	Розроблені програми корпоративної соціальної відповідальності, у рамках яких здійснюються заходи, які відповідають принципам сталого розвитку.	«Нібулон», «Allseeds Group», «Укрпромінвест Агро»
III — Відсутня формалізована стратегія	Здійснюються окремі заходи соціальної спрямованості, однак такі дії не систематизовані.	«Агропросперіс», «ViOil», «Т. В. Fruit»

* Складено автором на основі даних відкритих джерел

Дослідження показало, що деякі агропромислові холдинги мають сформульовані та структуровані стратегії сталого розвитку, які розміщені на офіційних сайтах компаній разом із щорічними звітами по їх виконанню: «Астарта-Київ», «Кернел», «МХП», «Укрленфармінг». Це пов'язано, насамперед із тим, що акції цих компаній розміщені на фондових біржах країн ЄС, і тому наявність таких стратегій є для них майже обов'язковою. Далі нами представлено коротку характеристику перелічених агропродовольчих холдингів та напрями їх стратегій сталого розвитку.

«Кернел» — провідний у світі та найбільший в Україні виробник та експортер соняшникової олії, ключовий постачальник сільськогосподарської продукції з регіону Чорноморського басейну на світові ринки. Своєю продукцію «Кернел» експортує більш ніж в 60 країн світу [194].

Глобальна мета «Кернел» у сфері сталого розвитку і соціальної відповідальності — розвиток суспільства шляхом добровільного внеску бізнесу в соціальну, економічну і екологічну сфери, пов'язані з діяльністю і досягненням стратегічних цілей компанії [194]. У компанії розроблена «Політика сталого розвитку і корпоративної соціальної відповідальності», визначені цілі та керівні принципи сталого розвитку, який у чотирьох напрямках (табл. 3.5).

«УкрЛендФармінг» — українська вертикально інтегрована агропромислова компанія, яка належить до лідерів аграрного ринку України за обсягом земельного банку, входить в ТОП-5 за обсягом експорту [195]. Компанією визначено 5 ключових принципів забезпечення сталого розвитку (табл. 3.6).

«Астарта-Київ» — один з найбільших вертикально інтегрованих агропродовольчих холдингів в Україні. Серед основних напрямів діяльності: виробництво цукру, сільське господарство та тваринництво [196]. Астарта є підписантом ініціативи Глобального договору ООН з 2008 року. Компанія визначила 8 пріоритетних цілей сталого розвитку, щорічно надаючи звіт зі сталого розвитку [196].

«Миронівський хлібопродукт» (МХП) — лідер української аграрної індустрії з європейським акціонерним капіталом і зарубіжними виробничими активами в Нідерландах, Словенії, Словаччині, а також дистрибуційним офісом в ОАЕ. Загалом сталий розвиток МХП втілюється за принципом «стале сільське господарство» в кількох напрямках: турбота про тварин; турботливе ставлення до ґрунтових ресурсів; турбота про довкілля і покращення екологічних показників. Компанією визначено 4 пріоритетні цілі сталого розвитку.

Таблиця 3.5

Напрями сталого розвитку агропромислового холдингу «Кернел»*

Принципи стратегії сталого розвитку	Сутність	Ключові напрями
Відповідальний роботодавець	Підтримка 16 тис. співробітників у їхньому професійному й особистісному розвитку, створення таких умов, щоб кожен з співробітників відчував себе щасливим на роботі.	✓ Команда — ключовий актив Компанії, рушійна сила її розвитку та джерело конкурентних переваг. ✓ Дотримання прав і свобод людини і всіх норм трудового права ✓ Розвиток потенціалу людей
Соціальний інвестор і суспільний лідер	Кернел є ключовим інвестором у регіонах присутності. Здійснює діяльність у сільській місцевості, команда вкрай відповідально ставиться до благоустрою та розвитку населених пунктів.	✓ Підтримка місцевих громад в регіонах присутності компанії за соціальними напрямками (освіта, медицина, спорт та ін.) ✓ Проекти благоустрою та розвитку інфраструктури ✓ Соціальні інвестиції
Відповідальний робітник	Докладається багато зусиль, щоб продукція відповідала найвищим міжнародним стандартам якості. Рациональне використання природних ресурсів і збереження здорового навколишнього середовища.	✓ Якість та безпечність продукції ✓ Охорога навколишнього середовища
Надійний партнер	Чесність, відкритість і прозорість, відповідальне лідерство і дотримання етичних норм	✓ Етичне ведення бізнесу ✓ Прозорість та чесність ✓ Правдивість та відкритість інформації

* Складено автором на основі [194].

Також в рамках концепції сталого розвитку МХП займається підтримкою місцевих громад, і сума корпоративних інвестицій у розвиток громад щороку збільшується [197]. Інформація щодо структури фінансування соціальних програм агропромисловими холдингами «Астарта-Київ» та «МХП» представлена у таблиці 3.7.

Таблиця 3.6

Напрями сталого розвитку агропромислового холдингу «УкрЛендФармінг»*

Принципи стратегії сталого розвитку	Сутність	Ключові напрями
Турбота про людей	Піклування про добробут людей, які живуть на територіях присутності підприємств: створення комфортних робочих місць, а також розвиток інфраструктури сіл і міст	✓ Безпека роботи ✓ Персональний та кар'єрний розвиток співробітників ✓ Турбота про громади
Турбота про середовище	Поступове і стабільне збільшення долі використання енергії з поновлюваних джерел і мінімізація впливу біопалива на клімат	✓ Енергоефективне виробництво ✓ Утилізація відпрацьованих матеріалів
Турбота про тварин та якість продукції	Дотримання найвищих стандартів якості при м'ясопереробці	✓ Якість зерна ✓ Якість яєць ✓ Якість м'яса та молока
Турбота про рослини	Дотримання вимог законодавства України з питань екологічної безпеки та безпеки праці та внутрішніх Політик і Процедур, щоб забезпечити якнайкращі умови вирощування зерна та участі в цьому процесі людей.	✓ Живлення рослин ✓ Екологічна оцінка регламентів застосування пестицидів ✓ Дотримання суворих правил транспортування, збереження і утилізації добрив
Новітні технології	Розробка власних програмних рішень, впровадження готових ІТ-розробок і створення найкращої технологічної системи в агро-галузі України.	✓ Система збору і аналізу даних телеметрії ✓ Технологія супутникового моніторингу ✓ Інформаційна система на базі «ІН-АГРО: Управління Агрохолдингом»

* Складено автором на основі [195].

Пріоритетні напрями соціальних інвестицій агропродовольчих холдингів «Астарта-Київ» та «МХП» є однаковими — найбільше уваги приділено підтримці інфраструктури та благоустрою у різних формах, освіті, а також культурним і спортивним заходам.

Таблиця 3.7

Структура фінансування соціальних програм агропромисловими холдингами «Астарта-Київ» та МХП*

Пріоритетні напрями соціальних інвестицій	Астарта-Київ	МХП
Підтримка інфраструктури та благоустрою	25,6 %	39,0 %
Освіта	19,8 %	28,0 %
Культура та спорт	11,4 %	16,0 %
Благодійність, ремонт доріг поза межами населених пунктів, АТО	40,0 %	14,0 %
Медицина	3,2 %	3,0 %

* Складено автором на основі [196, 197].

Проаналізувавши представлені напрями стратегії сталого розвитку чотирьох провідних агропродовольчих холдингів України, можна побачити, що загалом вони діють переважно за дев'ятьма глобальними цілями:

- розвиток сільського господарства;
- якісна освіта;
- чиста вода та належні санітарні умови;
- доступна та чиста енергія;
- гідна праця та економічне зростання;
- промисловість, інновації та інфраструктура;
- сталий розвиток міст і громад;
- відповідальне споживання та виробництво;
- партнерство заради сталого розвитку.

Агропромислові холдинги другої групи («Нібулон», «Allseeds Group», «Укрпромінвест Агро») не мають власної формалізованої стратегії сталого розвитку, однак працюють над забезпеченням збалансованості у рамках програм корпоративної соціальної відповідальності.

Серед них слід виділити компанію «Нібулон», якій відсутність формалізованої стратегії не заважає активно втілювати у життя принципи збалансованого гармонійного зростання — компанія «Нібулон» у рамках програми корпоративної соціальної відповідальності працює над досягненням 11 із 17 цілей сталого розвитку України до 2030 р. [198]. Це є найвищим показником серед усіх агропродовольчих холдингів, діяльність яких була нами досліджена.

Третя група з провідних агрохолдингів не має навіть сформульованої політики соціальної відповідальності — вони здійснюють певні заходи соціальної спрямованості, однак такі дії не систематичні.

зовані: «Агропросперіс», «ViOil», «Т. В. Fruit». При цьому компанія «Т. В. Fruit» навіть при відсутності формалізованої стратегії сталого розвитку фактично дотримується 6 із 17 цілей сталого розвитку.

Узагальнені результати дослідження представлено у таблиці 3.8.

Дослідження показало, що наявність формалізованої стратегії є важливою, але не обов'язковою умовою втілення у життя принципів сталого розвитку. Серед провідних українських агрохолдингів втілює найбільшу кількість стратегічних цілей сталого розвитку компанія «Нібулон».

Найбільше уваги компанії, які нами досліджувались, приділяють цілі «подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства», що є закономірним, оскільки вони є провідними виробниками продуктів харчування і забезпечують ними мільйони людей по всьому світу (табл. 3.9).

Також 8 із 10 агропродовольчих холдингів зосереджені на цілях «сприяння повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх» (що полягає у створенні гідних умов праці та заохоченні зайнятості) та «зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку» (що полягає у розвитку партнерства із місцевими громадами та фінансовій допомозі їм).

При цьому найменше приділяється уваги таким цілям сталого розвитку:

- 1) подолання бідності — 0 із 10;
- 2) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат — 1 із 10 («Кернел»);
- 3) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією — 1 із 10 («Нібулон»);
- 4) скорочення нерівності — 0 із 10;
- 5) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва — 1 із 10 («Астарт-Київ»);
- 6) життєвості невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками — 1 із 10 («Миронівський хлібопродукт»);
- 7) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку — 1 із 10 («Нібулон»).

Пояснити відсутність уваги до гендерної рівності можна тим, що ця проблема не стоїть гостро в Україні в цілому та в агросфері зокрема, адже у більшості компаній жінки працюють на керівних посадах, їх права та можливості розширюються.

Таблиця 3.8

Аналіз діяльності провідних агропродовольчих холдингів України щодо втілення концепції сталого розвитку*

Назва агропромислового холдингу	Сфера діяльності	Політика щодо забезпечення сталого розвитку	Кількість цілей сталого розвитку [4], над якими працює компанія
Нібулон	Рослинництво, торгівля зерном	Програма корпоративної соціальної відповідальності	11
Астарт	Виробництво цукру, молока і вирощування зернових	Стратегія сталого розвитку	8
Кернел	Виробництво олії, зернові культури	Стратегія сталого розвитку	8
Миронівський хлібопродукт	Птахівництво, рослинництво, м'ясопереробка	Стратегія сталого розвитку	7
UkrLandFarming	Виробництво яєць, ячної продукції, зернові культури	Стратегія сталого розвитку	6
Т. В. Fruit	Виробництво соку і сокового концентрату	Відсутня формалізована стратегія	6
Укрпромінвест-Агро	Рослинництво; виробництво цукру; переробка зернових	Програма соціальної відповідальності	5
Агропросперіс	Вирощування зернових	Відсутня формалізована стратегія	4
Allseeds Group	Виробництво олії	Програма корпоративної соціальної відповідальності	3
ViOil	Виробництво олії	Відсутня формалізована стратегія	2

* Складено автором на основі даних відкритих джерел.

Таблиця 3.9

Аналіз відповідності напрямів сталого розвитку 10 агропродовольчих холдингів України стратегічним цілям України до 2030 р.*

Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року	Кількість холдингів, які декларують дану ціль
1) подолання бідності;	0
2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства;	10
3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці;	3
4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх;	3
5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат;	1
6) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією;	1
7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;	7
8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх;	8
9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям;	2
10) скорочення нерівності;	0
11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів;	3
12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва;	1
13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;	1
14) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку;	1
15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття;	6

Закінчення табл. 3.9

Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року	Кількість холдингів, які декларують дану ціль
16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях;	5
17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.	8

* Складено автором на основі даних відкритих джерел.

Нехтування проблемами сталого управління водними ресурсами та раціонального використання океанів, морів і морських ресурсів пояснюються тим, що дані компанії ведуть свою діяльність переважно на землі — окрім «Нібулону».

Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва та проблеми глобального потепління, напевно, є не надто актуальними для агропродовольчих холдингів, оскільки є задачами глобальними, які мають вирішуватись на рівні держави.

При цьому, на наш погляд виглядає незрозумілим, чому провідні агрокомпанії України не спрямовують зусилля на подолання бідності та скорочення нерівності — принаймні такі цілі не задекларовані прямо у жодного із агропродовольчих холдингів, які досліджувались. Ці проблеми є вкрай важливими для України і негативно впливають на розвиток усіх сфер життєдіяльності. Тому, на нашу думку, стратегії сталого розвитку агропродовольчих компаній мають бути доповнені інклюзивним компонентом — розроблені заходи, щодо подолання бідності та нерівності в країні.

Дослідження показало, що деякі агропромислові холдинги мають сформульовані та структуровані стратегії сталого розвитку, які розміщені на офіційних сайтах компаній разом із щорічними звітами по їх виконанню: «Астарта-Київ», «Кернел», «МХП», «Укрленфармінг».

Аналіз відповідності напрямів сталого розвитку 10 агропродовольчих холдингів України стратегічним цілям України до 2030 р. показав, що найбільше уваги компанії, які нами досліджувались, приділяють цілі «подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господар-

ства». Практично не приділяється увага таким цілям, як подолання бідності, нерівності, формування здорового способу життя, подолання гендерної нерівності, турбота про водні ресурси.

З огляду на особливості розвитку агропродовольчих холдингів нами наголошено на необхідності спрямовування їх зусиль на подолання бідності та скорочення нерівності. На нашу думку, стратегії сталого розвитку агропродовольчих компаній мають бути доповнені інклюзивним компонентом (розроблені заходи, щодо подолання бідності та нерівності в країні на рівні компаній) або розроблені окремі стратегічні плани щодо забезпечення інклюзивного розвитку.

Тобто напрями впровадження стратегії сталого розвитку агрохолдингів цілком відповідають 17 цілям сталого розвитку які визначені в указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року».

На нашу думку, формування системи інклюзивного розвитку агропромислового сектору матиме цілий ряд позитивних економічних ефектів. Зокрема, відбудеться підвищення рівня інвестицій у людський капітал на основі будівництва ефективної взаємодії місцевої влади громад та агропідприємств різного рівня. Також можна розраховувати на перехід місцевих громад до самозабезпечення, що зменшить соціальне навантаження на агропромислові холдинги. Стратегічною метою є не збільшення дотацій з бюджету незахищеним верствам населення, а створення таких умов, коли вони зможуть самостійно заробляти на життя завдяки активній економічній діяльності. Це відповідно позитивно вплине на місцеві бюджети громад та дасть змогу підвищити фінансування суспільно важливих проектів.

Державна підтримка формування системи інклюзивного розвитку агропромислової сфери має полягати у стимулюванні партнерства агрохолдингів та менших за масштабом підприємств, формуванні нових продовольчих ринків, надання доступу до кредитних ресурсів та інформаційних засобів.

Проведене дослідження підтвердило гіпотезу щодо ключової ролі вітчизняних агрохолдингів у забезпеченні продовольчої безпеки країни, яка визначається їх значним виробничо-технологічним, економічним та соціальним потенціалом.

Разом з тим, виконання агрохолдингами суспільно значущих функцій щодо задоволення потреб населення в продуктах харчування, наповнення дохідної частини державного бюджету за рахунок експорту продукції рослинництва та тваринництва супроводжується

проявом негативних явищ, які випливають з практики їх господарювання. Використовуючи у своїй господарській діяльності великий земельний банк, формуючи власний капітал в зарубіжних країнах зі сприятливими умовами оподаткування, розміщуючи свої акції на міжнародних фондових біржах з високим рівнем їх котирування, власники та акціонери великих агропродовольчих компаній концентрують свою увагу на видах діяльності, які приносять «швидкі гроші». В наслідок цього відбуваються процеси, пов'язані з монокультуризацією рослинництва, занепадом тваринницької галузі, погіршенням якості сільськогосподарських угідь, концентрацією сільськогосподарського виробництва та монополізацією ринку агропродовольчої продукції. Перелічені вади функціонування агрохолдингів негативно позначаються на фінансово-економічному положенні малих та середніх підприємств, життєвому рівні сільського населення, стані соціальної сфери села.

На наш погляд, подальший розвиток галузі за умов збереження в ній монопольної ролі агрохолдингів, може призвести до певних загроз, пов'язаних з забезпеченням продовольчої безпеки країни.

Виходячи з цього обґрунтовано шляхи та напрями використання потенціалу агрохолдингів для цілей інклюзивного розвитку. До актуальних напрямів використання потенціалу агрохолдингів віднесено такі, що лежать у площині земельних, галузевих, економічних, соціальних, політичних відносин, технологічного оновлення агропродовольчої галузі.

Розділ 4

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СЕРЕДОВИЩА ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ВЕРТИКАЛЬНО- ІНТЕГРОВАНИХ КОМПАНІЙ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ ГАЛУЗІ

4.1. ПЕРЕДУМОВИ ПОДОЛАННЯ НЕОДНОРІДНОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕРЕДОВИЩА

Впровадження концепції інклюзивного розвитку у першу чергу полягає у вдосконаленні політичних, економічних та соціальних інститутів, а також формуванні нових принципів взаємодії усіх членів суспільства. Саме тому вирішальне значення при формуванні системи інклюзивного розвитку має розбудова суспільних інститутів та інституціоналізація середовища інклюзивного розвитку.

Інституалізація як соціальний феномен означає процес становлення чи визрівання певного явища до рівня суспільного інституту, процес набуття певним явищем інституційного статусу, тобто становлення його як повноцінного суспільного інституту [199, с.107]

Теоретичні та прикладні аспекти теорії інституціоналізму та неoinституціоналізму, проблематика формування та вдосконалення інституціонального середовища досліджені у роботах Т. Веблена, О. Вільямсона, У. Гамільтона, Д. Норта, В. Мітчелла, Я. Тінбергена, Р. Фрімана, Й. Шумпетера, Р. Хейлброннера, а також українських науковців В. Геєця, В. Вольчика, А. Гриценка, С. Дегтярьової, Є. Капогузова, Д. Лук'яненка, І. Манцурова, О. Мозгового, Є. Новицького, А. Олейник, А. Олефір, Є. Панченка, А. Шастітко та інших.

Термін «інституціоналізм» (англ. institutionalism від лат. institutio — образ дії, звичай, напрям, вказівка) вперше було використано американським економістом У. Гамільтон у 1918 р. для позначення системи поглядів на суспільство й економіку, в основі якої лежить категорія інституту [200].

Центральною частиною інституційної концепції є поняття інститут, яке за визначенням Т. Веблена у роботі «Теория праздного класса», є «поширений спосіб мислення, який стосується окремих відносин поміж суспільством і особистістю, а також окремих функцій, які вони виконують; звичний спосіб мислення людей, який має

тривати невизначено довго; і система життя суспільства, яка...може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як пре-валюючи духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві» [201, с. 201–202].

Більш поширеним є визначення інституту, запропоноване одним із засновників теорії нового інституціоналізму Д. Нортом: «Інститути це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються, між людьми» [202, С. 73].

Інституційне середовище у науковій літературі розуміють як сукупність основоположних політичних, соціальних, юридичних і економічних правил, що визначають рамки людської поведінки й утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу. Тобто інституційне середовище — це чіткий упорядкований набір інститутів, що визначають рамкові умови функціонування й розвитку економічних суб'єктів [203].

Підходи щодо визначення поняття «інституційне середовище» систематизовано в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Систематизація підходів, щодо визначення поняття «інституційне середовище»*

Визначення	Автор
З точки зору забезпечення умов для господарської діяльності	
Сукупність основних політичних, соціальних і правових норм, які утворюють базис для виробництва, обміну і споживання [204, с.21].	О. Уільямсон
Сукупність основоположних політичних, соціальних і правових базових правил, які утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу. Правила, які регулюють вибори, права власності, а також умови договору є прикладами типу основних правил, які становлять економічне середовище [205].	Л. Девіс
Створюють рамки, в яких відбувається взаємодія між господарюючими суб'єктами в ринковій економіці [206].	Р. Нуреев
Накладена формальними та неформальними інститутами сукупність обмежень і можливостей для розвитку підприємств корпоративного сектору економіки, що свідомо або спонтанно виникають унаслідок контрактних відносин і мають динамічний характер [207, с. 127].	М. Радева

Продовження табл. 4.1

Визначення	Автор
З точки зору унормування поведінки індивідуума та забезпечення належного рівня життя	
Сукупність основоположних соціальних, політичних та економічних правил, що обмежують людську поведінку [208, С. 287].	А. Ткач
Сукупність різнорівневих інститутів, що ... розглядається як інституційна матриця формальних правил і неформальних обмежень. Рушійні процеси, що відбуваються в інституційній матриці, змінюють її стан завдяки змінам правил гри і параметрів [209, С. 26].	І. Манцуров
Сукупність найважливіших фундаментальних соціальних, правових, політичних, економічних, моральноетичних, культурних правил і норм, що визначають поведінку та взаємовідносини у суспільстві, в тому числі між суб'єктами господарювання і державою, і повинні бути спрямовані на підвищення ефективності економіки та якості життя населення [200, С. 99].	О. Чубарь
Сукупність і правил, і організацій, і механізм реалізації обмежень, які регулюють поведінку економічних агентів, їх взаємозв'язків [210].	О. Степанова
«Сукупність діючих в суспільстві інститутів», що «утворює обмежувальні суспільні рамки для прийняття індивідуальних рішень, задає систему позитивних і негативних стимулів, спрямовуючи діяльність людей у певне русло» [211].	В. Шапкін
Сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених соціокультурних, політичних і правових інститутів, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах соціально-економічної системи [212].	Н. Литвиненко
З політекономічної точки зору	
Сукупність соціально-економічних, організаційно-економічних, техніко-економічних та інституціонально-економічних відносин з приводу формування й реалізації інститутів, метою яких є ефективність розвитку економіки [213].	М. Кондратов та Р. Гаріпов
З позиції розподілу обмежених ресурсів	
Один із найважливіших компонентів інституціональної матриці, яка обрамляє процес розміщення обмежених ресурсів, а також виявлення нових можливостей використання наявних та створення нових ресурсів [214, с. 201].	А. Шастітко

Продовження табл. 4.1

Визначення	Автор
Сукупність базисних та надбудовних інститутів, що формують правила поведінки та взаємодії економічних суб'єктів й умови суспільного відтворення, визначаючи тим самим ефективність використання економічних ресурсів [215].	А. Горшков та Є. Сілова
З позицій досягнення узгодженості дій	
Сукупність цінностей, формальних і неформальних норм, які впливають на співвідношення стимулів у діяльності та забезпечують досягнення мінімальної згоди між людьми [216].	А. Олійник
Сукупність основоположних соціальних, політичних і юридичних правил, що визначають рамки для встановлення інституційних угод [217].	Аузан А., 2005
Правила взаємодії та їх обмеження, специфіковані основними інституціями й їх структурами управління на макрорівні, які впливають на взаємодію на мікрорівні, а також інституційні механізми [218].	Рао П., 2003

* Джерело: складено автором.

Рівень розвитку інституційного середовища обумовлює успішність соціально-економічних систем, у тому числі інклюзивної системи розвитку. В умовах динамічної кон'юнктури цілком закономірно є наявність різного роду суперечностей, які виникають та розвиваються всередині інституційного середовища. Вони є стимулом до удосконалення інститутів і можуть бути вирішені на різних рівнях:

— на першому рівні — у разі виявлення розбіжності чи специфічних інтересів агентів у межах загального інтересу інституціонального суб'єкта, можливим виходом є усунення особливих, незвичних форм та методів здійснення господарських взаємодій або їх виокремлення в інші групи;

— на другому рівні, за умови вияву локалізації деяких особливих форм взаємодії, доцільним є закріплення нових правил чи норм у межах окремого співтовариства учасників економічних відносин [219].

Проблематика подолання неоднорідності інституційного середовища агропродовольчій галузі обумовлена саме наявністю суттєвих внутрішніх суперечностей у розвитку цієї підсистеми економіки. Удосконалення інституційного механізму розвитку покликане стабілізувати економічну структуру. Важливість інституційного підходу щодо розвитку агропродовольчій галузі обумовлена динамізмом економіч-

них умов господарювання та світової кон'юнктури, що потребує перманентної трансформації та навіть реконструкції моделі розвитку, за якої оптимальний інституційний механізм забезпечує організаційні та нормативні умови стабільної діяльності суб'єктів господарювання, а також ж стимулює ефективну реалізацію цілей та завдань, у тому числі, із урахуванням інклюзивної компоненти.

Криза інституційного середовища агропродовольчій галузі України викликана наявністю цілого ряду диспропорцій та суперечностей розвитку.

1. Невідповідність цілей подальшого прискореного зростання агропродовольчих холдингів цілям сталого розвитку сільських територій.

2. Суперечливість стратегічних задач України щодо удосконалення структури виробництва та експорту в напрямку поглиблення рівня переробки сировини наявному попиту на продукцію українського АПК.

3. Невідповідність існуючої економічної моделі українських агропідприємств на основі використання дешевої робочої сили реаліям ринку праці, на якому внаслідок посилення діджиталізації зростає варіативність працевлаштування у поєднанні із урбанізаційними та міграційними процесами.

4. Суперечливість цілей сталого розвитку сільських територій, наповнення бюджетів місцевих громад існуючій структурі агросектору, який функціонує на основі використання тіньових схем господарювання та неформального ринку праці.

Перелічені явища стримують подальший розвиток агросектору та мають бути вирішені за допомогою удосконалення інституційного середовища агропродовольчій галузі та формування реконструктивної моделі інклюзивного розвитку із визначенням бенефіціарів, драйверів та конкретних механізмів цього процесу.

Інклюзивний напрям удосконалення інституційного середовища агропродовольчій галузі обумовлений переважно соціальним характером існуючих суперечностей розвитку даного сектору економіки, оскільки в основі розбіжностей знаходяться саме соціальні, суспільні протиріччя. Тому, на нашу думку, реконструктивна модель розвитку агропродовольчій галузі повинна мати інклюзивний вектор.

Динамічність та постійна трансформація інституційного середовища обумовлені перманентними інституційними змінами, невідповідністю існуючих інституцій викликам зовнішнього середовища.

Економічна теорія говорить про переважне генерування інститутів шляхом усвідомленого їх створення з метою досягнення стратегічних

цілей та розв'язання існуючих протиріч у розвитку певної системи. Однак для українського агросектору характерне стихійне формування інституцій, які мають неформальний характер.

До таких неформалізованих інституцій відноситься тіньовий ринок агросектору, у тому числі щодо земельних відносин. Задля вирішення проблеми удосконалення інституційного середовища агропродовольчій галузі можливе копіювання успішних інституційних механізмів шляхом їх імпорту та адаптації до особливостей української економіки.

Досвід України на шляху побудови ринкової економіки свідчить про недостатню успішність копіювання інститутів розвинутих країн світу, що можна пояснити незрілістю суспільства, суттєвими розбіжностями внутрішнього середовища та різними етапами життєвого циклу економічних систем, що може бути лише посилене впровадженням неоптимального механізму викупу земельних угідь.

Визначальним критерієм діяльності інститутів є їх ефективність. Задля більшої ефективності інституції їх діяльність повинна враховувати морально-етичні, історичні та ментальні особливості країни. У зворотному випадку можливе формування так званої «інституційної пастки», коли формується неефективний, проте стійкий інститут, що в подальшому обумовлює загалом неефективний напрям розвитку певної системи у довгостроковій перспективі.

Високий рівень розвитку тіньового та неформального ринку в Україні є свідченням наявності саме неефективних інституцій, не дієвих законодавчих норм та правил, а також неузгодженості ментальних особливостей агросектору із існуючими інститутами. При цьому тіньовий сектор, який створює переваги для його учасників та бар'єри у доступі до ресурсів компаніям, які працюють за існуючими законодавчими нормами, по суті є екстрактивним інститутом для агропродовольчій галузі.

Ключовою задачею національного масштабу є забезпечення високого рівня конкурентоспроможності агропродовольчій галузі як бюджетотворюючої системи української економіки. Задля цього необхідно покращення умов для ведення бізнесу в агропродовольчій сфері, яке повинно бути засноване на поетапних інституційних трансформаціях із неодмінним урахуванням повного спектру особливостей українського суспільства, у тому числі ментального характеру. Інституційний підхід дозволяє ефективно регулювати розвиток економіки завдяки впровадженню оптимальних інституційних

механізмів. Економічна теорія та практика розвитку успішних країн світу свідчать про існування тісного зв'язку між рівнем розвитку інституційного середовища та рівнем добробуту населення, що в тому числі показано в роботі одних із засновників інклюзивної концепції Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона [1].

Відповідно до інституційного підходу економічні процеси та явища пояснюються не лише економічними, але і соціально-політичними, правовими, ментальними, соціально-психологічними умовами життя, а також традиціями, звичками, які існують в житті окремої людини та суспільства в цілому [220, с. 192].

З цієї точки зору інклюзивна концепція розвитку повністю відноситься до інституційних теорій. Саме тому впровадження інклюзивної системи розвитку полягає в першу чергу в удосконаленні інституційного середовища агропродовольчій галузі.

Інституційне середовище значною мірою визначає умови та особливості взаємодії контрагентів в будь-якій соціально-економічній системі та впливає на їх поведінку. Економічний стан окремих галузей значною мірою обумовлений рівнем розвитку інституційного середовища, оскільки саме інститути мають вплив на ефективність операційної діяльності та товарно-грошового обігу.

Структура інституційного середовища представляється через його взаємопов'язані складові елементи (інституції). Вони можуть бути класифіковані за такими критеріями:

- 1) за суб'єктами регулювання: державні, недержавні (ринкові та соціально-культурні);
- 2) за сферою прояву: політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні тощо;
- 3) за формами інституціоналізації: формальні та неформальні;
- 4) за походженням: архаїчні, іманентні, імплантовані (трансплантовані);
- 5) за складністю: «ті, що розв'язують прості питання обміну, та ті, що мають просторову й часову протяжність та охоплюють велику кількість індивідів» [221, с. 48];
- 6) за напрямом впливу: ті, що знижують трансакційні витрати, та ті, що їх підвищують [222].

Система інституційного середовища може бути представлена (рис. 4.1) як сукупність інституційних правил та норм, інституцій, які забезпечують дотримання правил та норм та інституційних механізмів дотримання норм та реалізації обмежень.

Рис. 4.1 Система інституційного середовища інклюзивного розвитку (авторська розробка)

Інституційне середовище формує базис для діяльності та розвитку суб'єктів господарювання, а норми та правила інституційного середовища регулюють відносини та особливості взаємодії всіх суб'єктів економічної діяльності.

Першим кроком на шляху подолання неоднорідності інституційного середовища є створення певних передумов інклюзивності з залученням до цього процесу широких верств населення, на заваді чому є його відчуженість. Розв'язати цю проблему можливо через її розгляд в системі споріднених категорій, пов'язаних з інклюзивністю.

Аналітика інклюзивного розвитку ґрунтується навколо парних дихотомій «відчуженість (відстороненість) — залученість», «ексклюзивність (виключеність) — інклюзивність (включеність)», «сегрегація — інтеграція» (табл. 4.2).

Ключем до побудови вітчизняної моделі інклюзивного розвитку є подолання відчуження людини від процесу виробництва, від резуль-

татів своєї праці, від самого себе та суспільства. Наслідком усунення причин відчуження є настання стану соціального залучення як готовності до подолання певних перешкод на цьому шляху.

Таблиця 4.2

Етапи та напрями створення передумов інклюзивності*

Перший етап	Відчуженість → Залученість
Другий етап	Виключеність → Включеність
Третій етап	Сегрегація → Інтеграція

*Розробка автора.

Інклюзивний розвиток полягає у залученні усіх верств населення до вирішення політичних, соціально-економічних, екологічних, духовних проблем розвитку. Головною перешкодою на цьому шляху є виключеність значної частини суспільства від участі у політичних, економічних, соціальних та духовних процесах.

Реальною ознакою включеності громадян у процес суспільних перетворень є становлення громадянського суспільства, в якому понад 50 % населення має складатися із середнього класу.

Тільки в такому замомному суспільстві з'являються матеріальні та духовні передумови для відходу від практики сегрегації (відділення), фактичного чи юридичного відокремлення певних суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, фізичними, релігійними, мовними чи іншими ознаками.

Саме таке суспільство визнається прогресивною світовою спільнотою консолідованим та інтегрованим для виконання тих завдань, які постають перед ним.

На цьому шляху доведеться розв'язати невідкладні проблеми. Передусім — це подолання бідності, рівень якої становить 45 %, а коефіцієнт Джині — 26,3 % (98 місце в світі) [223]. Україна — одна з найбідніших країн Європи, середній валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення складає 3659,8 дол. США в поточних цінах, а середня заробітна плата — 430,5 дол. США [224].

На кінець 2019 р. для 77,5 % населення України середньодушовий еквівалент загальних доходів у місяць становив менше 7000 грн (з урахуванням шкали еквівалентності) [225].

Середньодушовий еквівалентний загальний дохід нижче фактичного прожиткового мінімуму мають 8,9 млн осіб (23,1 % населення України) [226].

За офіційним даними, на кінець 2019 року чисельність зайнятого населення в Україні склала 16668,0 тис. осіб, з них у сільській місцевості — 5205,7 тис. осіб. Найбільша частка маргінальних верств населення припадає на сільську місцевість: відносний рівень бідності тут складає 34 %. Найбільша частка неформально зайнятого населення працює у сільському господарстві — 42,3 % від усієї кількості. При цьому 38,2 % зайнятого економічно активного населення залежать від сільськогосподарської діяльності.

У сільській місцевості 43 % домогосподарств не мали можливості відвідати лікаря у випадку хвороби. У третині випадків це пояснювалось відсутністю медичного спеціаліста потрібного профілю [227].

Відповідно до даних Держстату України, за період з 2000 по 2016 рр. у сільській місцевості відбулась деградація соціальної інфраструктури (медичної, освітньої):

- кількість лікарняних закладів зменшилась з 1007 до 63 (у 16 разів);
- кількість дільничних лікарень — з 943 до 37 (у 25 разів);
- кількість лікарських амбулаторій та поліклінік — з 2321 до 468 (у 5 разів);
- кількість фельдшерсько-акушерських пунктів зменшилось з 16 113 до 12 484 — (в 1,3 рази);
- було закрито понад 300 дошкільних навчальних закладів, а також 3712 загальноосвітніх навчальних закладів.

Це стало, з одного боку, суттєвою причиною, а з іншого — наслідком зниження кількості сільського населення за 1990–2019 рр. майже на 3,8 млн осіб та зняття з обліку 468 сіл, або 1,6 % проти 1991 року [228; 229]

Відповідно до дослідження ВЕФ, інклюзивність економічного розвитку України за останні 5 років знизилася на 6,8 %. Натомість лідерами серед країн, що розвиваються, за критеріями інклюзивності економічного зростання є Литва, Угорщина, Азербайджан, Латвія і Польща [230].

Наведені прояви соціально-економічної нерівності, які спричинені недосконалістю інституціонального середовища й передусім неефективним функціонуванням політичних, економічних та соціальних інститутів, актуалізують, як практичне завдання інклюзивного розвитку, розв'язання проблеми соціальної несправедливості, яка історично вирішувалась на засадах ліберальної (неоліберальної) та соціал-демократичної (комуністичної) концепцій, але поки що так і залишилась невирішеною.

О. Бородіна під поняттям інклюзивного сільського розвитку розуміє «такий розвиток, результатом якого є гарантування та створення сільським жителям умов для використання у господарській діяльності землі та інших місцевих природних ресурсів; адекватного розподілу результатів економічного зростання в сільському господарстві та інших галузях сільської економіки; участі у суспільному та громадському житті для згуртування громад і відстоювання прав людини» [50].

Відповідно нею виділяються поняття аграрний розвиток («визначає економічний добробут тих, хто працює в аграрному секторі за наймом та господарів, які займаються традиційним сільськогосподарським виробництвом: фермерів, фермерських домогосподарств, найманих сільськогосподарських працівників, скотарів, рибалок») та аграрний зростання («вимірюється вартісними показниками обсягів аграрного виробництва та експорту») [50].

При використанні такого підходу можна зазначити, що рівень аграрного зростання в Україні є прийнятним, що відображено у підвищенні виробництва аграрної продукції та продовольства, тому наразі слід зосередитись на сільському розвитку.

При цьому не слід ототожнювати сільський розвиток та інклюзивний розвиток агропродовольчого комплексу. При розробці концепції сільського розвитку та сільського інклюзивного розвитку у полі зору науковців перебувають інтереси мешканців саме сільських поселень. Водночас структура агропродовольчого комплексу постійно зміщується в сторону поєднання інтересів села та міста. Мова йде про формування сільсько-міських агломерацій, в яких сконцентровані інтереси агропродовольчих підприємств та їх робітників. Покращення логістичної інфраструктури посилює взаємодію між селом та містом, поступово нівелюючи межі між ними. Саме тому слід вести мову про повноцінний розвиток всієї агропродовольчої сфери, оскільки інтереси і сільських, і міських жителів щодо впровадження справедливого безбар'єрного суспільства повністю співпадають. Досліджуючи нерівність розподілу ресурсів в сільській місцевості, слід розуміти, що ті самі проблеми характерні і для міст, в яких сконцентрована лівова частка агропродовольчого виробництва.

Як зазначає С. Киричук «рівність у бідності» на тлі обмеженого доступу до якісних джерел отримання економічних благ у сільському соціумі свідчить про екстрактивний характер економічного розвитку на селі» [232, с. 37].

Трансформація соціально-економічних відносин на селі під впливом процесів глобальної діджиталізації відбудеться в Україні так само як і в інших країнах світу. Від успішності та своєчасності проведення подібної трансформації залежить конкурентоспроможність українського агропродовольчого сектору. Зацікавленність агрохолдингів у цьому процесі полягає у можливості завдяки ресурсній інклюзії запропонувати місцевим виробникам необхідні умови для економічної діяльності задля збереження потенціалу та сільського розвитку, що дозволить зменшити соціальне невдоволення від подальшого вивільнення робочої сили та створить конкуренцію, яка позитивно вплине на економічне середовище.

Для забезпечення суспільної інклюзії, формування належного людського потенціалу та забезпечення високого рівня і якості життя на селі, важливу роль має соціальна інфраструктура. У період радянської влади її утримувачами та розпорядниками були колективні господарства. У період реформування агропродовольчого комплексу відбулося позбавлення КСП від непрофільних активів.

Відповідно соціальну інфраструктуру було передано місцевим громадам у комунальну власність. При цьому не було забезпечено належних джерел фінансування та розвитку цих об'єктів, не надано правових механізмів наповнення місцевих бюджетів, тобто державна влада фактично самоусунулась від виконання своїх функцій у цій сфері. Це призвело до швидкого занепаду соціальної сфери на селі, втрати тисяч робочих місць, зниження рівня життя сільського населення та заклало основи для міграції сільського населення до населених пунктів із належною інфраструктурою.

Як наслідок самоусунення держави від виконання конституційних зобов'язань перед населенням у сільській місцевості за останні роки занепада соціальна сфера, ліквідовано десятки тисяч робочих місць.

Чому концепція інклюзивного розвитку особливо актуальна для агропродовольчої сфери? Виділимо декілька основних причин.

По-перше, основою агропродовольчої галузі є сільське господарство. Внаслідок низки історичних та структурних причин можливості й права мешканців сільських територій обмежені порівняно із міськими жителями. Зокрема, щодо рівня доходів, можливості ведення економічної діяльності, рівня доступу до інфраструктури та суспільних благ. Відповідно до даних статистики рівень зарплат у сільській місцевості є нижчим, а 44 % сільських домогосподарств не мають постійного джерела доходу у вигляді заробітної плати. Мова йде про

відчуження сільського населення від суспільної праці. Високий рівень некваліфікованої праці на селі поступово веде до маргіналізації, зменшення престижності роботи в агропродовольчому секторі, міграції та знелюдненні сільських населених пунктів. У той же час доступ до освіти, сфери розваг та медичних послуг є вкрай нерівномірним.

По-друге, у агропродовольчому секторі в останні роки спостерігаються високі темпи економічного зростання та створюється той рівень економічного багатства, який мав би бути більш справедливо розподілений. Внаслідок прискорених темпів зростання АПК при неоптимальній його економічній моделі відбувається нерівномірний розподіл доданої вартості. Саме тому увага науковців приділена забезпеченню справедливого розподілу результатів економічної діяльності у цій сфері.

По-третє, саме для агропродовольчого комплексу були притаманні високий рівень ручної праці, низький рівень автоматизації та механізації. Нині у цій сфері процеси діджиталізації та удосконалення виробничих процесів мають найбільший вплив на структуру зайнятості та зростання безробіття через вивільнення робочої сили.

Четверта причина — трансформація корпоративного сектору в агропродовольчій галузі України. Саме тут створені та розвиваються потужні агропродовольчі корпорації, вертикально інтегровані холдинги, які поступово перетворюються на транснаціональні. Тобто формується потенціал для розвитку із домінуванням екстрактивних економічних інституцій. Це потребує особливої уваги щодо реформування та удосконалення економічного механізму розвитку АПК на етапі, коли цей процес є відворотним і може бути скоригований завдяки спільним зусиллям учасників ринку та держави.

Тобто засадничі чинники формування екстрактивної моделі розвитку агропродовольчій галузі є наявність структурної недовіри та тіньових способів ведення господарської діяльності. Ключовим питанням при розробці теоретико-методологічних засад інклюзивного розвитку є інституційний механізм його забезпечення на макро- та мікрорівні.

Для побудови сталої інклюзивної економіки необхідна як зміна поведінки споживачів, так і використання менш ресурсовитратних технологій у вирішенні проблеми інклюзивної економіки. Зусилля людства зосереджуються на технологіях та ринкових механізмах.

Мова йде і про зміну пріоритетів розвитку агропродовольчій галузі. Концентрація на кількісних показниках, таких як валовий збір

зернових, обсяги експорту агропродукції, залишає поза увагою державних органів влади ключові якісні характеристики розвитку галузі, такі як доходи та добробут уразливих прошарків населення. Відповідно, це більше сприятиме підвищенню доходів потужних агрокомпаній за рахунок перерозподілу ресурсів на їх користь інших учасників агропродовольчого комплексу.

О. Бородіна, розробляючи засади політики інклюзивного сільського розвитку, зазначає, що в її основі має бути «забезпечення соціального захисту бідних та малозабезпечених селянських домогосподарств шляхом поступового нівелювання строкатості соціальних показників та сприяння створенню мережі соціально-економічної безпеки для уразливих груп громадян» [50].

Успіхи агропродовольчої сфери України останніх років значною мірою пов'язані із розвитком агропродовольчих холдингів. Однак, істотно збільшивши на основі екстенсивних механізмів розвитку обсяги виробництва та досягнувши успіхів щодо завоювання долі ринку і забезпечення продовольчої безпеки країни, агрохолдинги постають перед необхідністю удосконалення власної бізнес-моделі. Це обумовлено, в першу чергу не вирішенням земельного питання та неврегульованістю відносин у агросекторі між державою, громадами та агро-виробниками різного масштабу. Тому актуальною науковою задачею є визначення передумов трансформації існуючої бізнес-моделі агропродовольчих холдингів із урахуванням особливостей їх зовнішнього середовища.

Реалії української економіки свідчать про те, що економічне зростання само по собі не приносить добробуту українцям: збільшення ВВП, зростання обсягів виробництва в окремих секторах, таких як сільське господарство, металургія на різних етапах історії незалежної України не трансформувалось у істотне покращення добробуту населення.

Однак результативний вихід на міжнародні ринки та ефективна конкуренція на них можливі лише при формуванні та укріпленні базису для подальшого розвитку, а саме — інституціоналізації земельних відносин та механізмів взаємодії із сільськими громадами, мешканцями сільських територій та дрібними і середніми агропідприємствами.

Збільшення кількісних показників агросектору не мало відчутного позитивного впливу на добробут мешканців сільських територій. У сільській місцевості відповідно до офіційних даних мешкає 31,5 %

усього економічно активного населення України у віці 15–70 років. Однак рівень зайнятості там на 3 в. п. нижчий, ніж у містах із негативною тенденцією до підвищення рівня безробіття (у сільській місцевості офіційний рівень безробіття досягає 10,1 %) [233].

Також для сільських домашніх господарств характерні певні особливості у структурі доходів. Так, частка доходів від оплати праці складає лише 41,6 % у структурі доходів (в цілому по країні — 54,5 %). При цьому частка неекономічних доходів (у вигляді допомоги, пенсій, соціальних трансфертів, субсидій, стипендій) — 20,4 %, а немонетарних доходів (від ведення домашнього господарства) — 9,6 % [234].

При цьому, необхідно враховувати високий відсоток неформальної зайнятості та тіньової економіки, що безумовно робить статистичні дані менш достовірними. Вивільнення робочої сили в агропродовольчій галузі під впливом процесів автоматизації та діджиталізації не супроводжується перепрофілюванням працівників, тому значна їх частка залишається проживати в сільській місцевості, займаючись веденням домашнього господарства у якості самостійних зайнятих у сільському господарстві осіб та формуючи так званий неформальний сектор. Відповідно до статистичних даних 38,2 % зайнятого економічно активно населення залежить від сільськогосподарської діяльності [233].

Недостатній рівень розвитку сільських територій, зменшення людського потенціалу та деградація сільської інфраструктури створює загрозу для подальшого розвитку агрохолдингів. Саме тому, агрохолдинги зацікавлені у вирішенні проблеми залучення сільського населення до активної економічної діяльності у різних сферах.

Для опису процесу залучення широкого кола громадян до певного процесу шляхом удосконалення самого процесу, об'єкту чи системи об'єктів використовується термін «інклюзія».

За визначенням О. Г. Вдовічени інклюзивний розвиток — це «розвиток, якому притаманна багатовимірність в межах середовища, сформованого державою, суспільством та бізнесом, інтеграція і взаємодія яких створює пов'язані між собою інститути, діяльність яких орієнтована на довгострокову перспективу, забезпечення збалансованого розподілу матеріальних і нематеріальних благ між членами соціуму, враховуючи потреби майбутніх поколінь» [7].

Оптимальна структура агропродовольчого сектору не визначена на законодавчому рівні. Незважаючи на велику роль держави в економіці країни формування структури агровиробництва відбувається в першу чергу під впливом конкуренції в різних її проявах.

Поширення інклюзивності, яке полягає у включенні більших верств населення до активної економічної діяльності передбачає у тому числі взаємовигідну інтеграцію дрібних та потужних агровиробників.

Необхідно відмітити що у 2014–2019 роках під впливом зростання цін на продовольчі товари, сприятливого для експорту курсу гривні відбулося технічне переозброєння та зміна моделі функціонування дрібних фермерських господарств. На сьогоднішній день це вже якісно інші агропідприємства, які мають ряд конкурентних переваг:

- високий рівень мотивації;
- оптимальна площа земельних угідь, що дозволяє ефективно контролювати всі агрооперації;
- принципово інший порівняно з агрохолдингами рівень експертності та зацікавленості в результатах праці.

На прикладі таких агропідприємств відбувається усвідомлення, що для отримання високого фінансового результату не завжди необхідне прискорене масштабування бізнесу та розширення компанії. Іншою моделлю є концентрація на виробництві високоефективних культур у оптимальних масштабах із поступовим поглибленням рівня переробки даної продукції.

Однак дрібні та середні підприємства мають ряд структурних проблем, які не дозволяють їм підвищувати надалі власну ефективність:

- відсутність власної інфраструктури щодо зберігання та транспортування врожаю;
- обмежені можливості для експорту, оскільки їх незначні обсяги не дозволяють отримувати оптимальні ціни на продукцію;
- нижчий рівень інноваційності через високі стартові інвестиції на впровадження сучасних інноваційних систем управління в агробізнесі.

Саме у площині вирішення цих проблем знаходиться підґрунтя для взаємодії та інтеграції дрібних агровиробників та потужних агрохолдингів.

Інституційна слабкість держави обумовлює неможливість вирішення нею глобальних задач розвитку агропродовольчій галузі та підвищення добробуту сільського населення. Це створює передумови для саморегуляції ринку із впровадженням нових, не притаманних іншим країнам механізмів взаємодії.

Також слід відмітити такий аспект, як певний моральний обов'язок агропродовольчих холдингів, які усвідомлюють рівень занепаду сіль-

ських територій, деградації сільської інфраструктури та необхідність підтримки місцевого населення в різних формах.

Трансформація існуючої бізнес-моделі агропродовольчих холдингів у напрямку інклюзивності полягає у декількох ключових аспектах:

1) удосконалення механізмів оплати праці та розподілу фінансових результатів;

2) поглиблення співпраці із дрібними агровиробниками на основі спільного доступу до інфраструктури, інноваційних та технологічних рішень, а також фінансових ресурсів;

3) розробка та удосконалення механізмів співпраці із місцевими громадами задля розвитку соціальної інфраструктури сільських територій;

4) збільшення фінансування соціальних проектів у рамках визначених стратегій сталого розвитку та корпоративної соціальної відповідальності.

Зважаючи на проведений аналіз зовнішнього середовища агропродовольчих холдингів, виділимо наступні передумови трансформації бізнес-моделі в напрямку інклюзивності (рисунк 4.2):

— соціальні — необхідність вирішення накопичених проблем сільських територій щодо зайнятості, забезпечення прийняттого рівня доходів та залучення сільського населення до продуктивної економічної діяльності;

— глобалізаційні — реалізація стратегій сталого та інклюзивного розвитку обумовлена вимогами міжнародного бізнесу, особливо для агрохолдингів, які перебувають у процесі перетворення на транснаціональні корпорації;

— інституційні — слабкість держави та державних органів, які не здатні вирішити проблеми села і мешканців сільських територій, а також стати надійним партнером й інтегратором для різного типу виробників примушують агровиробників до саморегулювання, а агропродовольчі холдинги — до виконання функції інтегратора та ініціатора перетворень у агропродовольчому секторі в умовах посилення конкуренції з боку дрібних та середніх агропідприємств, які функціонують на основі вищого рівня операційного контролю та умотивованості, стимулює агрохолдинги до співпраці із іншими учасниками ринку на основі інклюзивності за принципом «win-win»;

— ресурсні — вичерпність джерел подальшого екстенсивного росту за рахунок прискореного зростання врожайності, введення нових виробничих потужностей обумовлює необхідність пошуку нових

джерел для збереження та підвищення фінансових результатів агрохолдингів на основі принципового нового підходу до використання людського потенціалу;

Рис. 4.2. Передумови трансформації бізнес-моделі агропродовольчих холдингів в напрямку інклюзивності (авторська розробка)

— земельні — в сучасних умовах досягнення важливої задачі збереження земельного банку потребує побудови довгострокової співпраці із місцевими громадами на основі спонсорської допомоги, спільної реалізації соціальних та інфраструктурних проектів;

— моральні — усвідомлення агрохолдингами своєї соціальної місії як відповіді на негативні наслідки своєї діяльності щодо використання ресурсів, накопичених попередніми поколіннями.

У пошуках подальших джерел підвищення ефективності агропродовольчих холдинги реалізують політику глобальної трансформації за декількома напрямками із перетворенням на транснаціональні компанії. Однак, на нашу думку, така стратегія має бути доповнена впровадженням стратегії інклюзивного розвитку. Визначено та обґрунтовано шість глобальних передумов трансформації бізнес-моделі агропродовольчих холдингів: соціальна, глобалізаційна, інституційна, ресурсна, земельна та моральна. Перспективи подальших досліджень пов'язані із розробкою практичних інструментів впровадження системи інклюзивного розвитку агропродовольчій галузі як складової формування суспільної інклюзії.

4.2. НАПРЯМИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕРЕДОВИЩА

Агропродовольча галузь України досягнула значних успіхів у кількісному зростанні упродовж останніх 20 років. Однак невирішеним залишається питання забезпечення добробуту сільського населення, його залучення до активної економічної діяльності та формування ефективної взаємодії держави й усіх зацікавлених сторін.

При розробці напрямів інституціоналізації інклюзивного середовища необхідно враховувати подвійну природу інклюзивного розвитку. З одного боку це концепція забезпечення економічного зростання з метою зниження рівня бідності та нерівності, а з іншого боку — це процес розширення залученості громадян до активної економічної діяльності в умовах рівних можливостей для реалізації свого потенціалу незалежно від соціально-економічних умов статі місця проживання та етнічних коренів [235].

Дуальна природа інклюзивності обумовлює дворівневу структуру системи інклюзивного розвитку в контексті подолання неоднорідності інституційного середовища: економічний розвиток та соціальний розвиток. Причому одна з компонент розвинена в більшій мірі у будь-якому суспільстві. А. Базилюк та О. Жулин [6] вказують на дві можливі моделі інклюзивного розвитку на рівні країн — американську та європейську (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Альтернативні моделі інклюзивного розвитку на макрорівні*

	Американська модель інклюзивного розвитку	Європейська модель інклюзивного розвитку
Пріоритети	Забезпечення рівності можливостей для усіх членів суспільства	Рівність у доступі до результатів праці у результаті їх рівномірного розподілу
Економічне зростання	Стимулювання інноваційного розвитку країни	Рівень інновацій є нижчим через низьку мотивацію й нижчі видатки на освітню та наукову сферу
Вирішення соціальних проблем	Проблеми бідності й розшарування населення за доходами не вирішуються у належній мірі	Більш справедливий розподіл доходів між усіма громадянами, вищий рівень соціальних гарантій

* Складено автором на основі [6].

Розглянемо більш докладно виміри інклюзивного розвитку агропродовольчій галузі України. На нашу думку, вади існуючої економічної моделі її розвитку полягають у відокремленості процесів інклюзивного зростання та інклюзивного розвитку. Підвищення обсягів виробництва та експорту агропродукції відбувається окремо від вирішення проблем працівників, зайнятих в галузі.

Результати виробництва розподіляються між учасниками процесу нерівномірно — прибутки привласнюються бенефіціарами агропродовольчих компаній, які знаходяться та проживають поза межами сільських територій. Відповідно їм байдужі проблеми сільських територій.

Водночас дотаційна політика держави спрямована на стимулювання потужних агровиробників у відповідності до масштабів виробничої діяльності. Це створює диспропорції у перерозподілі бюджетних ресурсів на користь вертикально інтегрованих холдингів без підтримки розв'язання ключових соціально-економічних проблем сільських територій.

Фермери та особисті селянські господарства працюють в умовах тіньової економіки із мінімумом оподаткування, що також не сприяє наповненню бюджетів місцевих громад. При впровадженні системи інклюзивного розвитку слід сформулювати таку політику щодо розбудови цього сектору, яка сприятиме поєднанню зусиль та залученню місцевих ресурсів для провадження суспільної інклюзії.

Економічний вимір інклюзивного розвитку полягає у забезпеченні можливості до активної економічної діяльності та участі в розподілі результатів економічного зростання для різних верств населення, в тому числі малозабезпечених та вразливих груп. У контексті агропродовольчого сектору реалізація економічного виміру інклюзивного розвитку полягає у таких механізмах:

1 — стимулювання розвитку секторів сільського господарства, які потребують більшої участі людського капіталу, таких як виробництво та переробка овочів і фруктів, кулінарне та гастрономічне виробництво;

2 — розвиток крафтового локального агровиробництва;

3 — оптимальне управління логістичними мережами та сферою послуг в агропродовольчому секторі;

4 — розвиток агропродовольчої інфраструктури на засадах рівного та справедливого доступу до неї усіх учасників ринку.

Слід розуміти, що зменшення нерівності при впровадженні інклюзивної концепції має певні межі, оскільки досягнення абсолютної рівності неможливе на практиці із урахуванням різного рівня талантів, компетентностей та здібностей різних індивідів.

Соціальний вимір інклюзивного розвитку має на меті підвищення та реалізацію людського капіталу, його нарощення. Ключовими напрямками реалізації соціального виміру інклюзивного розвитку є вирішення соціальних проблем агропродовольчої сфери, тобто надання механізмів забезпечення незахищених верств населення, діяльність щодо мінімізації нерівності, соціального розвитку, покращення можливостей для соціально незахищених груп населення та категорій, які традиційно мають менше умов для самореалізації. Соціальний вимір нерозривно пов'язаний із інфраструктурною складовою, в першу чергу навчанням та самовдосконаленням населення, наданням йому доступу до цифрової, медичної та логістичної інфраструктури.

Політичний вимір інклюзивного розвитку виражений у можливості індивідів реалізовувати свої права завдяки участі в суспільному житті своїх громад, підвищення ролі індивідів завдяки інструментам прямої демократії. Децентралізація України саме покликана за своєю природою реалізовувати політичний вимір інклюзивного розвитку, надаючи більше прав свобод, у тому числі щодо розпорядження ресурсами місцевим громадам.

Таким чином, при розбудові суспільної інклюзії через призму економічного, соціального та політичного вимірів підвищується роль

особистості — це центральний об'єкт цієї системи, задля добробуту якого відбувається окреслена трансформація відносин у агропродовольчому секторі. Також зрозуміла роль держави, яка має формувати та забезпечувати реалізацію принципів інклюзивного розвитку за цими аспектами.

Натомість залишається не визначеною роль корпоративного сектору та індивідуальних фермерських господарств при побудові системи інклюзивного розвитку. На нашу думку, вони не мають бути пасивними спостерігачами. З іншого боку — вони не мають брати на себе виконання функцій держави. Слід розуміти надзвичайну інституційну слабкість держави, несформованість місцевого самоврядування на рівні територіальних громад. Зацікавленість корпоративного сектору, агропродовольчих холдингів у формуванні суспільної інклюзії є надзвичайно високою, оскільки розбудова підґрунтя подальшого зростання на основі збереження та посилення людського потенціалу аграрної сфери, припинення відтоку кадрів із сільської місцевості є умовою подальшого успішного розвитку агрохолдингів.

Цим обумовлене центральне місце корпоративних структур при впровадженні інклюзивної системи розвитку агропродовольчої галузі та їх функція — бути драйверами впровадження інклюзивної системи розвитку.

Альтернативою інклюзивного розвитку як спільного процесу, яким опікується всі учасники аграрного ринку, є надмірна соціалізація цього процесу зі збільшенням патерналістської ролі держави, а це не відповідає логіці розвитку АПК та трансформації інституційного середовища.

Цілком очевидно що інституціоналізація середовища інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі має відбуватися у відповідності до принципів ринкової соціально орієнтованої, людиноцентричної економіки. Кінцевим підсумком процесу інституціоналізації має стати повноцінна інтеграція у структуру виробничо-економічних відносин нового удосконаленого виду соціально-економічної діяльності. Підходи щодо визначення терміну «інституціоналізація» представлені у таблиці 4.4.

П. Дмитрук вказує на те, що головною метою системи інститутів у кінцевому підсумку є реалізація економічних інтересів людей та суб'єктів господарювання. Інститути при цьому є способами, нормами і правилами, за якими суб'єкти взаємодіють один з одним і, шляхом узгодження різноспрямованих інтересів, здійснюють спільну

діяльність [241]. У відповідності до цього підходу інституціоналізація полягає перш за все в узгодженні індивідуальних інтересів із суспільними, таким чином знижуючи невизначеність інституційного середовища. У процесі інституціоналізації відбувається заміна спонтанної поведінки на передбачувану, яка може бути спрогнозована та змодельована.

Таблиця 4.4

Узагальнення підходів щодо визначення поняття «інституціоналізація»*

Автор	Визначення
А. Гідденс	Процес продукування певних норм поведінки на підставі відповідних компонентів свідомості та окремих дій [236].
Н. Лебедева	Процес формування функціональних, нормативних та владних відносин між інституційним суб'єктом і суб'єктами навколишнього зовнішнього середовища [237].
В. Меркель, А. Круассан	Процес утворення набору правил що задають контекст людського співіснування і взаємодії [238].
Н. Флігстін	Закріплює загальноприйняті практики, забезпечує їх збереження в незмінному вигляді протягом ряду поколінь, сприяє перетворенню абстрактних правил у реальні моделі стабільної взаємодії [239].
К. Тернер	Багатовимірні процеси, що формують організацію індивідів, груп, соціальних одиниць і перетворюють їхні дії на соціальну систему [240, с.120].
Р. Кьоніг	Процес формального упорядкування норм певної соціальної цілісності [240, с.120].
Б. Маліновскі	Процес «культурних реакцій» на певні людські потреби, збільшення різних причинно-культурних способів задоволення потреб або простіше — розвиток культури [240, с.120].
В. Мюльман	Процес «застигання» (затвердіння) плинного соціального життя [240, с.120].

* Складено автором.

Доцільно окреслити вимоги до інституційного середовища інклюзивного розвитку:

- суспільне середовище має відповідати інтересам усіх учасників процесу та забезпечувати рівний, справедливий доступ до ресурсів і результатів економічної діяльності;
- законодавчі та правові норми мають реально відображати існуючий економічний та соціальний стан країни та її галузей;

– законодавча система інституційного середовища має бути цілісним та узгодженим проектом, не формувати нові розбіжності та бути спрямованою на вирішення існуючих суперечностей;

– уникнення асинхронності в розвитку різних інститутів та механізмів управління;

– адаптивність до очікуваних змін і сприяння позитивним змінам;

– орієнтованість на забезпечення гармонізації взаємовідносин «влада — місцева влада — бізнес — суспільство», що може бути реалізоване завдяки розвитку інституту державно-приватного партнерства, стимулювання розбудови громадських організацій, заохочення соціальної відповідальності бізнесу;

– дотримання прав усіх суб'єктів економічних відносин;

– націленість на гармонізацію формальних та неформальних інститутів на всіх етапах реконструкції моделі розвитку.

Однією з причин низького рівня економічного розвитку України та наявності соціальних проблем є деструктивний характер інституційного середовища. При цьому відбувається перехід неформальних інституцій у формальну площину шляхом закріплення їх в законодавчому та ментальному полі. Для інституційного середовища України характерна непропорційна структура, у якій домінують неформальні відносини та інституції на противагу слабким ефективним формальним.

У науковій літературі для аналізу вад інституційного середовища використовують термін «інституційна пастка», під яким В. М. Полтерович розуміє «неефективність інститутів, що склались, сталі правила, тобто наслідування поведінковим установкам, що повторюються та призводять до несприятливих економічних наслідків» [242]. При цьому причиною виникнення цього феномену він вважає «різку зміну макроекономічних умов, передачу перехідної ренти приватним особам, недостатність державного контролю, а також макроекономічну політику, спрямовану на подолання інфляції за будь-яку ціну» [243].

А. Амосов виділяє інші причини появи «інституційної пастки» у перехідних економіках: лібералізація економіки як результат політичної волі та усвідомлених дій економічних агентів, які отримали можливість привласнювати дохід в умовах крайньослабкого й неефективного контролю з боку держави [244, с. 86]. Тобто пропонується підхід, у відповідності до якого самостійний вихід економічної системи із інституційної пастки неможливий — лише за допомогою застосування механізмів державного регулювання.

Н. Стоянець досліджує вплив інституційних пасток на сталий розвиток аграрного сектору економіки України. Зокрема вона обґрунтовує негативний вплив на впровадження різних механізмів державно-приватного партнерства таких інституційних пасток, як складність виділення бюджетних коштів, бюрократія, корупція, неправомірне використання службових повноважень [245, с.93].

Причини недосконалості інституційного середовища агропродовольчої галузі знаходяться в тому числі у історичній площині, оскільки формування існуючих інституцій відбувалося безсистемно та стихійно в умовах, коли домінували задачі забезпечення продовольчої безпеки.

Однак, необхідно зазначити, що в реаліях української економіки формування інституційних пасток обумовлено саме неефективним державним управлінням. А за існуючої інституційної слабкості держави розраховувати на провідну роль державних органів у вдосконаленні інституційного середовища інклюзивного розвитку шляхом подолання інституційних пасток некорисно. Саме тому нами пропонується комплексний підхід, у відповідності до якого інструменти державного регулювання мають бути поєднані із механізмами саморегулювання агропродовольчого комплексу за провідної участі агропродовольчих вертикально інтегрованих компаній як найбільш системних та успішних суб'єктів даного сектору економіки.

При цьому для агропродовольчої галузі притаманний цілий ряд інституційних пасток, які у динамічному поєднанні ставлять під сумнів її подальший розвиток на засадах інклюзивності (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Інституційні пастки інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі*

Види пасток	Інституційні пастки інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі	Напрямок інституціоналізації
Політико-структурні	Інституційна слабкість держави щодо забезпечення добробуту громадян та сталого інклюзивного розвитку АПК	Перерозподіл функцій щодо забезпечення інклюзивного розвитку — від держави до агропродовольчих холдингів та ОТГ як виразників інтересів громадян
	Неврегульованість відносин щодо оренди та продажу земельних угідь	Завершення земельної реформи на засадах людиноцентризму та інклюзивності

Закінчення табл. 4.5

Види пасток	Інституційні пастки інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі	Напрямок інституціоналізації
	Висока роль тіньового та неформального сектору в АПК	Удосконалення фіскальної політики з метою адетізації АПК та переведення існуючих норм та правил в інституційну площину
	Монополізація інфраструктури АПК	Впровадження інфраструктурної інклюзивності як складової суспільної інклюзії
Економіко-структурні	Нерівність у доступі до фінансово-інвестиційних ресурсів	Удосконалення механізмів фінансування агропродовольчих підприємств, надання цільових державних гарантій
	Пріоритет експорту аграрної сировини	Впровадження програм стимулювання промислової переробки аграрної сировини
Соціально-економічні	Пастка низького рівня оплати праці	Удосконалення форм оплати праці та участі у розподілі прибутків
	Зниження рівня зайнятості як наслідок оптимізації агробізнесом витрат	Реконструкція ринку праці агропродовольчого комплексу
	Діджиталізація агробізнесу виключно в інтересах корпорацій	Використання діджиталізації для забезпечення зайнятості сільського населення
	Відчуження сільського населення від економічної діяльності та його маргіналізація	Реконструкція патернів поведінки сільського населення на засадах інклюзивності

* Джерело: складено автором.

Ключова інституційна пастка для агропродовольчої галузі полягає у неможливості відмови від неформальних та неефективних інституцій, які лише поглиблюють існуючу нерівність. У першу чергу до таких неформальних механізмів слід віднести новий ринок двосторонніх відносин, ринок продажу землі, фінансову екстрактивність, яка полягає в різному рівні доступу до фінансових ресурсів держави, заснованих на корупції. Саме конфлікт між формальними та неформальними інституціями призводить, як правило, до порушення стій-

кості інституціональної системи та становить загрозу соціально-політичній стабільності країни.

Однак подальший успішний розвиток агропродовольчої галузі на основі використання зазначених інституцій є неможливим. Саме тому актуальним питанням є не удосконалення та реформування існуючих соціально-економічних відносин в агросекторі, а реконструкція інституційного середовища шляхом одночасної докорінної зміни усталених норм формального та неформального характеру. В умовах високого рівня недовіри між учасниками ринку необхідно впровадження реконструктивних механізмів на основі суспільного консенсусу із вигодою для усіх учасників ринку.

Індивідуалізація у реалізації своїх економічних інтересів призводить до різновекторного руху в інституційному середовищі та негативно впливає на збалансованість системи загалом. Причому звинувачення окремих суб'єктів господарювання чи громадян у відстоюванні своїх економічних інтересів є недоречним, оскільки така поведінка цілком відповідає природі економічних контрагентів в ринковому середовищі. Однак спільною задачею учасників ринку є формування справедливого соціального середовища інклюзивного спрямування, яке дасть змогу в довгостроковій перспективі вийти на новий рівень розвитку даного сектору в інтересах всіх учасників ринку.

При формуванні засад інституційного середовища нової якості слід враховувати важливу роль неформальних складових, а саме моральних, етичних правил, характер взаємовідносин у суспільстві, що мають ментальне підґрунтя національного характеру та не можуть бути реформовані впродовж короткострокової перспективи. Домінування саме неформального сектору обумовлено інституційною слабкістю держави та нездатністю адекватно реагувати на виклики зовнішнього середовища. Неформальний тіньовий сектор є відповіддю на інституційний вакуум та рушійним механізмом аграрних відносин у сучасній економіці України. Його демонтаж, на нашу думку, негативно вплине на інклюзивність агропродовольчого сектору та призведе до зворотних наслідків — зменшить можливість продуктивної праці громадян. Саме тому стратегічною задачею на мікрорівні є не застосування репресивних методів формалізації соціально-економічних відносин в агросекторі, а поступова імплементація існуючих неформальних правил у законодавче поле зі збереженням можливості здійснювати фермерську та підприємницьку діяльність не порушуючи законодавчі норми та правила.

Інституціоналізація інклюзивного середовища на мезорівні передбачає приведення у відповідність системи соціально-економічних відносин та принципів взаємодії із реальною господарською практикою. При цьому процес виникнення і ліквідації суперечностей є постійним та нескінченним.

Інституційні чинники формування суспільної інклюзії представлено в таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Інституційні чинники формування суспільної інклюзії

Напрямок інституціоналізації	Інституційні чинники
Законодавче і нормативно-правове забезпечення	Формування механізму державної підтримки системи інклюзивного розвитку Розробка та впровадження засобів контролю ефективності імплементації механізмів інклюзивного розвитку в практику
Інформаційна підтримка	Роз'яснення сутності ролей, функцій та мотивації учасникам ринку щодо впровадження інклюзивних принципів у господарську практику Пропаганда ідей інклюзивного розвитку та нових паттернів поведінки усіх учасників ринку в рамках формування суспільної інклюзії
Формування компетенцій	Підвищення рівня кваліфікації працівників підприємств та адміністративного персоналу з метою успішного впровадження системи інклюзивного розвитку
Інтеграція	Залученням громадян, дрібних та середніх агропідприємств до процесу створення та впровадження локальних програм інклюзивного розвитку на рівні ОТГ з метою підвищення їх ефективності

* Складено автором.

Таким чином, узагальнено напрями інституціоналізації інклюзивного середовища агропродовольчої галузі можна визначити так:

— інституціоналізація центральної ролі індивідуума в системі розвитку сучасної економіки як носія людського потенціалу та основної рушійної сили росту будь-якої соціально-економічної системи шляхом трансформації ролі людини відповідно до засад інклюзивності — перетворення на бенефіціара розвитку агропродовольчої сфери;

— обґрунтування та формалізація ролі агропродовольчих холдингів як драйвера інклюзивного розвитку АПК;

— інституціоналізація діяльності об'єднаних територіальних громад як виразників інтересів громадянського суспільства щодо розвитку сільських територій та створення суспільної інклюзії;

— узгодження індивідуальних інтересів із суспільними щодо подальшої діджиталізації в агропродовольчій сфері задля реалізації інклюзивних принципів — використання переваг цифрової трансформації для включення громадян у процес суспільної праці, а не відторгнення їх від економічної діяльності внаслідок автоматизації;

— переведення у формальну площину існуючих тіньових інституцій щодо земельних відносин та розподілу ресурсів в агросфері без негативних наслідків для економіки та зайнятості населення;

— інституціоналізація парадигми реконструктивного інклюзивного розвитку агропродовольчого комплексу на основі реіндустріалізації, поглиблення рівня переробки аграрної сировини зі створенням нової індустрії зайнятості населення.

Розглянемо послідовно перелічені напрями інституціоналізації інклюзивного середовища.

Як було зазначено, реконструкція інституціонального середовища має полягати не лише у розвитку формальних інститутів, але й удосконаленні патернів поведінки учасників ринку та розподілі функцій між ними задля ефективного контролю над впровадженням інклюзивної системи розвитку.

При розробці засад інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери необхідно враховувати об'єктивні передумови трансформації зайнятості в економіці та в АПК. Зокрема процеси, які відбуваються в агросфері України характерні для більшості розвинених країн світу: зменшення кількості працівників в агросекторі, скорочення частки зайнятих, підвищення інтенсивності, урбанізації та міграції, глобалізація світової торгівлі, діджиталізація всіх сфер діяльності, поява та розвиток нових форм зайнятості, у тому числі в цифровій сфері.

У такій ситуації необхідно формування нових компетенцій, вмінь та навичок для населення, серед яких головними є такі: постійна здатність до навчання та перенавчання, універсальність, гнучкість щодо трудових відносин, здатність до постійного перепрофілювання виробничої діяльності у відповідності до потреб ринку, високий рівень цифрової грамотності, можливість засвоєння цифрових вмінь та технологій, знанням мов для конкурентного виходу на світові ринки трудових ресурсів.

В умовах глобалізації ринків праці, традиційні трудові ресурси відчують погіршення кон'юнктури внаслідок зменшення кількості робочих місць в реальному секторі. Проте з іншого боку відбувається розширення потенціалу щодо отримання грошових потоків у цифровому середовищі поза межами місць проживання.

Якщо розглядати процес цифровізації як невідворотний, то для збереження зайнятості в сільській місцевості необхідна адаптація до динамічних умов ринку та перепрофілювання людських ресурсів для зайнятості в інших неаграрних видах діяльності.

Іншим напрямом інституціоналізації інклюзивного середовища є формування нового типу агропродовольчих ринків із посиленням екологічного напрямку, створенням крафтових виробництв із високоякісною екологічною продукцією.

Тобто кадровий аспект суспільної інклюзії полягає у забезпеченні зайнятості населення за чотирма векторами:

- 1) зайнятість у корпоративному секторі;
- 2) самозайнятість у сільському господарстві;
- 3) активна економічна діяльність у аграрній сфері;
- 4) зайнятість у виробництві екологічних крафтових продуктів.

На сучасному етапі мова йде про відмову від уявлення, що корпорації належать виключно акціонерам, які одноосібно визначають вектор розвитку корпоративного сектору. Причиною розширення кола фактичних бенефіціарів є зміна економічної моделі розвитку та підвищення ролі особистості в розвитку підприємства, підвищення ролі людського капіталу як ключового фактору подальшого зростання економіки.

Інший чинник — це зміна ролі особистості як споживача, коли корпорації стають більш залежними від своєї цільової аудиторії. Численні приклади свідчать про миттєву реакцію ринку та корпоративного сектору на зміни настроїв споживачів.

З пізнавальної точки зору, світогляд передає інтенцію (намір, прагнення, цільову спрямованість), певний емоційно-психологічний стан людської свідомості та волі, який отримав у філософії існування назву інтенціоналізму, а в соціальній психології — інтенціальності. Звідси — безпосередній зв'язок світогляду з ментальністю. У цьому контексті представляє інтерес структура ментальності (рисунк 4.3).

Як впливає з наведеного рисунку ментальність являє собою складний соціально-психологічний феномен, перший пласт якого

(основа) представлений сферою підсвідомості, психіки і когнітивної сферою, другий (сутнісний) — духовною сферою і сферою образів, третій (функціональний) — сферою діяльності.

Рис. 4.3 Структура ментальності *

* Складено на основі [246–248].

Розглядаючи сутнісні засади концепції інклюзивної економіки необхідно зазначити, що на глибинному рівні інклюзивний розвиток є концепцією, в основі якої лежить намагання вирішити споконвічне протиріччя між власним інтересом та суспільним інтересом, протиріччя між індивідуалістською психологією та ідеологією суспільного блага.

Базування на пануючій нині ідеології «максимізації» — прибутку, доходів, споживання, долі ринку — не вирішує проблему суспільного блага, не максимізує його через цілу низку причин. Серед головних з них відмітимо вичерпання ресурсів та неможливість безкінечної мак-

симізації без нанесення шкоди ресурсному потенціалу суспільства, як природному, так і людському.

На нашу думку слід чітко визначити та формалізувати глибинні причини недостатньої ефективності ринкової економіки щодо забезпечення добробуту рівності. Одним із глибинних протиріч є протиставлення людського егоїзму та альтруїзму.

Для бізнесу перехід до інклюзивної моделі розвитку полягає в тому числі у відході від цілі максимізації прибутку як основної мети існування підприємства. Прибутковість підприємницької діяльності, рентабельність бізнесу зменшуються в більшості галузей по всьому світу, а також падає вартість капіталу, що створює передумови для повної трансформації панівної бізнес-моделі останніх десятиліть та може свідчити про завершення епохи прирощення капіталу.

Разом з цим, має бути трансформована і парадигма домінування інтересів акціонерів підприємства, їх цілей при розробці його стратегічних та тактичних завдань. Мова йде про розширення кола бенефіціарів підприємницької діяльності за рахунок включення до їх числа персоналу, постачальників, споживачів і державних інституцій в сучасних економічних умовах.

Високий динамізм бізнес-середовища призводить до того, що становлення та занепад корпорацій відбувається надзвичайно швидко. Однією з причин цього є нестійка однобока модель розвитку компанії, орієнтована виключно на інтереси акціонерів та нехтування інтересами інших учасників ринку.

Ринкова влада споживачів все більше зростає, тому в основі нової парадигми розвитку має лежати принцип win-win — корпорації мають відмовитись від стратегії домінування, захоплення ринкових ніш, мінімізації трансакційних витрат за будь-яку ціну, а мають бути орієнтованими на потреби соціуму, на створення та утримання довгострокових стратегічних переваг, формування ефективної стратегії конкуренції з урахуванням нової ролі людини в економіці як власника інтелектуального капіталу, проактивного споживача, творця нових креативних рішень. І відповідно людина має бути включена в економічну діяльність та розподіл результатів економічного розвитку не лише формально, а на основі конкретних інструментів співучасті.

Ринковий механізм побудований на тому що власний інтерес індивідуума служить загальним інтересам суспільства. Однак світоглядним питанням є місце людини в цій ринковій системі — чи є людина лише засобом та інструментом розвитку суспільства в ринковій економіці?

В основі ринкової економіки — продуктивна праця людини. Високі досягнення ринкової економіки обумовлені вищою продуктивністю праці в цій системі, як результат зовнішніх стимулів, тобто спонукаючих механізмів для особистості щодо корисної для суспільства праці.

Для сучасного суспільства характерне зменшення впливу зовнішніх спонукаючих чинників до праці, особливо для розвинених країн. В ситуації, коли базові потреби задоволені, значна частина суспільства не має потреби працювати щоденно, змінюється сам зміст праці. Ці зміни мають багатоаспектний характер. З одного боку, підприємствам, бізнесу не потрібна така ж кількість робочої сили в результаті автоматизації та діджиталізації виробництва та різних операційних процесів — вивільнення робочої сили відбувається в усіх галузях. З другого боку, під впливом гуманістичних ідей піклування про людину знаходиться в центрі уваги компаній. Саме тому людині фактично гарантований базовий рівень життя у вигляді різного роду виплат та субсидій. Тому стимули для щоденної продуктивної праці зменшуються. У цій ситуації відбувається відчуження людини від праці у звичному розумінні та змінюється сам зміст праці та її цілі.

Для збереження зацікавлення людини у праці стимулом є сучасна споживацька модель поведінки людей у розвинених країнах, коли потреби постійно зростають, як під впливом економічної природи людини, так і у результаті цілеспрямованих маркетингових дій компаній. З цієї точки зору виникнення все нових потреб, розширення меж споживацької моделі служить для ринкової економіки певним засобом для підтримки зацікавленості людини у праці. У першу чергу це актуально для розвинених країн світу, країн «Золотого мільярду».

Для сучасного світу (особливо для розвинених країн) характерним є перевиробництво таких речей як одяг, предмети побуту, техніка, автомобілі. Рівень споживання розвинених країн залишається високим та продовжує зростати, що є драйвером існуючої економічної моделі, однак це недостатньо впливає на рівень щастя та задоволення людей по всьому світу.

У той же час у бідних країнах світу невирішені базові потреби, пов'язані з голодом, безпекою, житлом. Стає цілком очевидно, що в межах діючої економічної системи заснованої на старих ринкових підходах вирішити цю проблему неможливо. Подолання відставання між бідними країнами та багатими не лише не скорочується, але збільшується. Саме тому виникає потреба будувати економіку країн,

що розвиваються, на інших принципах та парадигмах, в яких людина є не засобом розвитку економіки, а — його ціллю.

На нашу думку, в українських реаліях привілейовані еліти, які використовують вади політичних та економічних інститутів певною мірою не є сконцентрованими. Переваги існуючої моделі агропродовольчої галузі використовують у власних інтересах як корумповані чиновники, так і дрібні та середні фермери, які не сплачують податки та розвивають свій бізнес на основі використання тіньових схем.

Домінантна роль агропродовольчих холдингів у системі реформування інституційного середовища в інклюзивному напрямку обумовлена також наявністю достатнього рівня ринкової та політичної влади для втілення реформаторських змін та можливістю взяти на себе суттєву частку витрат щодо подолання недосконалості інституційного середовища при певному дистанціюванні від ситуації в галузі.

Як правило в економічній літературі поширена думка про провідну роль держави у удосконалення інституційного середовища агропродовольчої галузі. Однак в умовах дефіциту базових ресурсів держави, компетентностей та мотивації, делегування державі функції реформування інституційного середовища є недоцільним. Держава може бути ідеологом змін, стратегом та гарантом, однак роль драйвера імплементації інклюзивних механізмів є непосильною для неї. Саме тому дана функція може бути делегована іншим потужним інституціям АПК, які володіють необхідними ресурсами і компетентностями для оптимального реформування його інституційного середовища, оскільки саме вони в найбільшій мірі зацікавлені у реконструкції існуючої моделі розвитку в напрямку формалізації відносин між суб'єктами господарювання.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, яке перебуває у стані перманентного реформування, наукової актуальності та практичної значущості набуває питання його переходу на засади інклюзивності. У зв'язку з цим наукова спільнота активізувала дослідницьку діяльність за цим науковим напрямом.

Першочерговим завданням на цьому шляху є подолання відчуженості різних верств населення від участі у процесі суспільного відтворення через удосконалення функціональності політичних, економічних та соціальних інститутів суспільства, а головне — здійснення революційних змін у свідомості соціуму. З цією метою було проаналізовано Ув'язку з цим у реалізації цих завдань великого значення набувають світоглядні засади інклюзивності, що формуються на засадах

відповідних цінностей, які мають визначати сенс діяльності суб'єктів господарювання.

Агропродовольча сфера, у вимірі її економічної, соціальної та природної складових з різних причин опинилася заручницею процесу холдингізації, активними учасниками якого є держава, вітчизняний та іноземний капітал. Держава, свідомо чи несвідомо, внаслідок суперечного характеру започаткованих нею аграрних перетворень, а саме руйнації колгоспно-радгоспної системи господарювання, паювання сільськогосподарських земель створила передумови для корпоратизації аграрного виробництва у вигляді великих холдингових компаній як альтернативи дрібнотоварним виробникам — господарствам населення та фермерським господарствам. За відсутності на селі великотоварних підприємств та кооперації, за наявності дешевої робочої сили й сільськогосподарських земель, відкрилося широке поле підприємницької діяльності для представників фінансово-промислового капіталу. Таким чином, в Україні сформувалася дуальна структура аграрного виробництва, на одному полюсі якої перебувають вертикально інтегровані компанії холдингового типу, а на іншому — індивідуальний сектор.

Враховуючи сучасний стан української економіки, агрохолдинги визначають майбутнє розвитку агропродовольчої сфери, оскільки за відсутності бюджетних коштів та несприятливих умов кредитування сільськогосподарської діяльності, господарства населення, фермери є неконкурентоспроможними. Таким чином, агропродовольча сфера є не тільки заручницею холдингових компаній, а все далі опиняється в їх міцних лещатах.

Головне питання полягає в тому, які наслідки від подібного альянсу має українське суспільство й передусім та його частина, яка мешкає на селі, а також в тому, яким чином це відбивається на економічному, соціальному та природному стані агропродовольчої сфери, інклюзивності її розвитку. Перехід розвитку суспільства на засади інклюзивності потребує відповідного переформатування суспільної свідомості, ключова роль в якому належить світогляду.

Світогляд — це система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на відношення людини до оточуючої її дійсності та самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації [249, с. 569].

З огляду на мету дослідження, передусім необхідно визначити структуру світоглядного контенту (вмісту), до складу якого належать:

суб'єкт інклюзивного розвитку, а саме агропродовольчі холдинги, його адресат (зацікавлені в очікуваних змінах різні представники соціуму та потенційний перетворювач цих змін — держава) та система відношень між суб'єктом та адресатом контенту.

Формат світоглядного контенту заданий функціональністю агропродовольчих холдингів, їх природою, умовами створення та розвитку.

Світоглядний підхід передбачає розв'язання проблеми соціальної несправедливості в межах концепції інклюзивного розвитку з урахуванням того, що справедливість є категорією не тільки філософською, морально-правовою, а передусім — економічною. А це потребує створення певних передумов, пов'язаних з пом'якшенням економічної нерівності.

В таблиці 4.7 представлено системне уявлення щодо напрямів формування середовища інклюзивного розвитку за участю агропродовольчих холдингів. Суспільне значення господарської діяльності агропродовольчих холдингів визначається їх місцем та роллю у вирощуванні сільськогосподарської сировини, її промисловій переробці та збуті харчової продукції.

В межах цього ланцюга, що об'єднує 40 галузей харчової промисловості за активної участі агрохолдингів, формується понад 20 % валового внутрішнього продукту, зайнято 4 млн сільського населення. Визначальну роль в зазначеному ланцюгу відіграє сільське господарство, що постачає сировину харчовій промисловості, питома вага якої в структурі виробництва споживчих товарів становить 52,8 %, а у загальному обсязі промислової продукції — 16,3 % [250].

Агрохолдинги, виробляючи майже чверть валової сільськогосподарської продукції країни та контролюючи близько 18 % сільськогосподарських угідь, водночас активно впроваджують в аграрному секторі сучасні технології та інновації, орієнтуючись на продуктивність виробництва та вимоги ринку [251].

Попри скорочення за останні роки сукупного земельного банку, який обробляється агрохолдингами, до 5,62 млн га, вони залишаються, як і раніше, найбільш продуктивним сегментом українських сільськогосподарських виробників, демонструючи найвищі рівні середньої врожайності поміж інших категорій виробників, як-от інші сільськогосподарські підприємства та домогосподарства населення. Це стосується передусім основних олійних культур, кукурудзи, пшениці, ячменю [252]. При цьому перевага надається оптимізації над зростанням, а також сільськогосподарським

культурам з найвищим рівнем середньої рентабельності (високомаржинальні культури), що відповідає цільовим установкам бізнесу як такого.

Таблиця 4.7

Напрями формування середовища інклюзивного розвитку за участю агропродовольчих холдингів*

Сенс господарської діяльності агропродовольчих холдингів	Соціальні наслідки господарської діяльності агропродовольчих холдингів	Соціальна відповідальність агропродовольчих холдингів за результати господарської діяльності	Прояви участі агропродовольчих холдингів в партнерських відносинах з державою та суспільством
• Отримання прибутку • Забезпечення власної конкурентоспроможності на внутрішніх та зовнішніх ринках • Наповнення бюджету • Гарантування продовольчої безпеки • Забезпечення високої продуктивності виробництва агропродовольчої продукції • Зменшення ризикованості функціонування агропродовольчого бізнесу	• Створення належних умов праці та відпочинку для персоналу компаній • Посилення соціальної нерівності • Зростання диспропорцій територіального соціально-економічного розвитку • Занепад соціальної інфраструктури сільських громад • Деградація сільської поселенської мережі	• Забезпечення зайнятості економічно активного населення • Ефективність ведення бізнесу • Здійснення господарської діяльності з дотриманням чинного законодавства • Прозорість та легітимність ведення бізнесу • Участь у благодійній діяльності	• Заключення угод про державно-приватне партнерство • Підвищення добробуту персоналу компаній • Запровадження прогресивної шкали оподаткування • Економічно обґрунтований розподіл прибутку в компанії та в корпоративному секторі • Участь у реалізації спільних соціальних проєктів та програм

*Джерело: розробка автора.

Підвищення суспільного значення соціальних наслідків господарської діяльності агропродовольчих холдингів є проблемою морально-етичного характеру й залежить від подолання певних психологічних комплексів, пов'язаних з парадоксами сільського розвитку.

Перший з них проявляється в тому, що володіння таким природним багатством як родючі чорноземи, що приносять надприбутки великому аграрному бізнесу, обертається для більшості селян бідністю та злиднями.

Другий комплекс полягає в тому, що аграрна складова не тільки не впливає позитивно на екологічну безпеку та якість життя сільського населення, а й створює за цими напрямками сільського розвитку значні проблеми, які негативно позначаються на міжнародній репутації України як одного з головних виробників та експортерів харчової продукції.

Перспективи соціального напрямку використання інклюзивного потенціалу агрохолдингів перебувають у площині їх соціальної відповідальності — юридичної та філантропічної (добровільної). Згідно поглядів А. Керолла, корпоративна соціальна відповідальність здійснюється за трьома напрямками:

1) агробізнес здійснює виробничу діяльність для задоволення потреб населення та одержання прибутку, керуючись при цьому виключно законодавчими актами зобов'язань перед державою і суспільством у вигляді сплати податків, охорони здоров'я і безпеки праці тощо;

2) агробізнес провадить виважений менеджмент ризиків, який базується на правових нормах й етично-моральних засадах, що зменшує або усуває повністю негативний вплив бізнесу на суспільство, шляхом охорони навколишнього середовища та виробництва безпечної і якісної продукції;

3) агробізнес збільшує позитивний вплив на суспільство шляхом забезпечення інноваційно-інвестиційного партнерства з регіонами, яке спрямовується, в першу чергу, на соціальний та екологічний добробут сільської громади [253, с. 43].

Агрохолдинги переважно обмежуються, згідно діючого законодавства, витратанням коштів на соціальні програми в межах 2–6 дол. США на 1 га земель, які знаходяться в їх користуванні. Крім того, чимало з них також створюють резервні фонди, щоб реагувати на термінові непередбачені соціально-економічні явища.

Проте в сучасних умовах бере гору саме формальна (юридична), а не філантропічна (добровільна) форма соціальної відповідальності, що підтверджується результатами соціологічного дослідження проведеного серед керівників аграрних підприємств та сільських голів Житомирської області. Соціальна відповідальність керівників під-

приємств обмежується переважно задоволенням соціально-економічних потреб власного персоналу. Сільські голови зазначили, що аграрні підприємства по відношенню до своєї громади лише за потребою здійснюють благодійну допомогу (70 % респондентів), приймають участь у благоустрої сільської території (63 %), здійснюють прибирання, вивіз сміття (28 %), надають фінансову допомогу сільській громаді (26 %), а також іноді організовують масові акції, виступають спонсорами спортивних та культурних заходів (18 %). В той же час майже 15 % сільських голів відмітили, що аграрні підприємства жодних заходів по відношенню до розвитку сільської громади не здійснюють [254, с. 125].

В умовах домінування приватної власності над державною, монопольного положення агрохолдингів в системі агропродовольчого виробництва, недосконалості суспільних інститутів, ключового значення у формуванні інклюзивного середовища набуває державно-приватне партнерство.

З позиції світоглядного підходу, найбільш придатним для цілей інклюзивного розвитку слід визнати визначення державно-приватного партнерства як системи спільної діяльності державних інститутів, бізнес-структур, малих та середніх сільськогосподарських підприємств, спрямованої на розробку, прийняття і реалізацію ефективних рішень щодо досягнення цілей державного та приватного партнерів, що базується на узгодженні економічних інтересів сторін і оптимальному використанні їх потенціалу [255, с. 32].

В цьому тандемі основоположну роль, за відсутності досконалих інституціональних засад, відіграють носії економічної влади, а саме — агропродовольчі холдинги.

Однак інститут державно-приватного партнерства на практиці поки що є малоефективним інструментом формування інклюзії добробуту, оскільки не має чітко виражених ознак людиноцентризму. Для цього необхідні зміни у суспільній свідомості, вироблення нового світогляду, спроможного здійснити певну революцію у ставленні представників аграрного бізнесу до наявних проблем, які вони покликані вирішувати в умовах децентралізації влади та управління разом з сільськими громадами.

Результати дослідження свідчать про суперечливу роль сучасних агропродовольчих холдингів у формуванні інклюзивного середовища. З одного боку, за їх участю в українському суспільстві створюються економічні передумови інклюзії добробуту, з іншого, матеріальни-

ми благами, створеними в процесі функціонування агрохолдингів, користується обмежена частина вітчизняного соціуму, включаючи й їх безпосередніх продуцентів.

Для подолання відчуженості різних верств населення від участі в процесі суспільного відтворення вкрай необхідні не тільки зміна існуючого інституціонального середовища, яка пов'язана з забезпеченням ефективного функціонування політичних, економічних та соціальних інститутів суспільства, а й здійснення кардинальних змін у суспільній свідомості на засадах інклюзивності

З огляду на це, було проаналізовано наявний світоглядний контент інклюзивного розвитку агропродовольчих комплексів, обґрунтовано етапи створення передумов інклюзивності, які передбачають перехід від стану відчуженості через залученість та включеність усіх прошарків суспільства до процесу формування заможного консолідованого та інтегрованого інклюзивного суспільства за активною участю в цих перетвореннях агрохолдингів.

Досягнення зазначених цілей є можливим лише на основі відповідного переформатування ментальності населення, збагачення його свідомості світоглядними цінностями, які є інклюзивними за своєю сутністю. Ці цінності мають бути засадничими у розумінні сенсу функціонування агрохолдингів з передбаченням його соціальних наслідків для суспільства. Це у свою чергу висуває підвищені вимоги до соціальної відповідальності агрохолдингів та потребує налагодження дієвого державно-приватного партнерства.

З огляду на особливості розвитку української економіки та суспільства на сучасному етапі, а також із урахуванням ментальності населення, необхідно більш детально розглянути специфіку інституціоналізації середовища інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі України.

З точки зору ефективного використання ресурсів необхідно прагнути до оптимального розміру трансакційних витрат при формуванні нових інституцій. Саме тому доцільно розбудовувати систему інклюзивного розвитку на базі існуючих інституцій. В умовах української дійсності найсильнішим існуючим інститутом в агропродовольчій галузі є вертикально-інтегровані агропродовольчі компанії, які володіють необхідними компетентностями, ресурсами та мотивацією для впровадження інклюзивних практик у життя.

В існуючих соціально-економічних умовах ключовим фактором економічного розвитку держав з будь-якою політичною та еконо-

мічною системою є інноваційна та науково-технічна діяльність, які дозволяють розвиватись прискореними темпами. Нарощення та еволюціонування науково-технічного потенціалу країни дають змогу у короткостроковій перспективі впроваджувати нові моделі ендогенного та інклюзивного економічного зростання завдяки поєднанню високого людського потенціалу та сучасних Digital-технологій. Саме тому актуальною задачею є оптимальне поєднання потенціалу людини та інноваційних технологічних рішень з метою забезпечення синергетичного ефекту як у підвищенні конкурентоспроможності продукції та підприємств, так і у підвищенні добробуту та формуванні суспільної інклюзії.

Виникнення та розвиток цифрового світу на початковому етапі посилив диспропорції між сільськими та міськими територіями через нерівномірний доступ до інтернету та сучасних цифрових технологій. Однак нині відбувається скорочення та подолання цих диспропорцій. Надання доступу до швидкісного інтернету в місця традиційного виробництва агропродовольчої продукції, зниження вартості інтернет-технологій сприяють долученню мешканців сільських територій до передових цифрових технологій, що створює інфраструктурні можливості для локального агропродовольчого бізнесу та покращує можливості віддаленої дистанційної зайнятості для мешканців сільських поселень.

Подальший розвиток окреслених тенденцій зменшуватиме диспропорції між міськими та сільськими поселеннями щодо можливості продуктивної економічної діяльності та працевлаштування. На сьогоднішній день різниця у рівні розвитку інфраструктури між селом та містом в Україні все ще залишається високою проте децентралізація та впровадження нової економіки цифрового формату, а також розвиток цифрової та логістичної інфраструктури поступово зменшують цю різницю. Задачею держави та потужного бізнесу є підтримка зазначених тенденцій для поступового нівелювання різниці та сприянню повернення громадян до проживання в сільській місцевості що має покращити уклад економіки України.

Існує певне протиріччя між економічним зростанням та рівнем добробуту. Рівень добробуту значною мірою залежить від зайнятості, однак у сучасних умовах економічне зростання забезпечується автоматизацією, коли замість трудомісткої фабрики будується велике автоматизоване роботизоване підприємство. Таке будівництво позитивно впливає на економічне зростання та рівень ВВП, проте нега-

тивно впливає на рівень зайнятості, а відповідно на рівень добробуту робітників.

Іншою причиною зростання безробіття є технології. Необхідно дивитися глибше — вивільнення робочої сили, підвищення кількості безробітних спричинена використанням базової парадигми економії на витратах. На нашу думку, слід говорити про обмеження норми доходності, обмеження прибутковості компанії або введення певних нормативів для оплати робочої сили. Інакше світова економіка перебувати у від'ємній спіралі економічного спаду, і попит на технологічні продукти неухильно спадатиме.

В умовах зростання так званого технологічного безробіття важливим механізмом підвищення інклюзивності є перепрофілювання робочої сили, розвиток тих навичок, які можуть дати необхідний рівень доходу при зростанні роботизації та подальшого вивільнення робочої сили.

Відповідно до цього робітники майбутнього мають бути орієнтовані на здобуття тих професійних навичок які потребують креативності високого рівня освіти високих професійних навичок фізичної присутності

Слід констатувати поглиблення сутнісного протиріччя між забезпеченням добробуту людства загалом та добробуту особистості конкретної людини. Будівництво нових підприємств, роботизованих автоматизованих та з мінімальною участю людини є великою мірою благом для людства. Однак при цьому лишає без роботи робітників та знижує добробут конкретних особистостей та домогосподарства. Задача інклюзивної економіки — вирішити це протиріччя і забезпечити такий тип розвитку, який би дозволяв підвищувати добробут у планетарному масштабі не загрожуючи при цьому добробуту та доходам конкретної особистості.

Чи можна зупинити автоматизацію та науково-технічний прогрес? Ні — це неможливо, однак необхідно трансформувати економічну систему таким чином, щоб автоматизація процесів не руйнувала добробут людей, а сприяла його підвищенню.

Ще Д. Рікардо зазначав, що нові технології можуть підвищити чистий дохід держави водночас зробити населення зайвим [256].

Нові технології створюють можливості, але розподіл всіх можливостей нерівномірний технологічні можливості підвищують спроможність підприємців, дають нові інструменти для створення бізнесу, але водночас вони негативно впливають на робітників.

В Україні також створено чимало нових можливостей для малого підприємництва таких як інтернет-банкінг, експрес-доставка, які спрощують підприємницьку діяльність. Однак у світовій структурі зайнятості на підприємстві припадає лише кілька відсотків від загальної кількості економічно активного населення. Водночас технологічні інновації зменшують кількість робочих місць у агропродовольчій та промисловій сферах. Компенсувати у найближчий час скорочення кількості робочих місць із причини безробіття внаслідок науково-технічного прогресу неможливо. Тому мова йде про масштабну перекваліфікацію мільйонів робітників в різних сферах життєдіяльності задля підвищення рівня інклюзивності економічної системи.

Подібна перекваліфікація має бути надзвичайно масштабною та мати системний характер, оскільки на даний момент не існує сфери, яка потребувала б такої кількості робочих рук. На відміну від періодів розвитку, коли люди, які вивільнялися у сільському господарстві переміщалися у міста і перетворювалися на робітників, потім робітники які вивільнялися у промисловості перекваліфікувались на робітників торгівлі, зараз поступова автоматизація призводить до зменшення кількості робочих місць у всіх сферах. Відповідно, у світовому масштабі потрібна нова технологічна революція, яка потребуватиме активної участі людей.

Суспільні закони розвитку свідчать про те, що не можуть бути всі люди креативними та підприємливими. Інклюзивна економічна система передбачає, що до розподілу результатів суспільної праці має доступ не лише нечисленний продуктивний креативний клас, але й інші талановиті люди, які схильні до продуктивної монотонної праці.

Для агропродовольчої галузі України таким видом діяльності може стати поглиблення переробки сировини. Підвищення зайнятості можна досягнути шляхом створення промислових підприємств, які б виробляли продукти із більшою доданою вартістю.

Економічна модель розвитку сільського господарства з ланцюгом вирощування—зберігання—експорт застаріла і є нестійкою у довгостроковій перспективі. Агропромислові холдинги великою мірою вичерпали екстенсивні джерела власного розвитку, досягнувши або майже досягнувши межі ефективності за показниками вирощування на один гектар або собівартістю однієї тони. Тому подальше підвищення прибутковості має відбуватись шляхом створення в Україні підприємств з виробництва інноваційної продукції та імпортозаміщення.

Дисбаланс також полягає у доступі до інноваційних технологій, коли агропромислові холдинги завдяки масштабу виробництва можуть впроваджувати сучасні ефективні технології, які не завжди є корисними для оточуючого середовища. Змінюючи структуру виробництва та склад продукції задля досягнення більшого економічного ефекту, корпорації ігнорують вплив таких змін (подекуди негативний) на здоров'я людей. При цьому турботу про здоров'я людей внаслідок споживання некорисної їжі із використанням трансжирів та інших шкідливих продуктів переносять на самих людей або на державу, що має бути змінено.

Для економіки України притаманна висока частка тіньового ринку, який не регулюється державою. Тіньова економіка, або економіка, яка безпосередньо не спостерігається (non-observed economy) — це різні види економічної діяльності, про які статистичні відомства не можуть отримати офіційні дані. «Четверту частину від офіційного ВВП України, або 846 млрд гривень, становлять саме тіньові операції» [257].

Зазвичай це є суттєвий недолік країни та явище, якого необхідно позбутися. Однак, на нашу думку, тіньова економіка дає змогу численним громадянам займатись бізнесом та приймати активну участь у економічній діяльності. Натомість впровадження жорстких принципів державного регулювання, докорінне знищення неофіційної економіки призведе до втрати доходів значних верств суспільства.

Парадоксально, але тіньова економіка за своєю суттю є засобом залучення населення до активної економічної діяльності, тобто є засобом підвищення інклюзивності. Наприклад, такий прояв тіньової економіки, як дрібне виробництво продукції (або надання послуг) у домашніх господарствах збільшує рівень зайнятості (хоч і не офіційної), підвищує добробут населення, при цьому не збільшуючи доходи держави.

Декларування економічної діяльності такого масштабу за всіма формальностями робить її не вигідною через витрати на оформлення, ведення звітності та сплату податків. Тому активна боротьба держави із такими проявами тіньової економіки, як дрібне виробництво продукції або надання послуг, неофіційна зайнятість, ФОПи може мати зворотній ефект — зниження кількості економічно активних суб'єктів, втрату мотивації до підприємницької діяльності та зменшення доходів домогосподарств.

Такими є основні напрями інституціоналізації інклюзивного середовища агропродовольчої галузі, що мають бути впроваджені державою та суб'єктами господарювання, серед яких ключова роль належить вертикально інтегрованим компаніям.

4.3. ІНСТИТУТИ ІНКЛЮЗИВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО БІЗНЕС СЕРЕДОВИЩА

Підвищена актуальність впровадження інклюзивних принципів розвитку для України та її агропродовольчого комплексу зокрема полягає у необхідності переходу на даному етапі від перерозподілу доходів до засад сталого інклюзивного розвитку, які б максимально враховували інтереси всіх учасників економічної діяльності та забезпечували досягнення основної цілі — добробут та збалансований розвиток особистості.

Саме інститути посідають центральне місце як в теорії, так і в методології інклюзивності. За ознакою домінування в суспільстві інклюзивних або екстрактивних політичних інститутів [1] здійснюється їх відповідні ідентифікація та класифікація.

Побудова система інклюзивної економіки потребує цілеспрямованих скоординованих зусиль на усіх рівнях, при цьому важливим фактором буде суспільний консенсус щодо необхідності перебудови економічної системи. Чимало науковців у своїх дослідженнях приділяють увагу економічним механізмам регулювання, як засобу досягнення інклюзивного розвитку. Натомість Д. Аджемоглу та Дж.Робінсон показують, що забезпечення інклюзивного розвитку можливе у першу чергу на основі створення інклюзивних інститутів, що не завжди полягає у збільшенні державного регулювання та обмеженні ринкових механізмів [1].

Так само і Г. Макстон та Й. Рандерс вказують на те, що побудова інклюзивної системи економіки на засадах сталості полягає у прийнятті скоріше політичних, а не економічних рішень. Мова йде про більш ефективне використання наявних ресурсів задля того, щоб перетворити багатство обмеженою групою осіб на добробут більшості [19].

А. Жуковська цілком слушно вказує, що «країни, які досягли успіху в побудові міцного середнього класу і зменшенні бідності та соціальної маргіналізації, створювали ефективні економічні інститути та політичні стимули в кожній із цих сфер» [78].

Сьогодні інституціоналізм як певний науковий напрям вийшов за рамки економіки й сягнув за своїм впливом широким горизонтів суспільного буття, а інституціональне середовище, як його творення і вагома складова, набуло ключового та всеосяжного значення (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Суспільні інститути інклюзивного розвитку України*

Об'єкт інституціоналізації	Інститути ринкової економіки		Політичні інститути	Соціальні інститути
	фундаментальні	функціональні		
Процеси, що відбуваються: • в різних сферах суспільного життя на національному, регіональному, районному, громадському, індивідуальному рівнях; • в різних галузях економіки на її макrorівні та мікрорівні	Приватної власності Конкуренції Обміну Найманої праці Прибутку Влади Управління Споживання Нагромадження	Підприємництва Форм господарювання Ціноутворення Фінансово-кредитні Інфраструктурні Інформаційно-консультативні Маркетингові	Органи державної влади Органи місцевого самоврядування Громади Бізнесові структури Громадські організації Окремі особи	Окремі особи Сім'я Людські спільноти у їх віковому, статевому, соціально-прошарковому, майновому вимірах Профспілки Благодійні організації

*Авторська розробка.

Взаємодія, представлених у таблиці, політичних, економічних, соціальних інститутів, на наше переконання, має здійснюватися на принципах законності, правової рівності, прозорості, пропорційності, синхронності, інтеграції, збалансованості, узгодження та гармонізації інтересів її учасників.

Центральне місце в інституціональній теорії посідають інститути — фундаментальні та функціональні.

Фундаментальні інститути — це складно влаштовані функціонально диференційовані системи, що мають різні елементи і складові. Вони є глибинними, історично стійкими, такими, що постійно відтворюють суспільні відносини і дозволяють суспільству виживати і розвиватися, зберігаючи свою самодостатність і цілісність в ході істо-

ричної еволюції, незалежно від волі і бажання конкретних соціальних суб'єктів або акторів.

Функціональні інститути визначають дії (їх правила та порядок тощо), взаємодію та впливи фундаментальних інститутів та зв'язків між самими фундаментальними інститутами, а також між фундаментальними інститутами і складовими функціональних інститутів.

В інституціональному середовищі агропродовольчого сектору вітчизняними економістами виділяються такі його компоненти [258, с. 12]:

1) інститути, що залишилися у спадок з радянських часів: Закони України «Про економічну самостійність Української РСР» (1990 р.), «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (1990 р.), «Про захист прав споживачів» (1991 р.), «Про інвестиційну діяльність» (1991 р.), «Про підприємництво» (1991 р.); Постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу» (1990 р.);

2) інститути, що сформовані на початку перехідного від планово-центральної до ринкової економіки (ще діють окремі Декрети Кабінету Міністрів України, ухвалені в середині 90-х років XX ст.);

3) заново створені інститути, що регулюють, зокрема, ринкові відносини між суб'єктами господарювання, між державою і економічними агентами та ін.;

4) певні гібридні форми інститутів, які поєднують у собі перші три групи.

Значне місце в агропродовольчому секторі займають такі суб'єкти господарювання як агрохолдинги. Законодавчою основою їх заснування та діяльності є Указ Президента України від 11.05.1994 № 116/96 «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації», Закон України «Про холдингові компанії в Україні» від 15.03.2006 № 3528–IV та Господарський Кодекс України від 16.01.2003 № 436–IV.

Крім нормативно-правових актів, на характер діяльності агропродовольчих холдингів впливають певні умови господарювання, формальні та неформальні «правила гри».

На думку Ю. Карпишина та Л. Сус [259, с. 209–210] — це, по-перше, мораторій на сільськогосподарські землі, що призводив до того, що земля — дешевий ресурс, тому увійти в ринок шляхом оренди було найпростішим способом. По-друге, пільгове оподаткування в аграрному секторі дозволяє аграрному бізнесу збільшуватися. За

чинним законодавством підприємства, в структурі якого реалізація сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки становить не менше 75 %, мають податкові пільги, чим і користуються агрохолдинги, мінімізуючи свої податкові платежі.

Агрокомпанії на законних підставах не платять податок на прибуток, а платять мізерний податок за спрощеною системою оподаткування в сільському господарстві. Податок за спрощеною системою в четвертій групі в рази менший порівняно з тим, що б вони платили на загальній системі оподаткування. По-третє, розвиток бізнесу агрохолдингами за останні роки обумовлено тим, що сільськогосподарські підприємства є основними споживачами дотацій і субсидій.

Ліберальною є практика формування капіталу агрохолдингів, яку запроваджено не в Україні, а за місцем реєстрації цих компаній, переважно на Кіпрі та у Нідерландах — країнах з режимом оподаткування, подібним офшорним зонам. В результаті агрохолдинги оптимізують свої видатки, виводять дивіденди та покращують інвестиційний клімат, а держава позбавляється надходження податків до бюджету.

Тобто мова йде про недосконалість інституціонального середовища, що використовують на свою користь великі агропродовольчі компанії. Тому цілком обґрунтованими виглядають пропозиції вітчизняних економістів-аграрників щодо запровадження сучасних інституціональних форм інтеграції сировинного та переробно-харчового сегментів національного АПК; диверсифікації інструментів стимулювання процесів екологізації сільськогосподарського виробництва та утилізації тваринних і рослинних відходів; бюджетної підтримки перепрофілювання незадіяних виробничих майданчиків переробно-харчових виробництв з метою розбудови вітчизняної індустрії виробництва біоетанолу; реальної імплементації інститутів сільськогосподарського дорадництва для подолання інформаційної асиметрії для різних категорій сільськогосподарських товаровиробників, в першу чергу в частині відродження тваринницької галузі та первинної переробки сільськогосподарської сировини [260, с. 29].

Проте задовольнятися лише заходами, що пов'язані з удосконаленням наявного інституціонального середовища, недостатньо.

Необхідно обґрунтувати певні напрями щодо створення передумов для перетворення агрохолдингів передусім на активаторів створення економічної бази інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі.

Наразі під інклюзивністю мається на увазі не тільки відповідний розвиток власне агрохолдингів як великих формувань корпоративно-

го типу, а й синергетичний ефект перетворень, що пов'язані з різними напрямками їх діяльності, які мають позитивні наслідки для формування інклюзивного добробуту населення, включаючи доступність харчової продукції для широких верств українського суспільства.

В свою чергу отримати ефект мультиплікації у цій справі дозволяє застосування комплексного підходу до формування інклюзивного середовища розвитку агрохолдингів (рис. 4.4)

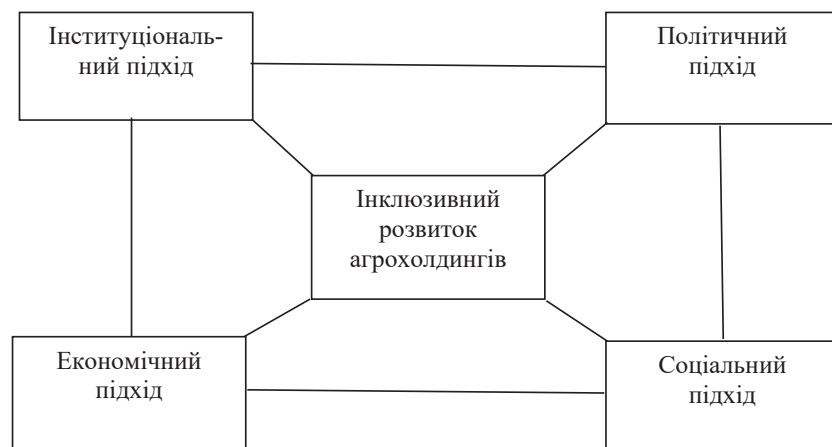

Рис. 4.4. Комплексний підхід до формування інклюзивного середовища розвитку агрохолдингів*

* Авторська розробка

Інституціональний підхід передбачає вироблення нової системи цінностей, моралі, права, запровадження дієвих механізмів та інструментів регулюючого впливу на діяльність суб'єктів господарювання з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування, контролю за їх діяльністю з боку громадських організацій.

Політичний підхід полягає в участі агрохолдингів у здійсненні народовладдя з дотриманням принципу узгодження інтересів агрохолдингів та ОТГ, співучасті великих агропродовольчих компаній у реалізації самоврядних функцій громад.

Економічний підхід ґрунтується на створенні додаткових робочих місць, подоланні сировинної спрямованості експортних операцій агрохолдингів, збільшенні доданої вартості від експортованої агропродовольчої продукції, захисті внутрішнього ринку наданні пільг у

оподаткуванні малим і середнім підприємствам, застосуванні анти-монопольних заходів.

Соціальний підхід пов'язаний з повною зайнятістю економічно активного сільського населення, покращенням соціальної інфраструктури села, подоланням бідності, соціальною відповідальністю агрохолдингів за результати власної діяльності, соціальним партнерством бізнесу, влади та суспільства.

Слід зазначити, що ефект мультиплікації буде мати інклюзивну спрямованість при інституціональній синхронізації політичних, економічних та соціальних підходів з використанням фундаментальних та функціональних інститутів.

Визначенню сутності інклюзивного розвитку слугує комплекс загальнонаукових, емпіричних та спеціальних методів дослідження.

Не применшуючи ролі в цьому процесі методів аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, зазначимо вагомість пізнавального потенціалу емпіричних методів (спостереження, експеримент, порівняння, вимірювання, опис), спеціальних економічних (економічного моделювання, функціонального аналізу, економіко-статистичний, балансовий, нормативний) та соціологічних (опитування, анкетування, «фокус-груп») методів.

Як показано у роботі О. О. Стрижака, інститути можуть виступати як стимуляторами, так і дестимуляторами людського розвитку. У контексті формування системи інклюзивного розвитку необхідно забезпечити трансформацію інститутів з метою стимулювання розвитку людського потенціалу та його реалізації [261].

На нашу думку, слід змістити фокус суспільного дискурсу від нагальних поточних проблем, таких як економічне зростання, рівень ВВП, рівень інфляції, курс долара до вирішення проблем системних, таких як безробіття та нерівність, що посилюється, відсутність інструментів для самореалізації, еміграція, відтік капіталу. Ефективний розв'язок окреслених системних стратегічних проблем можливий на основі зміни парадигми та формування інклюзивних інститутів розвитку на заміну існуючим екстрактивним.

Якщо рухатися шляхом перерозподілу майна задля забезпечення інклюзивності, то це є помилковим шляхом, оскільки призведе до притоку капіталу у місця із більш сприятливими умовами оподаткування

Це лише загострює конкуренцію за капітал між різними країнами та регіонами світу. Тому, на нашу думку, забезпечення інклюзивного

розвитку має полягати не у перерозподілі майна, а у створенні інклюзивних інститутів, які органічно розвивали економічні системи країн.

Г. Макстон та Й. Рандерс доводять, що економічне зростання не завжди знаходилося в центрі уваги людства і не було необхідністю упродовж більшої частини історії [19]. При цьому задача економічного зростання певною мірою суперечить задачі ефективного використання ресурсів.

Подоланню недосконалості державною політики в умовах переходу від фрагментарної до системної інклюзивності має сприяти структурна політика, якій повинна бути підпорядкована фінансова, грошово-кредитна, інноваційна та інші складові політики, а основним шляхом — диверсифікація економіки, подолання її однобокості та диспропорційності. Потрібно буде скористатися не тільки ринковими підходами, а й тими, які не пов'язані з неодмінною ринковою еквівалентністю. В центрі уваги — три групи завдань: вирішення базових проблем життєзабезпечення людей, які залишилися невирішеними внаслідок інверсійного характеру ринкових перетворень, — харчування, житло, здоров'я; розвиток інфраструктури (дороги, транспорт, зв'язок); створення умов інноваційного розвитку (освіта, наука, інновації) [123, с. 21].

Певні перспективи переходу на засади інклюзивного розвитку відкриває реформа децентралізації влади та управління, перший етап якої пов'язаний з формуванням ОТГ та утворенням нових районів. Наразі важливо визначитися з об'єктом та суб'єктами творення інклюзії (табл. 4.9).

Представлений в таблиці 4.9 комплексний підхід до формування в просторових межах ОТГ та районів інклюзії добробуту потребує активної участі в цьому процесі усіх зацікавлених сторін передусім у створенні матеріальних передумов інклюзивного розвитку на рівні базової та районної одиниць адміністративно-територіального устрою України.

Наразі під інклюзивністю мається на увазі не тільки відповідний розвиток власне агрохолдингів як великих формувань корпоративного типу, а й синергетичний ефект перетворень, що пов'язані з різними напрямками їх діяльності, які мають позитивні наслідки для формування інклюзивного добробуту населення, включаючи доступність харчової продукції для широких верств українського суспільства.

Важливість державного регулювання інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери полягає в тому, що досягнення добробуту громадян не повинна суперечити стратегічній задачі досягнення продовольчої безпеки країни. На наш погляд, стратегічною ланкою у цьому

аспекті є агрохолдинги, інклюзивний розвиток яких розкриває нові горизонти та можливості продовольчої безпеки України. Вони є вертикально-інтегрованими об'єднаннями, які виробляють та поставляють на внутрішні та зовнішні ринки значні обсяги харчової продукції. А інклюзивність агрохолдингів виступає, по-перше, важливим чинником досягнення соціально значущої цілі, а саме забезпечення продовольчої безпеки країни, по-друге, сприяє економічному зростанню та гармонізації суспільних відносин.

Таблиця 4.9

Виміри та активатори інклюзивного розвитку ОТГ та районів*

Виміри інклюзивного сільського розвитку та його активатори		
Політичний	Економічний	Соціальний
Центральні органи виконавчої влади	Агрохолдинги	Саморозвиток ОТГ
Регіональні та районні органи державної влади	Інші великі підприємства	Механізми та інструменти соціальної відповідальності бізнесу
Обласні та районні ради	Малі та середні підприємства	Інклюзивні інститути, що є похідними від партнерства держави, бізнесу та суспільства
Бізнесові та підприємницькі структури	Сімейні фермерські господарства	Солідарні громадські спілки ОТГ
ОТГ	Селянські господарства	Благодійні організації
Громадські організації	Домогосподарства	Міжнародні громадські організації
Окремі особи	Індивідуальні товаровиробники	Меценати

*Джерело: складено автором.

Такий органічний зв'язок між інклюзивним розвитком агрохолдингів та продовольчою безпекою знайшов свій відбиток у її законодавчому визначенні як «захищеності життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності» [262].

Таке трактування продовольчої безпеки відповідає її визначенню, що міститься у Римській Декларації про всесвітню продовольчу безпеку як стан економіки держави, за якого населенню країни в цілому

та кожному громадянину гарантується забезпечення доступу до продуктів харчування, питної води та інших харчових продуктів у якості, асортименті та обсягах, які необхідні та достатні для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення [263].

Оснoву структурної будoви продовольчої безпеки, її об'єкт, складають споживачі, оскільки саме для задоволення їх потреб здійснюють свою діяльність суб'єкти господарювання, які в результаті цього отримують прибуток. Обсяг прибутку визначається не тільки ефективним використанням факторів виробництва, а й лояльним ставленням споживачів до харчової продукції, що представлена на ринку, та рівнем споживачької платоспроможності.

Серед суб'єктів продовольчої безпеки доцільно розрізняти товаровиробників, що представлені різними суб'єктами господарювання; органи державної влади загальної та спеціальної компетенції, органи місцевого самоврядування, призначенням яких є гарантування безпечності харчової продукції та її доступності для різних категорій споживачів, підтримка вітчизняних виробників, нормативно-правове регулювання їх діяльності; громадські організації та окремих осіб, які здійснюють певні контрольні функції як інститути народовладдя.

Належність суб'єктів безпеки до тих чи інших її рівнів є похідною від їх причетності до певного соціального простору, наявного фінансово-економічного потенціалу та рівня конкурентоспроможності.

Позиціонуючи агрохолдинги в системі продовольчої безпеки як основних виробників та постачальників харчової продукції, доречно проаналізувати суспільні наслідки їх господарювання.

Мова передусім йде про наявність реальних загроз продовольчій безпеці, які впливають з господарської практики агрохолдингів та мають бути вирішені шляхом використання механізмів державного регулювання. Одна з них полягає у неефективному використанні арендованих ними сільськогосподарських земель, що проявляється у перевищенні діючих норм розораності цих земель, значному відсотку еродованих та забруднених радіонуклідами угідь, низькому вмісту поживних речовин в ґрунтах. Мають місце суттєві диспропорції у структурі посівних площ на користь технічних і зернових культур за рахунок зменшення частки посівів кормових культур.

Диспропорції в галузевій та продуктивній структурах сільського господарства спричинені надмірною концентрацією землекористування і монокультуризацією рослинницької галузі. Вихід із цієї ситуації деякі автори вбачають у посиленні державного контролю за дотриман-

ням агрохолдинговими формуваннями екологічнобезпечного використання земельних ресурсів [264, с. 247]. Проте наразі реалізувати таку пропозицію, за умови відсутності профільного центрального органу виконавчої влади, доволі важко.

Інша загроза продовольчій безпеці зумовлена тим, що виробництво продукції тваринного походження є головним видом діяльності лише для 15 % агрохолдингів, які переважно соціалізуються на виробництві молокопродуктів на експорт, молока, молоко- і м'ясопродуктів для потреб внутрішнього ринку [189, с.12].

Потребує свого невідкладного розв'язання проблема, пов'язана з незупинним нарощуванням частки експорту сільськогосподарської сировини в сукупному обсязі світового експорту продовольчих товарів та загальному вітчизняному експорті, оскільки збереження такої тенденції обертається втратою доданої вартості, подальшою деіндустріалізацією та відтоком кваліфікованого персоналу.

Наведений перелік фінансово-економічних проблем розвитку агрохолдингів засвідчує наявності прихованих резервів інклюзивного розвитку цих компаній. У таблиці 4.10 запропоноване авторське бачення передумов реалізації потенціалу інклюзивного розвитку агрохолдингів.

Серед представлених в таблиці 4.10 інклюзивних напрямів використання потенціалу агрохолдингів є такі, що заслуговують першочергової уваги.

Один з них стосується подальшої трансформації земельних відносин на засадах інклюзивності, значення якого важко переоцінити в умовах перетворення сільськогосподарських земель на предмет купівлі—продажу. Український уряд у зв'язку з цим прогнозує отримати протягом наступних десяти років додаткового ВВП та очікує зростання середньої вартості землі. Дотепер значна частина сільськогосподарських земель перебуває в оренді великих агрохолдингових компаній, земельний банк яких перевищує 500 тис. га. В той самий час, 57 % сільськогосподарських виробників обробляють до 100 га землі. Інша справа — скільки буде коштувати 1 га землі. Ціна цього питання — подальша доля селянства та вітчизняного села.

З економічного напрямку інклюзивного розвитку значної уваги потребує проблема подолання величезного розриву в рівні капіталізації агрохолдингів та інших підприємств агропродовольчої галузі: серед 50115 суб'єктів господарювання України, що володіють капіталом на рівні 360 млрд дол. США, лише на 14 вищезазначених (0,02 % загальної чисельності) припадає 1 % капіталу галузі. Тобто, агрохолдинги у

200 разів краще капіталізовані, ніж інші сільськогосподарські підприємства і використовують цю перевагу повною мірою: на розвиток виробництва, оновлення технологій, нарощення власних потужностей тощо. Натомість середні та дрібні товаровиробники наражаються на постійні проблеми недофінансування, накопичення кредиторської заборгованості та сплачують надзвичайно високу ціну за позичені ресурси [265, с. 58]. На наш погляд, децентралізація влади (не тільки політичної, а й економічної) створює передумови для більш активного інвестування дрібних виробників сільськогосподарської продукції.

Таблиця 4.10

Потенціал інклюзивного розвитку агрохолдингів*

Інклюзивний напрям використання потенціалу агрохолдингів	Зміст напрямку	Спосіб впровадження напрямку в соціальну практику
Землеволодіння та землекористування	Вільне розпорядження власністю на землю Отримання власниками земельних ділянок економічної вигоди від їх продажу	Державний контроль за прозорістю функціонування ринку земель
Галузевий	Подолання внутрішньогалузевих диспропорцій у розвитку рослинництва та тваринництва Відхід від монокультуризації рослинницької галузі Вирівнювання прибуткових позицій у ланцюгу «виросування сировини—переробка—збут»	Деконцентрація виробництва Демоніполізація галузевого ринку Державне регулювання розвитку галузі та агропродовольчого ринку
Інноваційно-технологічний	Заміна фізично та морально застарілих засобів виробництва Інтелектуалізація праці персоналу Впровадження інклюзивних технологій	Розвиток «Індустрії 4,0» Залучення інвестицій Надання державної підтримки малим та середнім підприємствам Використання мультиплікаційного ефекту від впровадження технологічних інновацій агрохолдингів

Закінчення табл. 4.10

Інклюзивний напрям використання потенціалу агрохолдингів	Зміст напрямку	Спосіб впровадження напрямку в соціальну практику
Економічний	Створення додаткових робочих місць Подолання сировинної спрямованості експортних операцій агрохолдингів Збільшення доданої вартості від експортованої агропродовольчої продукції	Захист внутрішнього ринку Надання пільг у оподаткування невеликим підприємствам Застосування антимонопольних заходів
Соціальний	Повна зайнятість економічно активного сільського населення Покращення соціальної інфраструктури села Подолання бідності Зменшення експлуатації людської праці	Соціальна відповідальність агрохолдингів за результати власної діяльності Соціальне партнерство бізнесу та влади
Політичний	Участь агрохолдингів у здійсненні народовладдя Співучасть великих агропродовольчих компаній у реалізації самоврядних функцій об'єднаних територіальних громад	Дотримання принципу узгодження інтересів агрохолдингів та об'єднаних територіальних громад

*Джерело: авторська розробка.

Одним із можливих результатів впровадження системи інклюзивного розвитку є зменшення рівня бідності, а відповідно і прямих витрат бюджетів різного рівня на соціальне забезпечення найбідніших верст населення. За рахунок залучення до активної економічної діяльності більшої кількості громадян відбувається збільшення кількості робочих місць із гідною оплатою праці, відбувається підвищення рівня життя населення і, відповідно, зростають податкові надходження при зниженні витрат на соціальне забезпечення.

У контексті інституціоналізації середовища інклюзивного розвитку АПК доцільно розглянути та запропонувати інституційну ма-

трицю інклюзивного розвитку. І. Манцуров визначає інституційну матрицю як «...первинну модель пов'язаних між собою економічних, політичних та ідеологічних базових інститутів, на основі яких постійно відтворюються та історично розвиваються форми конкретних соціальних відносин. Інституційні матриці являють собою основні (домінуючі) історично стійкі форми зв'язку базових економічних, політичних та ідеологічних інститутів, а процес соціальної модернізації являє собою свідоме вбудовування в інституційну структуру суспільства альтернативних інститутів» [209, С. 26.]. Як зазначає П. Дмитрук, інституційна матриця є результатом процесу розробки і прийняття необхідних законів правил норм і нормативів норм нових виробничих відносин [241].

Кінцевим результатом інституціоналізації є формування та розвиток інституційної матриці соціально-економічного розвитку економіки країни або певної сфери. С. Кирдина визначає інституційну матрицю як комплекс інститутів, який сформувався природним чином, забезпечує виживання громадян держави в тих зовнішніх умовах, в яких вони виявилися. Усі наступні інституціональні структури відтворюють і розвивають первинну модель, суть якої зберігається [266, с. 86].

На основі проведеного дослідження особливостей інституційного середовища інклюзивного розвитку нами запропонована інституційна матриця інклюзивного середовища у розрізі складових (правила, інституційні організації та механізми) та інститутів за їх видами (табл. 4.11).

Запропонована інституційна матриця інклюзивного розвитку відображає стратегічні цілі побудови суспільної інклюзії в агропродовольчій сфері та окреслює стратегічні пріоритети удосконалення соціально-економічних відносин в цьому секторі.

Оптимальне поєднання соціальних, економічних, політичних та соціальних інституцій має бути покладено в основу реконструктивної моделі розвитку агропродовольчої сфери на основі принципів довіри, справедливості та максимального залучення широких верств населення до активної економічної діяльності.

Таблиця 4.11

Інституційна матриця інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери*

Складові інституційного середовища інклюзивного розвитку	Інституційні правила	Інституційні організації	Інституційні механізми
	Встановлюють норми, умови діяльності економічних контрагентів, регулюють та обмежують взаємодію	Забезпечують умови інклюзивного розвитку, є учасниками економічних та соціальних відносин, можуть впливати на інституційне середовище	Забезпечують впровадження норм та правил шляхом застосування стимулів та санкцій за виконання/невиконання норм інклюзивного розвитку
Економічні інститути	✓ Справедливий розподіл доходу ✓ Рівність можливостей ✓ Неприйнятність корупції ✓ Відмова від неформальних тіньових схем ведення бізнесу	✓ Агропродовольчі холдинги ✓ Фермерські господарства ✓ Асоціації агровиробників ✓ Ринки ресурсів та факторів виробництва ✓ Інклюзивний ринок праці	✓ Стимулююча система оподаткування ✓ Ефективна монетарна політика ✓ Аутсорсинг, краундфандинг
Політичні інститути	✓ Верховенство права	✓ Органи державної влади ✓ ОТГ ✓ Судова система	✓ Процедура видачі дозволів та сертифікації ✓ Відкриті конкурси ✓ Механізми представницької демократії ✓ Ефективне державне управління
Соціальні інститути	✓ Менталітет ✓ Ідеологія справедливого розвитку ✓ Патерни соціальної відповідальності ✓ Висока якість медичних та освітніх послуг ✓ Гендерна рівність	✓ Соціальне підприємництво ✓ Некомерційні фонди ✓ Медична система ✓ Освітня система ✓ Інститути культури	✓ Ефективні соціальні трансфери ✓ Механізми постійного навчання та підвищення кваліфікації

Закінчення табл. 4.11

Складові інституційного середовища інклюзивного розвитку	Інституційні правила	Інституційні організації	Інституційні механізми
	Встановлюють норми, умови діяльності економічних контрагентів, регулюють та обмежують взаємодію	Забезпечують умови інклюзивного розвитку, є учасниками економічних та соціальних відносин, можуть впливати на інституційне середовище	Забезпечують впровадження норм та правил шляхом застосування стимулів та санкцій за виконання/невиконання норм інклюзивного розвитку
Технологічні інститути	✓ Висока частка витрат ВВП на підтримку високотехнологічних науко-міських галузей	✓ Венчурні фонди ✓ Краундфандингові організації ✓ Інвестиційні фонди	✓ Високий рівень впровадження інновацій ✓ Механізм державних гарантій для інноваційних інвестицій

*Джерело: авторська розробка.

4.4. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Державна політика у агропродовольчій сфері має носити комплексний характер і включати загальноекономічний, сільськогосподарський, людський і соціальний розвиток із урахуванням істотної ролі в ній питань соціального партнерства. Шлях до інклюзивної економіки починається із усвідомлення стратегічних переваг переходу до нової парадигми розвитку для усіх суб'єктів економічної діяльності.

Створення суспільної інклюзії потребує ефективного державного регулювання спрямованого на сприяння розбудові інклюзивних інститутів на місцевому рівні, зокрема таких як: підприємства з виробництва та реалізації локальних крафтових продуктів, локальні агропродовольчі виробничо-комерційної ланцюги, спілки локальних землевласників, які б могли стати важливими активаторами економічного розвитку агропродовольчої сфери.

На провідну роль держави у забезпеченні інклюзивного розвитку вказує О. Вдовічена: «уряди повинні бути активними, зобов'язані

публічно розробляти, впроваджувати і контролювати стратегії інклюзивного зростання, орієнтуючись на довгострокову перспективу, шляхом створення сильних місцевих та національних інституцій» [7].

Г. Макстон та Й. Рандерс вказують на те, що ідеологія вільного ринку є хибною, а капіталізм у сучасному вигляді віджив себе, оскільки призвів до постійно зростаючої концентрації багатства при досить вагомій шкоді навколишньому середовищі. А тому вони пропонують використати успішний досвід Китаю, який відкинувши ідеологію вільного ринку, на основі державного регулювання та цілеспрямованої дії згуртованості групи еліти створив правила економічної системи, яка дозволила вивести з бідності понад мільярд осіб. Вони наводять статистику щодо того, що усі бідні, які були приведені до інших верств заможного населення зробили це саме в Китаю. Автори наголошують на необхідності активного державного регулювання як невід'ємній частині побудови нової справедливо економічної системи [19].

О. Кузнецов, обґрунтовуючи необхідність більш активної участі держави у регулюванні економічних процесів, вказує на наявність глобальних протиріч, які не можуть бути розв'язані в існуючій системі економічного розвитку: «в умовах послідовного сповзання світової економіки в зону негативної доходності та економічного спаду, обтяжених зростаючим борговим навантаженням і розривом міжнародних економічних зв'язків, виникає гостра необхідність більш активного втручання держави в систему фінансового посередництва як на національному, так і на глобальному рівнях. Дана залученість, однак, не означає крах ринку і капіталізму, але є абсолютно необхідною для повернення національних економік на траєкторію впевненого, збалансованого, сталого та інклюзивного зростання» [32].

В існуючих економічних умовах для ефективного сталого розвитку агропродовольчого сектору необхідне впровадження дієвих механізмів співпраці державних інституцій та бізнесу.

Ключовими формами подібної взаємодії є наступні:

- державно-приватне партнерство;
- співпраця з розвитку аграрних кластерів і технопарків;
- взаємодія державних та місцевих органів влади з громадськими організаціями;
- партнерство на місцевому рівні щодо підтримки ініціатив сільських громад у розбудові соціальної інфраструктури сільських територій [267, с. 4].

При цьому при використанні різних форм співпраці державні та місцеві органи влади виступають ініціатором, комунікатором, координатором впровадження спільних проектів, а також подекуди забезпечують співфінансування та надають державні гарантії. Інтерес держави полягає передусім у створенні робочих місць та розвитку місцевої соціальної інфраструктури. Важливу роль при залученні інвестиційного ресурсу відіграє подолання монопольних кар'єрів у доступі до енергоресурсів.

Суттєвим бар'єром для впровадження єдиної концепції розвитку є досить слабкі інтеграційні зв'язки між різними суб'єктами агропродовольчої галузі (виробниками, переробними підприємствами, науковими установами). Для налагодження подібної взаємодії важливо створити комунікативні площадки у різних регіонах. Подібні комунікаційно-інноваційні центри повинні мати реальні важелі впливу на політику в агропродовольчому секторі для вирішення місцевих проблем та формування суспільної інклюзії на місцевому рівні, а не бути створеними за формальною ознакою.

Слід також враховувати такий важливий демографічний фактор, як старіння населення. Криза пенсійних фондів по всьому світу вказує на структурні вади існуючих пенсійних систем, тому існує необхідність перерозподілу доходів в економіці за допомогою держави від тих хто має доходи вище середнього на користь літніх людей, які могли б більше споживати та стимулювати економічне зростання. Однак всі аргументи щодо підвищення ролі держави у створенні інклюзивної системи економічного розвитку наштовхується на неефективність держави і на її неспроможність ефективно використовувати ресурси та розпоряджатись податковими надходженнями.

Неефективність держави, як господарюючого суб'єкта пояснюється великою мірою нееквівалентними умовами для роботи в державному та приватному секторі. У випадку, коли викладачі у державних школах та інститутах отримують зарплату менше, ніж у приватних, а держслужбовці за аналогічну роботу отримують меншу винагороду, ніж у приватному секторі відбувається від'ємний відбір — найкращі особистості та спеціалісти ідуть працювати у приватний сектор. Таким чином, неефективність держави значною мірою створена штучно і ситуація може бути змінена при застосуванні інших принципів оплати праці та стимулювання ефективної діяльності.

Дискусійним є питання, щодо міри справедливості при забезпеченні добробуту чи розподілу доходів. Зокрема Г. Макстон та Й. Ран-

дерс [19] наголошують на необхідності перерозподілу доходів за допомогою держави від багатих до бідних. У першу чергу це стосується розвинених країн.

На нашу думку, такі пропозиції містять загрози, оскільки ефективність державного управління економічними системами є недостатньою через високий рівень корупції державного апарату, дефіцит ефективних кваліфікованих менеджерів.

Більше того, надмірне посилення ролі держави суперечить засадничим принципам та ключовим цілям впровадження інклюзивної системи розвитку агропродовольчої сфери.

За визначенням Р. Раньєрі та Р. Рамос «інклюзивне зростання — це концепція, яка забезпечує справедливі можливості та рівноправ'я для економічних учасників, що супроводжується вигодами, принесеними кожному сектору економіки та різним верствам суспільства» [268].

На наше переконання, впровадження інклюзивної системи розвитку агропродовольчої сфери повинно мати на меті декілька ключових цілей:

- підвищення рівня залученості громадян до активної економічної діяльності та розподілу результатів економічного зростання;
- збільшення рівня зайнятості в АПК та вирішення проблеми безробіття сільського населення;
- підвищення рівня добробуту людей та місцевих громад;
- забезпечення справедливого доступу до ресурсів (фінансових, природних, технологічних, матеріальних);
- розвиток людського капіталу як ключового елементу забезпечення високого рівня конкурентоспроможності АПК та економіки загалом;
- забезпечення всеосяжного сталого розвитку громад та територій;
- створення механізму ефективної взаємодії різних суб'єктів агропродовольчої комплексу на основі принципу «win-win»;
- зменшення нерівності між окремими суб'єктами агропродовольчої сфери;
- розвиток соціальної та економічної інфраструктури;
- нівелювання необґрунтованих преференцій у доступі до бюджетного фінансування та розподілу державних ресурсів.

Відповідно стратегічною метою створення системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери є забезпечення всеосяжного прискореного розвитку АПК на засадах залученості, безбар'єрності та ефективної взаємодії усіх суб'єктів агропродовольчої галузі задля під-

вищення добробуту громадян та місцевих громад, розвитку людського капіталу, вирішення проблем бідності й нерівності.

У наукових підходах до управління інклюзивним розвитком дискусійним є питанням щодо засадничих механізмів формування системи інклюзивного розвитку на макрорівні та ролі держави у цьому процесі. З одного боку у роботі Д. Айсеомглу і Дж. Робінсона [1] показано, що занадто сильна роль держави призводить до створення екстрактивних інститутів та бар'єрів, які перешкоджають вільному розвитку громадян і бізнесу.

З іншого боку, соціальний вектор трансформації концепції інклюзивного розвитку із посиленням акцентом на необхідності забезпечення у першу чергу потреб соціально незахищених груп населення призводить до підвищення важливості інструментів державного регулювання щодо перерозподілу грошових потоків від багатих до бідних.

У відповідності до цього на нашу думку необхідно виділити декілька можливих моделей інклюзивного розвитку:

— патерналістська модель інклюзивного розвитку — базується на забезпеченні добробуту широких верств населення шляхом перерозподілу державою суспільних благ у відповідності до уявлень щодо потреб та інтересів громадян

— ринкова модель інклюзивного розвитку полягає у забезпеченні добробуту широких верств населення шляхом гарантування рівних прав, справедливості у розподілі суспільних благ, створенні та підтримці інклюзивної інфраструктури, забезпеченні соціального захисту та умов для активної економічної діяльності

На наш погляд, домінування державного регулювання при впровадженні інклюзивних підходів, акцентування на податкових та розподільчих механізмах суперечить сутності поняття «інклюзивність» та містить певні загрози, оскільки ефективність державного управління економічними системами є недостатньою через високий рівень корупції державного апарату, дефіцит ефективних кваліфікованих кадрів.

Порівняльний аналіз моделей інклюзивного розвитку представлено у таблиці 4.12

Забезпечення інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери можливе у першу чергу на основі створення та розвитку інклюзивних інститутів, модернізації принципів взаємодії громад, агропродовольчих холдингів та дрібних фермерських господарств. Погоджуючись із важливою роллю держави у цьому процесі, доведено, що її зусилля

Таблиця 4.12

Відмінності різних моделей інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери*

Учасники	Екстрактивна модель	Патерналістська модель інклюзивного розвитку	Ринкова модель інклюзивного розвитку
Держава	Забезпечення добробуту еліт	Забезпечення добробуту широких верств населення шляхом перерозподілу суспільних благ	Забезпечення добробуту широких верств населення шляхом гарантування рівних прав, справедливості у розподілі суспільних благ, створення та підтримка інклюзивної інфраструктури, забезпечення соціального захисту
Суспільні блага	Сконцентровані в розпорядженні еліт	Розподілені за допомогою державного регулювання — від еліт до громадян	Розподілені достатньо рівномірно між різними верствами населення внаслідок дії інклюзивних ринкових механізмів
Податкова політика	Централізована репресивна податкова політика	Централізована стимулююча податкова політика	Децентралізована стимулююча податкова політика
Регіони та громади	Реципієнти обмеженої державної допомоги, займають пасивну позицію, не зацікавлені у економічному зростанні	Зацікавлені у розподілі ресурсів від центральної влади на свою користь шляхом бюджетних трансфертів	Самостійні ініціативні учасники економічного середовища, зацікавлені у економічному зростанні та добробуті громадян
Громадяни	Ресурс для реалізації економічних та політичних інтересів еліт	Реципієнти державної допомоги, яка розподіляється відповідно до «потреб» на розгляд держави у вигляді субсидій, виплат	Проактивні учасники суспільного та економічного життя, платники податків та учасники розподілу результатів суспільної праці

Закічення табл. 4.12

Учасники	Екстрактивна модель	Патерналістська модель інклюзивного розвитку	Ринкова модель інклюзивного розвитку
Агро-продовольчі холдинги	Важливі платники податків, частина державно-приватних корпорацій у власності екстрактивних еліт як монополісти	Важливі платники податків, отримувачі державної допомоги, мають першочерговий доступ до ресурсів та інфраструктури	Активні учасники у розвитку суспільства, які наповнюють бюджет, формують інноваційне інклюзивне середовище, є драйверами економічного зростання
Малий та середній бізнес	Не має стимулів та можливостей для розвитку	Розвивається на основі державної допомоги	Розвивається у синергії із великим бізнесом на основі спільного рівноправного доступу до інфраструктури та ресурсів

* Джерело: авторська розробка.

мають бути спрямовані у першу чергу на створення інститутів та стимулів, а не ручне регулювання та перерозподіл ресурсів. Зазначимо ключову роль в усуненні недоліків існуючої системи вільного ринку таких інститутів як соціальне підприємництво, благодійні фонди, філантропія, стратегії сталого розвитку підприємств, як природна реакція бізнесу на структурні диспропорції в розподілі багатства і намагаються врівноважити деформований вектор розвитку існуючих економічних систем.

Головна відмінність цих моделей полягає у ролі держави та громадян. При патерналістській моделі інклюзивного розвитку держава самостійно та на свій розсуд проводить політику щодо перерозподілу суспільних благ від більш заможних до бідних, а громадяни виступають реципієнтами державної допомоги. При ринковій моделі інклюзивного розвитку держава, усвідомлюючи потреби різних верств населення створює та гарантує умови для результативної праці для широких верств населення, а громадяни виступають проактивними учасниками суспільного та економічного життя.

Патерналістська модель інклюзивного розвитку, на нашу думку, може бути перехідним етапом від екстрактивної моделі до ринкової моделі інклюзивного розвитку.

Доцільно виділити декілька ключових підходів щодо стратегічних цілей, інструментів та засобів забезпечення інклюзивного розвитку.

1. Державоцентричний підхід, коли інклюзивність розглядається в першу чергу з точки зору держави та її інтересів з огляду на необхідність перерозподілу грошових потоків від багатих до бідних. У рамках цього підходу розглядаються інструменти заохочення незахищених верств населення переважно шляхом створення державних органів та інститутів, які б опікувались питаннями інклюзивності.

2. Соціально-орієнтований підхід, в рамках якого головною задачею є виділення дотацій групам, які потребують матеріальної допомоги в силу своєї незахищеності (люди з особливими потребами, діти-сироти, багатодітні сім'ї тощо). Такий підхід спотворює сутність інклюзивності, змішуючи акценти від заохочення до активної економічної співпраці широкого кола економічних контрагентів до перетворення населення на реципієнтів державної допомоги на постійній основі.

3. Інфраструктурний підхід, при якому ключовими принципами при побудові системи інклюзивного розвитку є безбар'єрність та всеосяжність, а стратегічними задачами — створення та розвиток суспільної інфраструктури з метою забезпечення сприятливих умов для активної економічної діяльності. Під суспільною інфраструктурою ми розуміємо систему освіти, фінансову інфраструктуру, логістичну інфраструктуру, інноваційно-технологічну, а також ІТ-інфраструктуру для активної економічної діяльності широких верств населення.

4. Підприємницький підхід, відповідно до якого інклюзивний розвиток в першу чергу полягає у розвитку нових інноваційних форм підприємницької діяльності, таких як соціальне підприємництво, гендерне підприємництво, тощо. За такого підходу передбачається, що цілі інклюзивного розвитку будуть досягнуті за допомогою ініціативного відповідального підприємництва шляхом відрахування частини прибутку на вирішення важливих суспільних проблем та декларування соціальних цілей у місії підприємства.

На нашу думку, глобальний масштаб проблем на вирішення яких націлена концепція інклюзивного розвитку, робить неможливим їх вирішення у рамках лише одного із перелічених підходів. Саме тому найбільш доцільним є комплексний підхід при розробці системи інклюзивного розвитку, який передбачає поєднання переваг усіх із перелічених підходів.

При цьому перші два підходи (державоцентричний та соціально-орієнтований) можна віднести до патерналістської моделі інклю-

живного розвитку, а інфраструктурний та підприємницький — до ринкової моделі. Принципам інклюзивності як сутнісної протидії екстрактивності більше відповідає ринкова модель інклюзивного розвитку.

Ні в якому разі не заперечуючи важливу роль держави при створенні системи інклюзивного розвитку, наголосимо на тому, що її пріоритети у розбудові системи інклюзивного розвитку в першу чергу мають відповідати інфраструктурному підходу тобто концентрації на забезпеченні високого рівня всіх видів суспільної інфраструктури, які б дали змогу активно та ініціативно долучатися до економічної діяльності різним верствам населення та приймати участь у розподілі суспільних благ.

На нашу думку, покладення усіх функцій щодо формування інклюзивної економіки та суспільного добробуту на державу недоцільно з декількох причин. По-перше, необхідно засвідчити інституційну слабкість держави, що полягає у неможливості виконання функцій держави через недостатній рівень менеджменту, високі корупційні ризики, законодавче обмеження та дефіцит фінансового ресурсу для ефективного реалізації проєктів за всіма напрямками.

По-друге, державі в цілому не притаманні деякі функції щодо управління бізнес-процесами. Прихильники правих економічних теорій доводять, що занадто висока соціалізація та податкове навантаження не створює стимулів для активної економічної діяльності, а навпаки — пригнічують її. Відповідно, на нашу думку, при розбудові системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери необхідно виходити з концепції «мінімально допустимої держави». На сьогоднішній день не можна назвати жодної галузі економіки України, де державний капітал і менеджмент був би успішнішим у довгостроковій перспективі.

Наприклад, у власності держави знаходиться 10,4 млн га земель сільськогосподарського призначення [269], що перевищує сукупний земельний банк агропродовольчих холдингів України. Однак ефективність та прозорість їх використання є низькими порівняно із приватним сектором, а використання сільськогосподарських угідь відбувається переважно за тіньовими та корупційними схемами [270].

Тому заданням держави є поступова відмова від непритаманних їй функцій управління агропідприємствами та сільськогосподарськими активами й концентрація уваги на створенні правового поля в агропродовольчій сфері, розвиток інфраструктури та здійс-

нення оптимального податкового регулювання. Як слушно зазначає О. Л. Попова «найважливіше завдання — формувати сферу зайнятості для сільського населення у селі. І саме в межах аграрної політики можна підтримувати розвиток сільської економіки за допомогою модернізації господарств, формування виробничої інфраструктури, диверсифікації діяльності за рахунок несільськогосподарських видів тощо» [271].

Одним із головних принципів інклюзивного розвитку є розвиток знизу вгору, коли не держава є двигуном перетворень на сільських територіях, а розвиток сільських територій відбувається на основі саморозвитку громад. Система інклюзивного розвитку має сприяти не просто залученню бідного сільського населення до економічних процесів, а формуванню таких умов економічної діяльності, коли громадянин стає активним учасником та має механізми для підвищення власного доходу.

Роль держави в усіх підсистемах інклюзивного розвитку є визначальною. Однак, зважаючи на слабкість державних інститутів, їх меншу інноваційність необхідно суміщати державний та приватний сектор у цій системі. Наявність значної тіньової частки в агропродовольчій сфері та підприємств які не сплачують податки, а також інституційна слабкість держави створюють передумови для саморегуляції ринку із впровадженням нових не притаманних іншим країнам механізмів взаємодії.

Держава має формувати ідеологію інклюзивності, виступати свого роду гарантом для впровадження трансформаційних змін у суспільстві. Натомість за корпоративним сектором мають залишатися практичні заходи щодо практичного здійснення цих змін.

Держава має пропонувати стимуляційні механізми для впровадження інклюзивності в економіці так само, як вона це робить у сфері зайнятості та освіти. Конкретніше — мають бути запропоновані більш чіткі механізми заохочення бізнесу до зайнятості незахищених груп населення, більш сприятливі умови для господарювання мають отримати соціальні підприємства.

У цьому контексті роль держави у забезпеченні інклюзії агропродовольчої сфери має бути у більшій мірі обмежена формуванням законодавчого та правового поля, створенням рівних прав та умов для підприємницької діяльності, забезпеченням бюджетної інклюзії, яка полягає у відсутності дисбалансів та переваг при доступі до державного бюджету.

Натомість у науковому середовищі є пропозиції щодо посилення соціальної відповідальності бізнесу шляхом впровадження прогресивних ставок орендної плати, земельного податку залежно від розміру орендованих сільськогосподарських угідь [188]. Розподіл додаткових податкових надходжень у такому випадку буде покладено на державну та місцеву владу. Це не відповідає принципам ринкової моделі інклюзивного розвитку — навпаки, у державному регулюванні інклюзивного розвитку необхідне зміщення акцентів від розподільчої функції до стимулюючої на протидію введенню додаткових податків у аграрній сфері, що призведе, на нашу думку, до зворотного ефекту. У той же час надмірне законодавче регулювання в цій сфері вплине на перехід у тінь частини рентних відносин та не сприятиме формуванню ефективного конкурентного середовища.

Нарешті має бути законодавчо вирішене питання податкових пільг для соціально відповідального бізнесу, який цілеспрямовано займається благодійністю та спонсорською діяльністю.

Слід відмітити у цьому аспекті вагомий роль потужних агропродовольчих холдингів. Їх економічні цілі обумовлені масштабами діяльності та впливом на національну економіку. Згуртованість агрохолдингів дозволяє їм суттєво впливати на інституційне середовище з метою його зміни у потрібному для них напрямку.

Для держави агропродовольчі холдинги є не лише об'єктом регулювання, але у багатьох питаннях рівноправним партнером, який ініціативно визначає пріоритети та вектори розвитку цілих галузей і за допомогою законодавчого лобіювання може коригувати законодавчу базу та державну політику.

Якщо у агропродовольчому секторі мова йде про добровільне відрахування потужними агрокорпораціями соціального земельного податку, то відповідно агрохолдинги мають бути в цьому зацікавлені. Їх економічний інтерес, на нашу думку, полягає в ліквідації тіньового сектору АПК, що повністю співпадає із інтересом держави.

Формування інклюзивної системи розвитку АПК неможливе без усунення екстрактивних інститутів та механізмів у цій сфері. Створення агропродовольчих холдингів відбувалося на основі саме екстрактивних інститутів, коли частина суб'єктів АПК мала доступ до дешевших кредитних ресурсів, користувалась підтримкою держави, а інші учасники ринку знаходились у менш вигідних умовах і не були задіяні у становленні агроринку на ринкових засадах.

На сучасному етапі ці екстрактивні інститути замінені іншими, такими як тіньовий неоподаткований сектор та різного роду корупційні механізми. За такої ситуації дрібні підприємства можуть не сплачувати земельні податки та отримувати вищу рентабельність за рахунок приналежності до тіньового сектору. Саме тому введення соціального земельного податку має бути доповнене рішучою ліквідацією тіньових схем в земельній сфері.

Відповідно повноцінне переведення соціального розвитку сільських територій в сферу відповідальності виключно агробізнесу є недоцільним у довгостроковій перспективі. Збільшення податкового навантаження на агропідприємства як основне джерело надходження грошових ресурсів в аграрну сферу зменшить їх конкурентоспроможність.

Необхідно розуміти, що агропродовольчі холдинги конкурують на глобальному ринку із корпораціями Європи та Америки, які мають серйозну державну підтримку, принципово інші системи дотацій. Тому переведення агропродовольчих холдингів у невідповідні умови функціонування негативно відобразиться не лише на їх фінансовій стабільності, а й на успішності розвитку усієї агропродовольчої сфери.

Саме тому ми пропонуємо використовувати механізми стимулювання, коли агропродовольчі холдинги будуть зацікавлені у розвитку на основі принципів співфінансування соціальної інфраструктури сільських територій, такої як освітні та медичні заклади тощо. Результатом цього для агропродовольчих холдингів буде більш лояльне партнерське відношення до них територіальних громад.

На сучасному етапі деградація людського та природного потенціалу сільських територій України містить ключову загрозу для агропродовольчих холдингів, оскільки це вже у короткостроковій перспективі знищить підвалини стратегічного розвитку корпорацій та призведе до необхідності суттєвого підвищення мотиваційних виплат для захоплення молоді до роботи у агропродовольчому секторі.

Тому реалізація соціальних ініціатив та інфраструктурних проєктів має відбуватись узгоджено, спільно з територіальними громадами, місцевими мешканцями та підприємствами агропродовольчого сектору або корпораціями.

При цьому необхідно чітко визначити місце дрібних фермерських господарств у цьому процесі, оскільки на даний момент дрібні фермерські господарства знаходяться у кращих конкурентних умовах, бо мають змогу не сплачувати в повному обсязі податки (у тому числі земельні), позбавлені зобов'язань щодо розвитку соціальної інфра-

структури, працюють у напівлегальному секторі, користуючись інфраструктурою, створеною агропромисловими корпораціями.

З метою уповільнення тенденції зростання монопольної ролі холдингів в сільськогосподарському виробництві доцільно встановити жорсткий контроль за процесом холдингізації з боку держави та суспільства.

Ця задача набуває практичної значущості в умовах формування інклюзивного суспільства. З огляду на вагоме місце агрохолдингів в структурі агропродовольчого сектору України, їм належить ключова роль у перетворенні сільсько-міського простору (об'єднаних територіальних громад та новоутворених районів) на середовище інклюзії добробуту.

Функції держави щодо регулювання інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери систематизовано на рисунку 4.5.

Рис. 4.5. Функції держави щодо регулювання інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери (авторська розробка)

Таким чином, можна виділити основні функції держави при регулюванні інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери.

1. Комунікативна — держава має стати інтегратором та комунікатором для різних суб'єктів АПК щодо розробки довгострокової стратегії інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери, удосконалення механізмів взаємодії між суб'єктами даної сфери та систематичного впровадження принципів сталого інклюзивного розвитку у життя.

2. Ідеологічна — генерація світоглядних засад, ідеологічних принципів формування суспільної інклюзії на основі довіри, справедливості, залученості із пріоритетом розвитку людини та людського потенціалу як основи успішного зростання агропродовольчої сфери у довгостроковій перспективі.

3. Стимулююча — впровадження ефективних механізмів стимулювання агропродовольчих компаній до залучення більш широких верств населення до активної економічної діяльності та участі у розподілі результатів економічного зростання, а також механізмів стимулювання громадян до продуктивної праці у різних формах на противагу отриманню державних дотацій та субсидій.

4. Регулююча — впровадження механізмів підтримки пріоритетних з точки зору інклюзивного розвитку галузей та перетікання капіталу у галузі, які мають більше значення щодо створення суспільної інклюзії, а також усунення дисбалансів соціально-економічного розвитку.

5. Розподільча — використання податкових та бюджетних механізмів для помірного розподілу ресурсів у відповідності до потреб та пріоритетів інклюзивної системи.

6. Соціальна — забезпечення прийнятного рівня життя громадян, у тому числі тих, які з різних причин не включені до соціально-трудових відносин, а також гарантування доступу до медичних та освітніх закладів незалежно від статусу та місця проживання.

Формування та інституціоналізація системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери має відбуватися в інтересах усіх суб'єктів АПК. Стратегічною метою цього процесу є підвищення добробуту громадян та місцевих громад на основі зростання рівня залученості до економічних процесів та розподілу економічних результатів розвитку АПК.

Роль держави при впровадженні інклюзивної парадигми є визначальною, однак концентрація на розподільчій функції спотворює сутність концепції інклюзивного розвитку. Забезпечення добробуту

на основі субсидій та державних дотацій не матиме довгострокового ефекту та не створює фундаментальних передумов для підвищення рівня зацікавленості громадян у активній економічній діяльності, не вирішує проблему подолання відчуження сільських мешканців від суспільної праці. Саме тому з урахуванням специфіки української економіки слід впроваджувати ринкову модель інклюзивного розвитку АПК із концентрацією на регулюючих та стимулюючих функціях держави на протидію підвищенню податкового навантаження та подальшого розподілу бюджетних коштів.

Водночас не слід переоцінювати керованість процесів в агропродовольчому секторі та можливість держави самостійно регулювати та обмежувати процеси в українських економічних та політичних умовах. Сила державної та місцевої влади досить обмежена, що ставить під сумнів їх можливість самостійно використовувати можливості та адекватно протистояти загрозам на конкурентному глобалізованому ринку.

Розділ 5

НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ МОДЕЛІ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ КОМПАНІЙ

5.1. СТРАТЕГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ МОДЕЛЮВАННЯ РЕКОНСТРУКТИВНОГО АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

Для сучасної світової економічної системи характерна трансформація світоглядних засад та довгострокових цілей країн, регіонів та суб'єктів підприємницької діяльності. Прискорення економічного зростання у XX столітті дозволило істотно підвищити середній рівень життя по всьому світу, однак залишилися невирішеними важливі соціальні проблеми бідності, нерівності та відсутності економічних стимулів для активної економічної діяльності окремих прошарків населення.

Для України теж характерні ці проблеми та диспропорції розвитку, які особливо гостро проявляються в агропродовольчому секторі, для якого вирішення питання залучення сільського населення до результативної роботи є критичним з огляду на необхідність збереження людського, кадрового потенціалу для подальшого зростання. Саме тому актуальним науковим питанням є розробка та впровадження прикладних механізмів підвищення інклюзивності суб'єктів агропродовольчої сфери, що відповідає інтересам держави, агропродовольчих підприємств, об'єднаних територіальних громад та сільського населення.

Перехід до траєкторії прискореного інклюзивного розвитку при наявності деструктивних явищ в соціально-економічних відносинах агропродовольчої сфери потребує реформування інституціонального середовища, що не може бути здійснено на основі використання виключно ринкових механізмів саморегулювання.

На даному етапі ключовим завданням є досягнення синергетичного ефекту від об'єднання дії ринкових механізмів із регулюючим впливом держави на основі реалізації стратегічних завдань розвитку агропродовольчого комплексу України. З огляду на наявність кризо-

вих явищ в агропродовольчому континіуму, подолання негативних процесів потребує не модернізації існуючих механізмів, а впровадження реконструктивної парадигми шляхом зміни засад соціально-економічного розвитку агропродовольчої сфери із врахуванням глобалізаційних викликів нового часу.

За визначенням А. Гриценка «реконструктивний економічний розвиток — то такий розвиток, який досягається на основі якісної перебудови несучих конструкцій економіки, корінної зміни її структури» [272].

Реконструктивний розвиток за своєю природою є соціально спрямованим та направленим на забезпечення та утримання соціальної рівноваги і справедливості, оскільки передбачає не стільки кількісне скільки якісне зростання завдяки змінам структурних засад соціально-економічної системи задля більшого задоволення життєвих потреб громадян та суспільства загалом. Це цілком відповідає сутності ексклюзивної концепції. Відмінності понять «трансформація», «удосконалення» та «реконструкція» показано у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Характеристика типів розвитку економічних систем

Тип розвитку	Сутність
Реконструктивний	Розвиток, який досягається на основі якісної перебудови засад та докорінної зміни структури соціально-економічної системи
Трансформаційний	Процес перетворення структур, форм і способів, зміна цільової спрямованості діяльності, перехід через проміжні ланки.
Удосконалений	Свідома діяльність, спрямована на підвищення якісних показників об'єкта.

На особливості реконструктивний тип інклюзивного розвитку України впливає інверсивний характер сучасної трансформації соціально-економічної системи, який полягає у протилежному напрямку зміни інституційного середовища на протилежному типу розвитку — дрібних підприємств до поступового утворення монополій. Навпаки, для України більш актуальним є питання ліквідації монополій різного типу, які перейшли у спадок від радянської системи господарювання, та поступового зменшення впливу державних інституцій та державної форми власності, і відповідно зменшення ролі екстрактивних інститутів та впровадження інклюзивних механізмів розвитку.

Важливо відмітити, що дискримінація та нерівність в агропродовольчій сфері викликані в першу чергу наявністю бар'єрів різного типу, у тому числі спричинених наявністю екстрактивних інститутів. Формування інклюзивної системи насамперед передбачає усунення бар'єрів для вільного перетоку капіталу, технологій, ресурсів, що сприятиме розвитку людського капіталу.

Одним із ключових засадничих принципів інклюзивної системи розвитку й безбар'єрність. Саме тому важливо дослідити та послідовно послідовно усунути всі бар'єри щодо впровадження інклюзивності. Для того щоб зрозуміти вектор побудови інклюзивної економіки необхідно зрозуміти та окреслити сутність бар'єрів, які існують в сучасній економіці України та заважають збалансованому, гармонійному інклюзивному розвитку усіх сфер та секторів:

- обмежена інформація про ринки;
- неефективне регулювання;
- нерозвинена інфраструктура;
- обмежений доступ до фінансових продуктів і послуг;
- відсутність мотивації;
- спротив еліти;
- відсутність довіри та суспільної згоди;
- нестача знань і досвіду — відсутність у еліти суспільства та пасивної меншості системних та структурних знань щодо напрямів та практичних механізмів впровадження суспільної інклюзії.

Ця проблема характерна для багатьох слабкорозвинених країн світу. Однак для України, яка входить до переліку країн із найбільш освіченим населенням, ця проблема у значній мірі є штучною. Досвід реформ останніх семи років продемонстрував, що в Україні вдосталь кваліфікованих топ-менеджерів, які здатні спроваджувати секторальні реформи. Натомість існує проблема браку практичних навичок впровадження важливих реформ середнього в управлінського менеджменту.

Інклюзивна економіка — це більше можливостей для більшої кількості людей, більшої кількості економічних агентів. Формування системи інклюзивного розвитку має декілька аспектів.

Інституціональний аспект — формування соціо-економічного середовища на основі принципів справедливості, довіри, збалансованості.

Важливим принципом системи інклюзивного розвитку є синергійність. Якщо суспільство взаємодіє на основі принципів довіри та

справедливості, то індивід має можливості для досягнення вигоди для себе та для своєї групи без шкоди для інших контрагентів. Тобто відбувається гармонійне поєднання інтересів індивіда та суспільства, без необхідності окремої особистості протистояти системі (державі чи суспільству) для розвитку себе, своєї родини та підприємства.

Принципове значення мають такі фактори, як солідарність, співробітництво, філантропія на противагу нищівній конкуренції, егоїзму. Підвищення рівня довіри в суспільстві має позитивно вплинути на зниження тривожності, відчуття небезпеки та страху членів суспільства. Це слід віднести до психологічних факторів формування системи інклюзивного розвитку.

Економічний аспект інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери полягає насамперед у підвищенні зайнятості та наданні можливості для активної економічної діяльності. Тож задача полягає в збільшенні масштабів ринку праці в агропродовольчій сфері, яка має бути поділена на такі тактичні цілі:

1) збільшення розміру формального ринку праці за рахунок стимулювання виходу з тіні та формалізації трудових відносин в агропродовольчій сфері; для цього необхідно удосконалення політики соціальних дотацій для того, щоб дотації від держави не були причиною відмови від формалізації трудових відносин;

2) інституціоналізація відносин в аграрній сфері щодо самозайнятості, розширення можливостей для особистих селянських господарств збільшувати масштаби своєї діяльності, підвищувати конкурентоспроможність продукції та виходити на нові рівні виробництва;

3) диверсифікація видів зайнятості населення в першу чергу в сільській місцевості; соціальний аспект цього питання полягає в підвищенні компетенції населення щодо здатності створювати конкурентоспроможний продукт, його позиціонувати та реалізовувати. Як бачимо, маркетинговий аспект інклюзивного розвитку набуває вагомого значення в сучасному економічному середовищі.

Законодавчий аспект — формування нормативного поля, законодавчих основ справедливого та рівномірного розподілу суспільних благ із рівним доступом до них.

При досить високій однакості щодо цілей інклюзивного розвитку у науковій літературі існують різні точки зору щодо методів та засобів досягнення цілей інклюзивного розвитку. Одним із шляхів, які пропонуються щодо глобального впровадження інклюзивної моделі на рівні окремої країни є формування та систематичне впрова-

дження переліку реформ під патронатом глобальних організацій, таких як Світовий банк та МВФ. Бенчмарком реформаторських заходів при цьому є досвід успішних країн, у яких вже реалізовані подібні реформи. Однак сліпе копіювання рецептів успіху розвинених країн, як свідчить досвід впровадження подібних реформ, не призводить до успіху у довгостроковій перспективі. Причинами цього є нехтування ментальними, моральними особливостями окремих країн та історичною ретроспективою.

Так в якості стратегічної мети української економіки та окремих її секторів можна визначити впровадження наздоганяючої моделі прискореного розвитку задля досягнення кількісних економічних показників розвинених країн. Це актуально і для агропродовольчого сектору, в якому середня врожайність, прибутковість на 1 гектар, рівень переробки сировини, споживання продовольства на душу населення відстають не тільки від провідних країн світу, але і від найближчих сусідів.

На нашу думку, реалізація програми прискореного розвитку агропродовольчого сектору можлива при забезпеченні якомога більшої свободи підприємницької діяльності та заохочення інвестування у різних формах та проявах. Не применшуючи ролі політичних інституцій, варто відзначити, що у економічній площині неможливо беззастережно впроваджувати законодавчу та нормативну базу країн з усталеною ринковою економікою.

Ключовим фактором, який слід враховувати при впровадженні реформаторських заходів є наявність значного тіньового сектору та значну роль домашніх господарств на відміну від європейських країн. Цілеспрямована ліквідація цих інституцій негативно вплине на економіку та добробут мешканців сільсько-міських агломерацій.

Інший підхід заснований на боротьбі з мікро-ринковими «невдачами» (micro-market failures) у різних сферах. В Україні він реалізується у різних проявах, зокрема при реформуванні окремих сегментів економічної та політичної системи, серед яких можна назвати державні закупівлі, реформування окремих державних компаній тощо. Однак такі сегментарні зміни не дозволяють заявити про створення та успішне впровадження інклюзивної системи розвитку економіки загалом.

Зазначимо, що стратегічною задачею на цьому шляху є формування економічних та суспільно-політичних інституцій, удосконалення механізму взаємодії суб'єктів ринкової діяльності, а не отримання та розподіл грошової допомоги серед верств населення, які її потребують.

Слід зауважити відсутність гарантованих рецептів при впровадженні інклюзивних інститутів. Д. Аджемоглу та Дж.Робінсон виділяють лише фактори які сприяють їх швидкій розбудові [1, с. 366, 402, 460]:

- значний рівень централізації, що не дозволить соціальним рухам, що намагаються змінити режим вийти з правового поля; наявність широкої коаліції (broad coalition);
- інститути громадянського суспільства, що в змозі координувати вимоги населення, з тим, щоб опозиційні рухи не були легко роздавлені існуючими елітами, або використані іншою групою задля встановлення свого контролю за екстрактивними політичними інститутами.

Актуальною науковою задачею є формування теоретичних та прикладних засад трансформації моделі розвитку суб'єктів агропродовольчого сектора (фермерських господарств, агропродовольчих холдингів тощо) з урахуванням законодавчої бази та параметрів взаємодії між державою, великими корпораціями та дрібним бізнесом. Також слід враховувати макроекономічну та політичну ситуацію при формуванні засад концепції інклюзивного розвитку: активні міграційні процеси, відтік кадрів, високий рівень державних боргів України. Тобто однією із цілей інклюзивності має бути впровадження компенсуючих механізмів для зацікавлення населення у праці в межах України і припинення відтоку кадрів.

Впровадження інклюзивності полягає у подоланні певних диспропорцій розвитку та нерівності у різних її проявах, у тому числі за напрямом місто-село. В Україні важливою проблемою є посилення нерівності між мешканцями сільських та міських територій, що викликано не лише різницею у рівні доходів по регіонах, а ще й різним рівнем доступу до інфраструктури та об'єктів соціального значення у містах та селах суттєво відрізняються.

Визначення вектору інклюзивної трансформації в агропродовольчому секторі неможливе у відриві від розуміння сутності інклюзивних перетворень у країні загалом. На нашу думку, інклюзивна трансформація країни повинна відбуватись за декількома напрямками (табл. 5.2).

Соціальний вектор інклюзивної трансформації полягає в забезпеченні прав людей з особливими потребами та соціально незахищених верств населення, яке включає надання базового рівня доходу, можливість отримання соціальної допомоги та найголовніше — можливість для самореалізації у суспільстві незалежно від вікових, гендерних, фізичних особливостей та приналежності.

Таблиця 5.2

Стратегічні напрями інклюзивної реконструкції економіки України*

Вектор інклюзивної реконструкції	Сутність
Соціальний	Забезпечення належного високого рівня медичних та освітніх послуг незалежно від регіону проживання, рівня доходів та особливостей людини.
Інфраструктурний	Створення та підтримка високого рівня інфраструктури в країні та гарантування справедливого доступу до них.
Економічний	Забезпечення умов для підприємницької діяльності та надання права працювати й отримувати за це належну заробітну платню.
Безпековий	Формування стійкого безпечного середовища на території країни.

* Джерело: складено автором.

У цьому контексті в першу чергу необхідно виділити медичний та освітній компоненти суспільної інклюзії. Медичний компонент полягає в наданні базових медичних послуг високої якості за місцем проживання та гарантування можливості отримання медичних послуг вищого рівня у спеціалізованих лікарнях у прийнятний час та за прийнятними цінами, а також рівний доступ до аптечних послуг у всіх населених пунктах.

Також для формування інклюзивного суспільства вкрай важливим є створення умов для отримання якісної освіти в будь-якому населеному пункті України, включаючи сільські території. Це повинно полягати у створенні матеріальних умов для навчання та забезпечення належного рівня педагогічних працівників

Інфраструктурний вектор інклюзивної трансформації полягає в забезпеченні рівного доступу до об'єктів, які гарантують якість життя. При цьому інфраструктура виконує подвійну роль — з одного боку вона створює умови для економічної та підприємницької діяльності, а з іншого — підвищує якість життя завдяки покращенню доступу до базових соціальних потреб.

Економічний вектор інклюзивної трансформації полягає у створенні умов для підприємницької діяльності та надання права працювати та отримувати за це належну заробітну платню. В українських реаліях мова йде фактично про подолання відчуженості окремих груп населення від праці.

Економічний аспект інклюзивного розвитку, на нашу думку, базується на стимулюючих заходах державного регулювання та підтримці належного рівня підприємницької інфраструктури.

У сучасних економічних умовах для ведення підприємницької діяльності необхідно декілька ключових складових:

- наявність можливості для реалізації продукції у будь-якому кутку України та світу — із розвитком технологій цю можливість забезпечили інтернет-майданчики (міжнародні, національні та локального масштабу);

- наявність логістики, яка включає в себе можливість транспортного сполучення (дороги, залізниця, авіаперевезення) та можливість відправки товарів. Розвиток служб поштової доставки в Україні значно покращив можливості для руху товарів та відповідно позитивно вплинув на створення умов підприємницької діяльності;

- забезпечення якісного банкінгу для розрахунків за продукцію та послуги. Розвиток сучасних банківських послуг в Україні на основі інтернет-банкінгу створює можливості для оперативних взаємовигідних розрахунків із прийнятним рівнем трансакційних витрат;

- оптимальна законодавчо-нормативна база для створення та ведення бізнесу, тобто закріплення на законодавчому рівні прийнятних умов оподаткування для малого та середнього бізнесу, для початку власної підприємницької діяльності.

В Україні малий та середній бізнес або працює в тіні, не сплачуючи податки, або використовує спрощену форму оподаткування. Станом на початок 2020 р. в країні функціонує 1,885 млн ФОП. Для економіки України загалом притаманна висока частка тіньового ринку, який не регулюється державою. Тіньова економіка, або економіка, яка безпосередньо не спостерігається (non-observed economy) — це різні види економічної діяльності, про які статистичні відомства не можуть отримати офіційні дані. За оцінками НБУ, четверту частину від офіційного ВВП України, або 846 млрд гривень, становлять тіньові операції [273].

Парадоксально, але тіньова економіка за своєю суттю є засобом залучення населення до активної економічної діяльності, тобто є засобом підвищення інклюзивності. Наприклад, такий прояв тіньової економіки, як дрібне виробництво продукції (або надання послуг) у домашніх господарствах сприяє підвищенню зайнятості населення, збільшує рівень зайнятості (хоч і не офіційної), збільшує добробут населення, при цьому не збільшуючи доходи держави.

Декларування економічної діяльності такого масштабу за всіма формальностями робить її не вигідною через витрати на оформлення, ведення звітності та сплату податків. Тому активна боротьба держави із такими проявами тіньової економіки, як дрібне виробництво продукції або надання послуг, неофіційна зайнятість, ФОПи може мати зворотній ефект — зниження кількості економічно активних суб'єктів, втрата мотивації до підприємницької діяльності та зменшення доходів домогосподарств.

У цьому контексті задача держави полягає в збереженні спрощеної системи оподаткування як елементу інклюзивної економіки, а також у поступовому переведенні тіньового сектору економіки із неофіційної площини на основі суспільного діалогу без використання репресивних механізмів державного регулювання, а шляхом стимулювання індивідуального підприємництва.

Задачею держави є розвиток інфраструктури для створення належних умов підприємницької діяльності на сільських територіях. Це полягає у забезпеченні доступу до мобільного зв'язку, інтернету, що в сучасних умовах є головним чинником початку власної справи. Важливу роль при цьому відіграють державні підприємства, які залишаються провідником інтересів держави у віддалених населених пунктах.

На нашу думку, в оптимальних економічних та політичних умовах взаємодія суб'єктів агропродовольчої сфери щодо розбудови інклюзивної економіки мала би відбуватися так:

- держава формує правове поле та законодавчу базу для ефективної діяльності агропідприємств та ефективно розподіляє податки для розвитку місцевої інфраструктури, а також надання соціальних гарантій громадянам;

- агропідприємства різного типу та масштабу сумлінно та в повному обсязі сплачують податки та гарантують справедливую оплату праці робітникам;

- сільські жителі — сумлінно працюють, отримують належну оплату праці, мають можливості для професіонального росту та участі в розподілі результатів.

Подібна доктрина сприяла б нормальному функціонуванню агропродовольчого сектору та не потребувала б впровадження додаткових механізмів соціальної підтримки мешканців села. Однак існуюча система відносин агропродовольчої сфери, яка характеризується високим ступенем недовіри та відсутністю впевненості у справедливості

розподілів результатів праці, містить певні деформації, на вирішення яких і направлена розробка системи інклюзивного розвитку.

Однак інституційна слабкість держави обумовлює необхідність залучення приватного капіталу до вирішення проблеми впровадження принципів інклюзивності в агропродовольчому секторі.

При цьому для агропродовольчого сектору першочерговою задачею у глобальній конкуренції є забезпечення конкурентоспроможності, тобто створення найбільш сприятливих умов серед інших держав. Глобальний характер конкуренції в умовах транспарентності обумовлює вектор трансформації аграрного сектору.

Ключове питання інклюзивного розвитку — це залучення людей до активної економічної діяльності. Однак в першу чергу у цьому контексті важливо забезпечення робочих місць, які створюють потужні агропромислові холдинги. Збільшення податкового навантаження, збільшення ролі держави та штучний перерозподіл коштів негативно впливатимуть на конкурентоспроможність агропродовольчих підприємств різного масштабу.

Модернізація агропродовольчого виробництва нового типу повинна включати не лише інноваційний розвиток виробничої складової, але й формування принципово нового механізму розвитку, системи інклюзивного розвитку на основі підвищення якості людського капіталу, гармонійного використання природних ресурсів та формування середовища на основі принципів суспільного блага.

Інклюзивний розвиток агропромислової сфери означає забезпечення рівних можливостей господарської діяльності для різних за розмірами, видами та масштабами підприємств.

Зasadничі складові сучасної економічної діяльності — це фінансовий капітал, людський капітал, ресурси та технології. Відповідно створення системи інклюзивної економіки, на нашу думку, має базуватись на чотирьох ключових компонентах — це фінансова інклюзивність, технологічна інклюзивність, ресурсна інклюзивність та інклюзивність людського капіталу, які мають бути покладені в основу системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери (рис. 5.1).

Фінансова інклюзивність. Для агропродовольчої сфери характерна нерівномірність розподілу фінансових ресурсів: у той час як потужні вертикально інтегровані компанії мають доступ до міжнародних ринків капіталу, невеликі суб'єкти сільського господарства не мають можливості отримання банківського фінансування за прийнятними

умовами з причин недостатньої привабливості їх бізнесу для кредитора та відсутності повноцінної звітності.

Рис. 5.1. Концептуальна модель системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери*

* Складено автором

Фінансові бар'єри створюють диспропорції у розвитку та надають конкурентну перевагу агрохолдингам. Саме тому важливу роль відіграє фінансова інклюзія, яка полягає у створенні або удосконаленні фінансової системи, що має забезпечити рівний доступ до фінансових ресурсів та фінансових інструментів.

Відповідно до OECD/INFE фінансова інклюзія — це «процес просування доступного, вчасного та повноцінного доступу до широкого спектру фінансових продуктів і послуг, поширення їхнього використання серед всіх прошарків суспільства через впровадження існуючих та інноваційних підходів включно з фінансовою обізнаністю та освітою з метою просування як фінансового добробуту, так і економічної та соціальної інклюзії» [274].

«Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року» НБУ України визначає п'ять стратегічних напрямів:

- фінансова стабільність,
- макроекономічний розвиток,
- фінансова інклюзія,

- розвиток фінансових ринків,
- інноваційний розвиток.

Цілі й індикатори впровадження фінансової інклюзії представлено в таблиці 5.3.

Таблиця 5.3

Стратегічні цілі й індикатори впровадження фінансової інклюзії «Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року» [274]

Напрямок Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року	Фінансова ін- клюдія		
Стратегічні цілі	Індикатори		
Підвищення доступності та рівня користування фінансовими послугами	Стимулювання розвитку платіжної інфраструктури для здійснення безготівкових операцій, зокрема у сільській місцевості та у віддалених територіях		Створення умов для розвитку віддалених каналів продажу фінансових послуг
Посилення захисту прав споживачів фінансових послуг	Розроблення та впровадження регулювання ринкової поведінки учасників фінансового сектору	Забезпечення прозорості інформації щодо фінансових послуг та продуктів	Захист вкладників та інвесторів
Підвищення рівня фінансової грамотності населення	Проведення інформаційно-освітніх заходів для різних цільових аудиторій		

Політика кількісного пом'якшення, яка впроваджується у світових економіках починаючи з 2008 року, передбачає збільшення грошової маси та зниження відсоткових ставок. Таким чином, відбувається зменшення доходів тих, хто заощаджував за допомогою банків або різних депозитних інструментів та відповідно зміниться структура доходів таких людей і знижується їх добробут.

Іншим прикладом дисбалансів в економічному розвитку є нееквівалентний доступ до фінансування, оскільки потужні агропромислові корпорації мають доступ до дешевих позикових коштів на західних ринках. Це створює нерівні умови при конкуренції з дрібними виробниками, які працюють в умовах дорогих внутрішніх позик.

В існуючій ситуації не зрозумілі державні пріоритети, оскільки при декларуванні важливості фермерських господарств підтримка малих суб'єктів господарювання недостатня, а істотна частка державної підтримки спрямовується великим агрокомпаніям. Так, у 2018 р. лише близько третини усіх коштів отримали підприємства з річної виручкою до 20 млн грн (тобто такі, що оперують понад 800 га), а в 2017 р. підприємства із земельним банком у 400 га отримали лише 2,5 % загальних обсягів виділених державою коштів.

Дискримінація та нерівність в агропродовольчій сфері можуть бути викликані наявністю бар'єрів різного типу, у тому числі спричинених наявністю екстрактивних інститутів. Наприклад, провідні українські агрохолдинги мають доступ до міжнародних ринків капіталу та залучають довгостроковий позиковий капітал вартістю 6,25 % (МХП) [275] або 6.625 % (Кернел). У той час як підприємства малого та середнього розміру не мають доступу до довгострокового кредитування та позичають капітал під 12,5–22,6 % річних [276].

Інший приклад — це доступ до більш ефективних моделей оподаткування, коли потужні промислові корпорації формують структуру власності таким чином, щоб перевести оподаткування у зони із меншим податковим навантаженням.

Технологічна інклюзивність полягає у забезпеченні вільного потоку технологічних рішень без порушення патентного права та законодавства, вільний доступ до інноваційних рішень та формування комунікативного середовища у аграрному секторі для взаємовигідного трансферу технологій (у тому числі із використанням кластерного підходу).

Викликом для інклюзивності в сучасному світі є концентрація технологічної влади як і економічної влади у технологічних гігантів. Таке зосередження влади перерозподіляє фінансово-економічні потоки від дрібних бізнесів до потужних корпорацій, які володіють на основі патентного права унікальними технологічними рішеннями.

Використання Digital-інструментів та штучного інтелекту як інструментів для контролю та нагляду за громадянами практикують як корпорації, так і держави.

З точки зору створення суспільства добробуту дискусійним питанням є рівень технологічного контролю життя особистості з огляду на рівень проникнення технології у повсякденне життя. Знаходження точки розумної рівноваги між забезпеченням безпеки людини та рівнем контролю його дій є актуальною науковою та практичною задачею.

Витіснення штучним інтелектом та сучасними Digital-інструментами людей з робочих місць становить загрозу добробуту широких верств суспільства у середньостроковій перспективі. Виходом з цієї ситуації є широкомасштабне перепрофілювання та перенавчання громадян новим професіям для їх переходу на нові ринки, де залишаються невирішеними соціальні проблеми.

Відповіддю на стандартизацію виробництва в різних галузях має стати розвиток крафтових нішевих виробництв, які потребують значної робочої сили та здатні отримувати вищу маржу за рахунок ексклюзивності та вищої екологічної цінності продукту.

На сьогоднішній день розвинені країни мають технологічні переваги за рахунок накопиченого раніше технологічного потенціалу. Для подолання відставання необхідно сформувати в Україні власну інноваційну базу на основі державно-приватного партнерства із залученням провідних рішень у сфері ІТ та машинобудування.

Виділимо ключові бар'єри технологічної інклюзивності.

Відсутність закону щодо регламентування венчурної діяльності в інноваційній сфері, що негативно впливає на впровадження технологічної інклюзії та поширення сучасних технологічних агрорішень.

Відсутність законодавчого регулювання дорадчої діяльності: через порівняно незначні обсяги діяльності та відсутність належного фінансового ресурсу дрібні та середні фермерські господарства не можуть собі дозволити залучення вартісного інноваційного консалтингу. При цьому наукові установи та вищі навчальні заклади функціонують в умовах дефіциту фінансування при наявності експертного та консультативного потенціалу щодо технологій та менеджменту агросфери. Тому розвиток інституту дорадництва в агропродовольчій сфері є важливим у контексті підвищення рівня доступу до сучасних технологічних рішень малих та середніх суб'єктів агропродовольчого комплексу.

Як зазначає Н. В. Стоянець, «нерозвиненість системи дорадництва значно знижує конкурентоспроможність малого та середнього бізнесу в сільській місцевості, а також гальмує створення нових підприємницьких структур» [245, с.94].

При цьому розвиток сільськогосподарського дорадництва в Україні є важливим компонентом євроінтеграційного процесу: у статті 404 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом зазначено, що «співробітництво між сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій включатиме й забезпечення

діяльності системи дорадництва для сільськогосподарських виробників» [245, с. 95].

Прикладами усвідомленого впровадження технологічної інклюзивності українськими агрохолдингами є запуск компанією «Кернел» багатофункціонального порталу Open Agribusiness — першої в Україні комунікаційної платформи для спілкування та нетворкінгу сільгоспвиробників. Зокрема, дана програма дозволяє партнерам отримати фінансування від компанії для модернізації виробництва, збільшення врожайності і т. п., доступ до сервісу коригування GNNS для високоточної роботи автоматизованої техніки всіх виробників на полях [277].

Інклюзивність людського капіталу. Щодо забезпечення інклюзивності людського капіталу, то наразі відбуваються два протилежних за своїм напрямом процеси: перший — це підвищення кадрового дефіциту агропродовольчих холдингів внаслідок відтоку кадрів з країни та урбанізації; другий — інтенсивний розвиток агрохолдингів формує запит на висококваліфікований персонал переважно у малих населених пунктах.

Агропродовольчі холдинги намагаються забезпечити належну якість людського капіталу, переносячи офісні центри до великих міст, переходячи на аутсорсинг. При цьому у сільськогосподарському виробництві відбувається зростання заробітних плат кваліфікованих працівників. Однак навіть підвищення рівня оплати праці не може компенсувати диспропорції у розвитку інфраструктури. Молоді спеціалісти не готові змінити комфортні умови міст на непристосовані села із відсутністю базових структурних об'єктів. Тому особливе значення має забезпечення інклюзивності людського капіталу агропродовольчої сфери.

Ресурсна інклюзивність. Значення ресурсної інклюзивності агропродовольчої сфери пояснюється введенням ринку землі та особливими вимогами до ефективності аграрних підприємств в умовах конкуренції, що зростає.

Інклюзивність передбачає рівний доступ до ресурсів. Однак, на нашу думку, мова йде і про рівний доступ до можливостей. Прикладом екстрактивних інститутів в Україні є неможливість для людей із доходами нижче середнього інвестувати, адже недоступні такі інвестиційні механізми як ОВГЗ, нерухомість через високий поріг для входження на ринок. Тому відбувається перерозподіл ресурсів через неефективну банківську систему від бідних верств населення на ко-

ристь багатих, які мають змогу інвестувати у високо прибуткові інструменти в Україні та за її межами.

Земля є ключовим активом агропродовольчих підприємств, а тому забезпечення рівного доступу учасників ринку до цього ресурсу, у тому числі, в правах на придбання земельних угідь, забезпечення права законного власника чи орендаря користуватися цим активом є базовою цінністю у створенні системи ефективного інклюзивного розвитку.

У сучасному світі змінюється і роль інфраструктури. Якщо раніше для доступу на світові ринки потрібно було мати власні енергетичні мережі, транспортування, зберігання, реалізації продукції, то у економічній системі третього тисячоліття ці функції є можливістю залучити на умовах аутсорсингу або ж використати існуючі інфраструктурні мережі. Тобто відбувається демонополізація та децентралізація інфраструктурних об'єктів. У цьому контексті слід виділити важливість демонополізації в енергетичній сфері, коли завдяки новим технологіям зеленої енергетики відбувається розширення можливостей для локального виробництва та використання енергетичних ресурсів, що підвищує самостійність локальних бізнес-структур та їх адаптивність до мінливого середовища.

З іншого боку, аграрні підприємства здебільшого вичерпали екстенсивні засоби подальшого зростання. Саме тому конкуренція спрямована на максимальне підвищення ефективності завдяки оптимальному використанню сировинних ресурсів. Тому зусилля держави, зокрема щодо антимонопольного регулювання, мають бути направлені на створення однакових можливостей для придбання ресурсів аграріями, як потужними, так і фермерськими господарствами для мінімізації ефекту масштабу виробництва та недопущення цінової дискримінації. Характеристика системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери представлена в таблиці 5.4.

Важливим кроком до інклюзивності стала децентралізація влади та управління, коли місцеві громади самі визначають напрями використання фінансів та розпоряджаються власними активами. Однак необхідно посилити ці процеси та залучити до них зокрема й агропромислові холдинги.

На нашу думку, формування системи інклюзивного розвитку агропромислового сектору матиме цілий ряд позитивних економічних ефектів. Зокрема, відбудеться підвищення рівня інвестицій у людський капітал на основі будівництва ефективної взаємодії місцевої влади громад та агропідприємств різного рівня. Також можна

Таблиця 5.4

Структурна модель системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери*

Складові системи	Стратегічна мета	Ключові напрями впровадження
Фінансова інклюзивність	Рівний (безбар'єрний) доступ до фінансових ресурсів та фінансової інформації	✓ забезпечення рівного доступу до фінансових ресурсів (кредитування, фінансових інструментів) різних учасників ринку незалежно від виду та масштабів діяльності; ✓ підвищення доступності та рівня користування фінансовими інструментами; ✓ забезпечення прозорості фінансової інформації ✓ розроблення та впровадження системи регулювання ринкової поведінки та фінансової доброчесності; ✓ стимулювання розвитку платіжної інфраструктури.
Технологічна інклюзивність	Рівний (безбар'єрний) доступ до сучасних технологічних рішень в агропромисловому секторі.	✓ формування технологічних кластерів для розробки та впровадження сучасних технологічних рішень; ✓ забезпечення трансферу технологій зверху-вниз та знизу-вгору; ✓ формування оптимальної системи стимулювання інновацій (законодавчі та бюджетні механізми)
Інклюзивність людського капіталу	Рівні можливості для реалізації людського потенціалу, залучення більшої кількості населення до активної економічної діяльності	✓ запровадження систем мотивації персоналу та їх участі в акціонерному капіталі; ✓ формування високих стандартів оплати праці в агропродовольчому секторі; ✓ забезпеченні гендерної рівності; ✓ рівний доступ до освіти для усіх верств населення; ✓ забезпечення високих стандартів життя на селі.

Закінчення табл. 5.4

Складові системи	Стратегічна мета	Ключові напрями впровадження
Ресурсна інклюзивність	Рівний (безбар'єрний) доступ до земельних, сировинних ресурсів	✓ формування відкритих реєстрів земельних угідь; ✓ проведення відкритих конкурсів на здачу в оренду земельних угідь (у тому числі державних); ✓ формування справедливої системи дистрибуції ресурсів (пального, добрив, насіння тощо) для підприємств різних типів та масштабів.

* Джерело: складено автором.

розраховувати на перехід місцевих громад до самозабезпечення, що зменшить соціальне навантаження на агропромислові холдинги. Стратегічною метою є не дотації з бюджету незахищених верств населення, а створення таких умов, коли вони зможуть самостійно заробляти на життя завдяки активній економічній діяльності. Це відповідно позитивно вплине на місцеві бюджети громад та дасть змогу підвищити фінансування суспільно важливих проєктів.

5.2. ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕКОНСТРУКТИВНОГО АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

З огляду на трансформацію світової економічної системи та глобалізаційні виклики постає необхідність формування удосконаленої моделі соціально-економічного розвитку, в якій будуть залучені в обіг усі наявні в суспільстві ресурси та завдяки цьому буде забезпечено не лише підвищення добробуту окремих верств населення, а неухильний прогрес суспільних інституцій, а також всеосяжний розвиток особистості незалежно від соціально-економічного статусу та особливостей.

Як було відзначено на засіданні Боаоського азіатського форуму (БАФ), «інклюзивний розвиток дає змогу всім країнам і регіонам світу користуватися результатами глобалізації, економічної інтеграції та економічного зростання. Для окремо взятого економічного суб'єкта інклюзивний розвиток має на меті максимально створити можливості розвитку і працевлаштування за рахунок високих темпів економіч-

ного зростання на поступальній основі, а також забезпечити громадянам рівний доступ до надаваних соціальних гарантій і можливість участі в усіх сферах життєдіяльності країни» [235].

Попри всю глобальність і багатоаспектність концепції інклюзивного розвитку, її реалізація полягає у конкретних механізмах, спрямованих на вирішення локальних проблем, підвищення доступності базових соціальних послуг для всіх верств населення.

Формування суспільної інклюзії полягає у розвитку нової моделі соціальної якості. На думку І. Малого, Л. Ємельяненко та К. Дзензелюк така модель «визначає основні умови для розвитку суспільних відносин та дозволяє напряду пов'язати вимірювання якості життя з оцінкою рівня розвитку суспільства» [235].

Ю. Б. Савельєв пропонує розглядати соціальну якість у чотирьох вимірах людських спроможностей:

- 1) економічної безпеки (economic security), яка гарантує певний рівень життя;
- 2) соціального включення (social inclusion), що означає доступ до інституціонального та інфраструктурного контексту, а також «ступінь інтегрованості людей до різних інститутів і суспільних відносин»;
- 3) соціальної згуртованості (social cohesion), яка ґрунтується на спільних ідентичностях, цінностях і нормах, що забезпечують узгодженість взаємодій;
- 4) набуття повноважень і можливостей (empowerment), що означає або «здатність людей контролювати своє життя та наявність відповідних знань, вмінь і умов» для цього, або міру, наскільки суспільні відносини сприяють спроможностям людини [278, с. 102].

У цьому контексті поняття «соціальна якість» та «суспільна інклюзія» видаються тотожними за своєю сутністю при тому, що суспільна інклюзія є терміном ширшим що включає також інституціональний аспект.

Зосередження на подальшому економічному зростанні, культ ринкової конкуренції в умовах поступового вичерпання ресурсів супроводжується зростанням нерівності, як у майновій так і соціальній площині.

Важливою науковою задачею є визначення стратегічних цілей побудови інклюзивної економіки на кожному рівні. Необхідно виходити з того що інклюзивна економіка — це економіка без бар'єрів, в якій доступ до ресурсів та можливості їх використання не обмежується в залежності від приналежності до тієї чи іншої групи. Однак

не треба плутати інклюзивну економіку і соціалістичну економіку, оскільки «від кожного по можливостям — кожному потребам» не відповідає сутності інклюзивного розвитку.

Формування системи інклюзивного розвитку агропродовольчого сектору матиме цілий ряд позитивних економічних ефектів. Зокрема, відбудеться підвищення рівня інвестицій у людський капітал на основі будівництва ефективної взаємодії місцевої влади громад та агропідприємств різного рівня.

Нами запропоновано логіко-структурну схему системи інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі, яка відображає принципи, каталізatori інклюзивного розвитку, а також ролі ключових суб'єктів формування суспільної інклюзії в АПК на трьох рівнях (рис. 5.2).

Ми розглядаємо систему інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери як середовище взаємодії п'яти ключових суб'єктів у контексті розбудови суспільної інклюзії: держави, громад, агропродовольчих холдингів, малих та середніх агропродовольчих підприємств, а також громадян (мешканців сільських територій та сільсько-міських агломерацій). При цьому громадяни з одного боку виступають ключовим суб'єктом даної системи, а з іншого — центральним об'єктом піклування, так як саме забезпечення їх добробуту є ключовою метою інклюзивної концепції.

З огляду на комплексність, багатоаспектність інклюзивного розвитку та його інституційну природу, впровадження концепції інклюзивного розвитку можливе лише одночасно на трьох рівнях (макро-, мезо- та мікро-) та у різних просторових площинах.

Оскільки для успішного впровадження інклюзивних підходів у повсякденну практику господарюючих суб'єктів на різних рівнях необхідна трансформація інституційного середовища та ментальних особливостей українського суспільства, то на структурно-логічній схемі представлені принципи інклюзивного розвитку, на яких побудована дана концепція: довіра, стабільність, всеосяжність, справедливість, безбар'єрність, ініціатива.

Впровадження інклюзивних підходів обумовлені об'єктивно, тому слід наголосити на каталізаторах інклюзивного розвитку, які роблять процес реконструкції соціально-економічної системи в напрямку людиноцентризму невідворотними. У першу чергу до них слід віднести транспарентність, глобалізацію та цифровізацію світу, посилення транскордонної конкуренції, підвищення значення людини та людського капіталу у сучасній моделі розвитку світу.

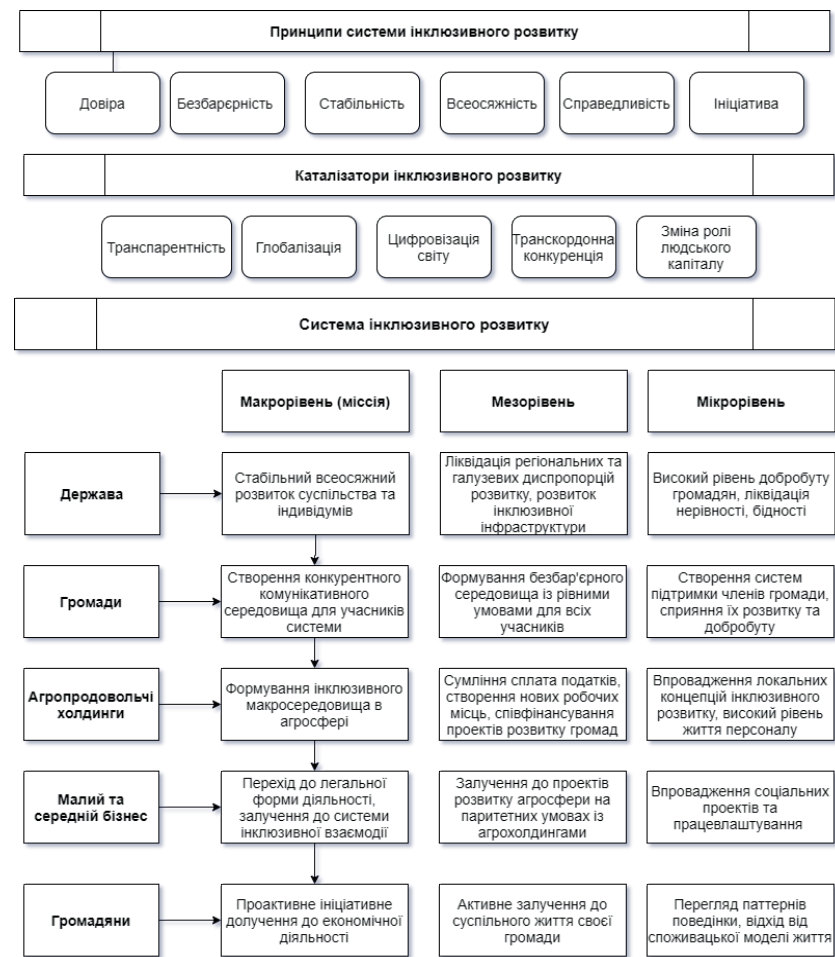

Рис. 5.2. Структурно-логічна схема системи інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі (авторська розробка)

Також можна розраховувати на перехід місцевих громад до самозабезпечення, що зменшить соціальне навантаження на агропромислові холдинги.

Наразі в Україні внаслідок здійснення децентралізації влади та управління склалися передумови для формування в межах сільсько-міських агломерацій (об'єднаних територіальних громад, новоут-

ворених районів) просторових, соціально-економічних, політичних відносин континуального типу. Реалізація такого соціального проекту значною мірою буде залежати від фінансово-економічної спроможності базової та районної ланок адміністративно-територіального устрою країни. Практичне забезпечення реалізації такого соціально значущого завдання здатні здійснити суб'єкти господарювання й передусім великі компанії холдингового типу, діючи на основі принципів інклюзивності та засадах соціального партнерства з владою і громадськістю.

Сільсько-міська агломерація, як соціально-просторове утворення, має багато спільних рис з таким феноменом, як сільсько-міський континуум, який представляє собою спільний простір розміщення, функціонування та взаємозв'язку із розмитими, нечіткими межами між міською та сільською територіальними підсистемами суспільства. Різниця між ними полягає у тому, що в агломераційних утвореннях адміністративно-територіальні межі є чітко визначеними. Крім цього, якщо утворення континуального типу — це переважно результат процесу історичної еволюції певних складових частин системи розселення, пов'язаної з впливом тенденцій суспільного розвитку, то створення сільсько-міських агломерацій є процесом штучним, похідним від прийняття управлінських рішень та використання заходів адміністративного характеру. Проте суспільне призначення вказаних процесів по суті одне — сприяння згуртованості соціуму для створення гідних умов та рівних можливостей для всебічного розвитку населення цих утворень.

За цією сутнісною ознакою сільсько-міська агломерація має спільність з уявленням А. Гриценка про інклюзивність (включеність) як «формою реалізації сумісно-розділених відносин ..., що безпосередньо зв'язує розділене, часткове, приватне із спільним, загальним і суспільним ..., яку знайдено не теоретично, а практично» [123, с. 19].

Появі сільсько-міських агломерацій у вигляді ОТГ та нових районів передувало прийняття розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» (квітень 2014 року), Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (лютий 2015 року), постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» (липень 2020 року).

У таблиці 5.5 наведено кількісні соціально-демографічні характеристики ОТГ та їх розподіл по областях.

Таблиця 5.5

Об'єднані територіальні громади України на 27.10. 2010 року*

Область	Кількість рад, що об'єдналися в ОТГ	Кількість ОТГ	Площа, кмІ	Кількість населення, осіб	Щільність населення, осіб/кмІ
Вінницька	156	46	5570,20	752594	135,1
Волинська	235	54	11802,08	604561	51,2
Дніпропетровська	229	71	21258,65	905157	45,2
Донецька	74	13	5233,89	239356	15,7
Житомирська	412	56	19570,01	812814	41,5
Закарпатська	61	17	1687,65	278194	164,9
Запорізька	199	56	18707,34	510738	27,3
Івано-Франківська	176	39	4039,99	712658	176,4
Київська	142	24	5236,87	329803	62,9
Кіровоградська	81	27	6050,35	161543	26,7
Луганська	75	18	7037,72	115084	16,3
Львівська	174	41	5082,88	352165	69,3
Миколаївська	146	42	12600,01	318142	25,2
Одеська	158	37	11556,0	370960	32,2
Полтавська	195	53	10051,40	405878	40,3
Рівненська	148	45	7874,42	354599	45,0
Сумська	187	38	10376,20	757042	72,9
Тернопільська	314	54	6800,94	671976	98,8
Харківська	114	23	7588,37	375753	49,5
Херсонська	115	33	9665,54	275215	28,4
Хмельницька	370	51	126445,85	570433	45,1
Черкаська	222	57	8527,59	337088	39,5
Чернівецька	132	37	3879,71	359796	92,7
Чернігівська	372	50	20570,16	502223	24,4
Всього	4487	982	234592,0	11073773	47,2

*Джерело: складено автором на основі даних державної статистики

Як свідчать дані таблиці 5.5 процес створення ОТГ більш динамічно відбувається у Дніпропетровській, Черкаській, Житомирській, Запорізькій областях й значно повільніше — у Донецькій, Закарпатській, Луганській, Харківській, Київській. Поки що ОТГ покрита ще відносно незначна частина території України.

Результати дослідження проведеного у розрізі ОТГ свідчать про те, що адміністративними центрами їх переважної більшості є села,

низьким є відсоток серед центрів громад середніх (від 50 до 100 тис. осіб) та великих міст (понад 100 тис. осіб). Проте склад населення практично усіх громад є змішаним (сільсько-міським). Виключення складають ОТГ, які об'єдналися навколо обласних центрів.

Розпочатий у 2015 році процес децентралізації влади і управління у форматі добровільного об'єднання територіальних громад з подальшим реформуванням районної ланки адміністративно-територіального устрою, створює передумови для вирішення цілого комплексу соціально-економічних, політичних, управлінських завдань, що стоять перед українським суспільством. Процес децентралізації влади та управління на рівні ОТГ і районів завершився формуванням сільсько-міських агломерацій конвергентно-континуального типу, з домінуванням серед них руральних соціально-просторових утворень, за винятком ОТГ та районів, адміністративними центрами яких є центри областей.

Важливим науковим питанням є обґрунтування взаємозв'язку між, з одного боку, процесом трансформації ОТГ і районів, наслідком якого стало формування сільсько-міських агломерацій конвергентно-континуального типу, та їх переходом за участю агрохолдингів на засади інклюзивного розвитку — з іншого. Таким чином, мова йде про синергетичний ефект подвійної дії — як процесів децентралізації влади та управління та формування інклюзивного середовища в межах ОТГ та районів. Якщо ініціатором змін виступала держава (носіє політичної влади), то їх активатором — великі інтегровані агропродовольчі компанії (економічна влада).

До цього слід додати, що як об'єкту інклюзії (ОТГ, райони), так і його суб'єкту активатору (агрохолдингам), притаманний феномен інклюзивності (включеності) як такий. В першому випадку мова йде про просторову сполученість сільських та міських громад в зазначених межах, в другому — наявність єдиного технологічного циклу та ланцюжка створення вартості (сільське господарство — переробка — збут), який знаходить своє продовження у фазах суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін, споживання). Тобто до чинників, що мають визначальне значення щодо досягнення сільсько-міськими агломераціями рівня інклюзивного розвитку, за участю агрохолдингів, віднесено передусім саму природу цих формувань.

За своїм соціально-економічним значенням успішна практика громади визначає собою налагодження відповідальної, взаємної участі всіх учасників й перш за все — агрохолдингових компаній, для

яких ОТГ, район — це не просто простір для здійснення виробничої діяльності й отримання прибутку, а місце життєдіяльності. Впровадження такого підходу матиме синергетичний ефект та позитивно відбиватиметься на формуванні в межах сільсько-міських агломерацій середовища інклюзивного добробуту. Під синергетичним ефектом в теорії систем розуміється підсилюючий ефект взаємодії двох або більшої кількості компонентів (факторів), спільна дія яких істотно перевершує просту суму дій кожного із зазначених факторів, а сам стан подібної взаємодії трактується як емерджентність [279, с. 183]. Синергетичний підхід надзвичайно важливий для соціальних систем, які перебувають в стані суспільної трансформації. Саме цей стан перманентного реформування властивий сучасному українському суспільству в цілому і його територіальній організації зокрема.

Великі вертикально-інтегровані компанії забезпечують зайнятість економічно активного населення. Так, загальний штат «Миронівського хлібопродукту» становить понад 28 тис. осіб, а компанії «Кернел» майже 13 тис. працевлаштованих [280].

Суспільна значущість перетворення агрохолдингів у об'єднання інклюзивного типу містить передусім причини морально-етичного характеру, які спричинені наявністю у суспільній свідомості певних комплексів, пов'язаних з парадоксами сільського розвитку.

Номінально, зазначений процес створює передумови для інклюзивного розвитку ОТГ і районів, оскільки сприяє згуртованості соціуму для створення гідних умов та рівних можливостей для всебічного розвитку населення цих утворень.

У таблиці 5.6 представлено комплексний підхід до формування в просторових межах сільсько-міських агломерацій інклюзії добробуту, що потребує активної участі в цьому процесі усіх зацікавлених сторін, й передусім агрохолдингів.

Отже передусім необхідно створити відповідну економічну базу для інклюзії за участю агрохолдингів. В цьому сенсі визначального значення набуває процес трансформації земельних відносин на засадах інклюзивності, значення якого важко переоцінити в умовах перетворення сільськогосподарських земель на предмет купівлі—продажу.

Стратегічною метою є не дотації з бюджету незахищених верств населення, а створення таких умов, коли вони зможуть самостійно заробляти на життя завдяки активній економічній діяльності. Це відповідно позитивно вплине на місцеві бюджети громад та дасть змогу підвищити фінансування суспільно важливих проєктів.

Таблиця 5.6

Системне уявлення про інклюзивний розвиток сільсько-міських агломерацій*

Виміри інклюзивного сільського розвитку та його активатори		
Політичний	Економічний	Соціальний
Центральні органи виконавчої влади	Агрохолдинги	Саморозвиток ОТГ
Регіональні та районні органи державної влади	Інші великі підприємства	Механізми та інструменти соціальної відповідальності бізнесу
Обласні та районні ради	Малі та середні підприємства	Інклюзивні інститути, що є похідними від партнерства держави, бізнесу та суспільства
Бізнесові та підприємницькі структури	Сімейні фермерські господарства	Солідарні громадські спілки ОТГ
ОТГ	Селянські господарства	Благодійні організації
*Джерело: складено авторами за даними державної статистики. Громадські організації	Домогосподарства	Міжнародні громадські організації
Окремі особи	Індивідуальні товаровиробники	Меценати

* Джерело: складено автором.

В умовах посилення конкуренції в глобальному вимірі зусилля агропродовольчих холдингів спрямовані на максимальне підвищення ефективності завдяки ефективному використанню ресурсів. Тому у контексті впровадження інклюзивної системи розвитку зусилля держави, зокрема щодо антимонопольного регулювання, мають бути направлені на створення однакових можливостей для придбання ресурсів аграріями, як потужними, так і фермерськими господарствами для мінімізації ефекту масштабу виробництва та недопущення цінової дискримінації.

Як було показано раніше, через цілу низку причин роль драйвера інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери здатні та повинні взяти на себе агропродовольчі холдинги. Ключовим фактором при цьому повинно стати продукування середовища інклюзивного добробуту у сільсько-міському середовищі.

З урахуванням особливостей агропродовольчої сфери України вагому роль у ній відіграє і буде відігравати у довгостроковій пер-

спективі держава. Саме тому розбудова суспільної інклюзії має бути спільною задачею агропродовольчих холдингів та державної влади. У запропонованій моделі інклюзивної трансформації суб'єктів агропродовольчої сфери нами показано ключові елементи даного процесу із розподілом із розподілом ролей між державою та агропродовольчими холдингами. Модель державно-приватної трансформації агропродовольчих холдингів представлена на рисунку 5.3.

Разом з тим зазначені елементи інклюзивної трансформації агропродовольчих холдингів повинні бути деталізовані та структуризовані задля ефективного подальшого впровадження у практику господарювання суб'єктів агропродовольчої галузі. Саме тому нами запропонована детальна стратегія розбудови системи інклюзивного розвитку агропродовольчого комплексом із виділенням трьох контурів та розподілом ролей між учасниками цього процесу.

Макроконтур системи інклюзивного розвитку агропродовольчого комплексу покликаний сформулювати засади та економічні передумови впровадження суспільного інклюзії на рівні країни. Драйверами реалізації задач цього контуру повинні бути держава та агропродовольчі холдинги.

На макрорівні повинна бути сформована ідеологія інклюзивного розвитку, проведена реконструкція інституційного середовища інклюзивного розвитку, створено економічні передумови реіндустріалізації АПК як основного напрямку забезпечення зайнятості населення та формування довгострокової перспективи удосконалення структури виробництва й експорту агропродовольчої продукції, розбудова інклюзивної інфраструктури, а також трансформація ринку праці в напрямку інклюзивності.

Мезоконтур системи інклюзивного розвитку — це середовище взаємодії агропродовольчих холдингів із іншими суб'єктами АПК, оскільки особливістю цього рівня є неможливість впровадити інклюзивні механізми без участі інших суб'єктів. Стратегічною метою на цьому рівні є інклюзивна реконструкція бізнес-моделі агрохолдингів у контексті взаємодії з іншими учасниками агропродовольчої сфери.

Драйвером на мезорівні мають стати саме агропродовольчі холдинги, як найбільш системний та забезпечений різними видами ресурсів суб'єкт. На нашу думку слід виділити шість ключових напрямів інклюзивної трансформації мезоконтуру:

- інклюзивний розвиток сільських територій;
- розвиток локальних (крафтових) агропродовольчих бізнесів

Рис. 5.3. Модель інклюзивної трансформації суб'єктів агропродовольчої сфери (складено автором)

– впровадження інклюзивних бізнес-моделей в АПК;
– впровадження механізмів технологічної та ресурсної інклюзії в АПК;

– впровадження механізмів фінансової інклюзії в АПК;
– розвиток кооперації в агропродовольчій сфері.

Впровадження запропонованих механізмів дозволить удосконалити взаємодію суб'єктів АПК із вирішенням декількох задач. Насамперед дані механізми створюють передумови для більш ефективного поширення технологій, ресурсів, компетентностей та фінансів між учасниками ринку.

Механізми впровадження концепції інклюзивного розвитку агропродовольчих холдингів можна поділити на внутрішні та зовнішні. Внутрішні механізми інклюзивного розвитку — це удосконалення політики компаній щодо управління персоналом та працевлаштування, соціальної сфери та розподілу результатів економічної діяльності. Вони полягають у стратегічному аспекті в забезпеченні добробуту власного персоналу, у тому числі за рахунок програм участі у фінансових результатах компаній. Внутрішні механізми інклюзивного розвитку агрохолдингів представлені на мікроконтурі

Тобто мікроконтур інклюзивного розвитку — це створення інклюзивного середовища в самих агрохолдингах, що може бути реалізовано за чотирма напрямками:

- впровадження прогресивних форми мотивації та оплати праці;
- створення систем постійного навчання та самовдосконалення персоналу;
- соціальний та медичний захист працівників;
- забезпечення комфортних умов праці, гендерної, расової рівності та дотримання прав людини.

Структура системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери за контурами представлена на рисунку 5.4.

Перелічені механізми цілком відповідають ринкові моделі інклюзивного розвитку та не передбачають посилення патерналістської ролі держави щодо перерозподілу ресурсів, механізмів дотацій. На нашу думку, при побудові системи інклюзивного розвитку необхідно сповідувати комплексний підхід. Впровадження окремих елементів та механізмів інклюзивного розвитку на рівні суб'єктів господарювання не може дати значного результату у довгостроковій перспективі.

Роль драйвера у впровадженні інклюзивної системи розвитку на мезо- та мікрорівні відведено агропродовольчим холдингам, а на ма-

крорівні вони мають ефективно взаємодіяти із державою для впровадження зазначених векторів інклюзивної реконструкції. Комплексне впровадження запропонованих механізмів інклюзивного розвитку дасть змогу створити суспільну інклюзію агропродовольчої газузі.

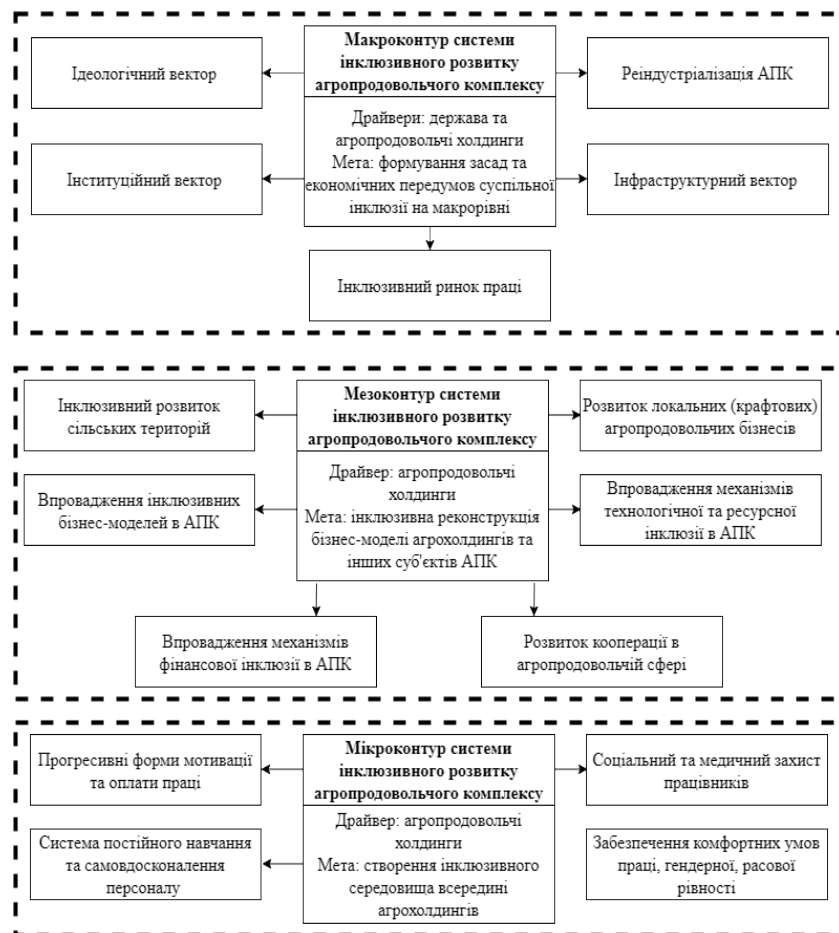

Рис. 5.4. Структура системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери за контурами (складено автором)

5.3. ІНСТРУМЕНТИ ВПРОВАДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНУ ПРАКТИКУ МОДЕЛІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

Створення інклюзії добробуту в агропродовольчій сфері передбачає використання системного підходу та спільних дій всіх суб'єктів даної сфери. Саме тому мова йде про розбудову системи інклюзивного розвитку із використанням широкого інструментарію спільного впровадження інклюзивних підходів за провідною роллю агропродовольчих компаній. Нами запропоновано 15 векторів інклюзивної реконструкції, повноцінне впровадження яких дозволить створити інклюзію суспільного добробуту в агропродовольчій сфері. Розглянемо детально запропоновані механізми впровадження в соціальну практику моделі інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери.

Першим вектором реконструкції моделі розвитку агропродовольчого комплексу є «Світоглядна перебудова». Даний напрям має ідеологічний характер та спрямований на впровадження світоглядного наративу інклюзивного розвитку на всіх рівнях (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 1 «Світоглядна перебудова»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Макроконтур
Назва вектору інклюзивної реконструкції	Світоглядна перебудова
Драйвер процесу	Держава
Учасники процесу	Агропродовольчі холдинги, ОТГ
Стратегічна мета	Впровадження світоглядного наративу інклюзивного розвитку на всіх рівнях
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Реконструкція парадигми розвитку агропродовольчої сфери із пріоритетом добробуту громадян. 2. Визначення цільових показників інклюзивного розвитку на макрорівні (середній рівень доходів, рівень зайнятості, коефіцієнт Джині тощо). 2. Впровадження методології оцінки інклюзивності підприємств та регіонів. 3. Розповсюдження інклюзивних паттернів поведінки на рівні суб'єктів господарювання та окремих індивідуумів.

Закінчення табл. 5.7

Рівень системи інклюзивного розвитку	Макроконтур
Інструментарій впровадження	1. Розробка та впровадження стратегії інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери України до 2030 року із визначенням цільових показників інклюзивного розвитку. 2. Підписання індивідуальних та багатосторонніх меморандумів (угод) про впровадження принципів інклюзивного розвитку у відповідності до затвердженної стратегії інклюзивного розвитку до 2030 р. між державою, агрохолдингами та ОТГ. 3. Проведення маркетингової та просвітницької компаній щодо впровадження в соціальну практику моделі інклюзивного розвитку.

* Джерело: авторська розробка.

Як доведено у нашому дослідженні, бар'єром для впровадження інклюзивної парадигми в агропродовольчій сфері є високий рівень взаємної недовіри між учасниками ринку. Саме тому першим вектором інклюзивної реконструкції є формування нового світоглядного наративу на основі принципів довіри та взаємодії. Драйвером цього процесу повинна бути держава за активної участі агропродовольчих компаній та місцевих громад. Держава має розробити спільно з іншими суб'єктами агропродовольчої сфери «Стратегію інклюзивного розвитку до 2030 року» із визначенням пріоритетів та цільових показників.

Задля уникнення формального характеру даного документу нами пропонується подальше підписання двосторонніх та багатосторонніх меморандумів між державою та агропродовольчими компаніями, місцевими громадами про впровадження принципів інклюзивного розвитку із поступовим приєднанням нових учасників. Суб'єкти, які доєднуються до процесу ексклюзивної трансформації мають задекларувати свої наміри та конкретні дії щодо підвищення рівня добробуту населення, ліквідації нерівності, бідності, працевлаштування найменш захищених верств населення, заохочення зайнятості та розвитку соціальної інфраструктури.

Іншим інструментом вектору «Світоглядна перебудова» має стати проведення широкої ідеологічної кампанії роз'яснюючого та маркетингового характеру щодо сутності інклюзивних підходів, їх позитив-

ного ефекту на розвиток суспільства та бажаних кроків щодо їх впровадження.

Зважаючи на комплексний характер інклюзивної парадигми окрема увага має бути приділена питанню відповідального споживання та використання ресурсів. З метою контролю за ефективністю реалізації стратегії інклюзивного розвитку має бути широке впровадження системи оцінки інклюзивного розвитку агропродовольчих холдингів та територій із виміром цільових показників.

Разом з тим формування світоглядного наративу інклюзивності має бути посилене вектором інклюзивної реконструкції № 2 — «Реконструкція інституційного середовища» із вирішенням проблеми удосконалення інституційних механізмів діяльності суб'єктів агропродовольчого комплексу за ключовими напрямками: детінізація, ринок землі, обмеження монокультурності (табл. 5.8).

Подолання екстрактивності в агропродовольчих сфері має бути досягнуто в першу чергу завдяки удосконаленню інституційного середовища. Диспропорції в оподаткуванні та можливість ухилення від податків, значний обсяг неформального ринку агропродукції створюють передумови для нерівності та дискримінації одних учасників ринку іншими. Задачею держави є удосконалення законодавства та формування оптимального інституту земельних відносин, а також державний контроль за прозорістю функціонування ринку земель. Сучасні цифрові технології дозволяють виконати поставлені задачі за допомогою більш ефективного контролю грошових потоків. Однак реалізація заявленого вектору неможлива без подолання корупції на державному та місцевому рівні.

Індикаторами інклюзивності за цим вектором мають бути мінімізація в середньостроковій перспективі тіньового сектору та неформального ринку землі, що дасть змогу підвищити інклюзивність агропродовольчої сфери.

Наступним вектором інклюзивної реконструкції має стати реіндустріалізація агропродовольчого комплексу.

Досягнення рекордних показників врожайності і валового збору зернових культур свідчать про високу динаміку розвитку сільського господарства. Однак для аграрного сектору України характерна експортна сировинна орієнтованість, що обумовлює структуру виробництва із домінуванням високорентабельних швидкоокупних господарських культур. Окремі дослідники, зокрема, Могильний О. М., Ходаківська О. В. вважають, що найбільш причетними до цього

Таблиця 5.8

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 2
«Реконструкція інституційного середовища»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Макроконтур
Назва вектору реконструкції	Реконструкція інституційного середовища
Драйвер процесу	Держава
Учасники процесу	Агропродовольчі холдинги, ОТГ
Стратегічна мета	Удосконалення інституційних механізмів діяльності суб'єктів агропродовольчого комплексу: детінізація, ринок землі, обмеження монокультурності
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Мінімізація частки неформальних (тіньових) економічних трансакцій в АПК без зниження рівня зайнятості. 2. Повноцінний перехід земельних відносин у формальну площину. 3. Ефективне використання земельних ресурсів, збереження та підвищення якості угідь.
Інструментарій впровадження	1. Удосконалення податкового законодавства з метою переведення у офіційну площину тіньових операцій у агропродовольчому секторі. 2. Удосконалення законодавства щодо оренди/продажу землі. 3. Стимулювання вирощування нових агрокультур шляхом дотацій та податкових механізмів, у тому числі овочів, ягід та фруктів. 4. Державний контроль за прозорістю функціонування ринку земель. 5. Надання державної підтримки малим та середнім підприємствам (державні гарантії, фіскальні механізми, дотації) у першу чергу щодо створення потужностей із переробки агросировини.

* Джерело: авторська розробка.

є саме агрохолдинги, що призводить до виснаження природних ресурсів, сировинної експлуатації сільського господарства, недоотримання доданої вартості, скорочення робочих місць, а селяни «з кожною тонною стають ще біднішими, деградує людський і соціальний капітал, занепадає соціальна інфраструктура села, а окремі з них ста-

ли резервацією для людей похилого віку, зникаючи з мапи України» [158]. Дійсно, останнім часом в Україні збільшились площі з вирощування соняшнику та кукурудзи, які більш негативно впливають на якість земельних угідь. Так посівна площа соняшника у 2019 р. склала 5928 тис.га, що у 2,4 рази більше, ніж було у 2001 р. (2502 тис.га), а кукурудзи — у 2,5 рази (4092,8 тис.га у 2019 р., 1632,9 тис.га у 2001 р.) [233].

Проте є цілком об'єктивні причини концентрації аграріїв саме на вирощуванні цих культур. В Україні склалися найбільш сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування кукурудзи, за врожайністю якої Україна знаходиться на досить високих позиціях в світі. А з іншого боку — переробка соняшнику та виробництво соняшникової олії стала галуззю спеціалізації України у світовому розподілі праці. Це також обумовлено природно-кліматичними умовами, які надзвичайно сприятливі для вирощування соняшника, та відповідною законодавчою та нормативною базою протекціоністського характеру щодо недопущення експорту соняшника та стимулювання його переробки в Україні.

Не піддаючи сумніву необхідність поглиблення рівня переробки сільськогосподарської продукції та підвищення доданої вартості в межах України, слід зазначити, що український внутрішній ринок є досить обмеженим для реалізації продуктів переробки. Частка українських продовольчих товарів вже становить 80,0 % ринку, у тому числі яйця місцевого виробництва становлять 99,1 % від продажу, м'ясо — 97,1 %, масло вершкове — 96,4 %, молоко — 95,5 %, фрукти та овочі, свіжі — лише 46,2 % ринку [233].

Тобто істотного потенціалу для імпортозаміщення у виробництві харчових продуктів немає, окрім, можливо, виробництва біоетанолу та продуктів глибокої переробки зернових. Величина внутрішнього ринку не дозволяє повноцінно збільшувати обсяги виробництва агропродовольчим компаніям, а динаміка доходів населення не створює передумов для швидкого зростання рівня споживання продовольства в межах України.

Структура українського АПК історично орієнтована на експорт агропродукції. В умовах виходу з ринку Російської Федерації, який був традиційно пріоритетним для українського АПК, постає питання освоєння нових ринків, що може стати стимулом для агровиробників поглиблювати рівень переробки із орієнтацією на подальший експорт.

У цьому напрямку було досягнуто значних результатів упродовж 2014–2019 рр., у тому числі щодо виходу на ринки Азії та ЄС. Однак подальше нарощування експорту обмежується наявністю митних та нетарифних бар'єрів з боку країн Європейського Союзу та інших країн. Для подолання цих бар'єрів необхідно дотримання високих стандартів якості і сертифікація продукції. Для дрібних товаровиробників ця процедура є ускладненою, саме тому піонерами щодо виходу на нові ринки збуту виступають передусім вертикально інтегровані агропродовольчі холдинги. У цьому аспекті необхідно посилення ролі держави, яка має стати лобістом українського бізнесу, чітко відстоювати національні інтереси при промоції українського продовольства, в тому числі завдяки маркетинговим інструментам.

Структура українського виробництва та експорту дійсно не є досконалою. Звинувачувати в цьому агропродовольчі холдинги недоречно, тому що якраз вони у своїй структурі мають та нарощують потужності з виробництва більш складної продукції (власне саме тому агрохолдинги і є вертикально інтегрованими). Так найбільші успіхи АПК щодо експорту не сировинної продукції пов'язані якраз з виробництвом олій та курячого м'яса вертикально інтегрованими холдингами.

Практика свідчить про те, що, досягнувши певного рівня виробництва, агропродовольчі холдинги прагнуть до експансії на зарубіжні ринки. Стримуючим фактором при цьому є також несприятливий бізнес-клімат в Україні. Тому окремі компанії у якості засобу виходу на зарубіжні ринки обирають будівництво заводів в інших країнах. Прикладом цього є компанії «Галіція» та МХП, які створили підприємства в країнах ЄС для вирішення питання присутності на зарубіжних ринках.

На нашу думку, концепції транснаціоналізації агропродовольчих холдингів має бути протипоставлена політика укорінення шляхом локалізації виробництва та поглиблення рівня переробки сировини всередині країни. Причини низького рівня переробки агропродовольчої продукції носять об'єктивний характер та в більшій мірі не залежать від діяльності агропродовольчих холдингів. У цьому контексті має бути посилена лобістська робота.

Таким чином поглиблення рівня переробки та ускладнення продовольчого виробництва є об'єктивною необхідністю. Наявна структура виробництва в агропродовольчому секторі обумовлена природно-кліматичними умовами та галузями спеціалізації, а також обумовлена історично.

Стимулюючі чинники, вектори удосконалення та драйвери поглиблення переробки агропродукції в Україні показані в таблиці 5.9.

Таблиця 5.9

Стратегічні аспекти поглиблення переробки агропродукції в Україні*

Стимулюючий чинник	Вектор удосконалення	Драйвер процесу
Збільшення внутрішнього ринку	Розвиток та впровадження програм імпортозаміщення на державному рівні	Держава
	Підвищення рівня споживання продовольчих продуктів населенням, у тому числі за рахунок зростання рівня життя населення	Держава / Бізнес
Можливості для експорту	Зниження бар'єрів для експорту	Держава
	Збільшення квот на експорт	Держава
	Сертифікація продукції та виробництва за світовими нормами	Бізнес
	Укладення двосторонніх міждержавних угод про торгівлю на сприятливих для українських експортерів умовах	Держава
Покращення бізнес-клімату	Законодавче стимулювання розвитку переробного виробництва в Україні	Держава
	Податкове стимулювання розвитку виробництва в Україні (податкові преференції)	Держава
	Захист прав інвесторів	Держава
	Забезпечення справедливого суду та відсутність тиску правоохоронних органів	Держава
	Забезпечення доступу до інфраструктури (енергетичної, транспортної) на рівних правах, ліквідація інфраструктурних монополій	Держава
Підвищення якості продукції	Впровадження високих стандартів якості при виробництві	Бізнес
	Розвиток виробництва екологічної продукції	Бізнес
	Удосконалення маркетингової політики та позиціонування продукції	Бізнес

* Джерело: складено автором.

При розробці стратегій виходу на нові ринки збуту необхідно враховувати, що конкуренція на світових ринках продовольства є надзвичайно високою, ці ринки у глобальному масштабі монополізовані потужними транснаціональними корпораціями. Саме тому вихід на ці ринки можливий після підвищення конкурентоспроможності про-

дукції українського виробництва та досягнення нею стандартів якості розвинених країн.

Необхідно, з одного боку, на державному рівні лобювати інтереси українських компаній щодо розширення обсягів дозволеного експорту за різними товарними продуктами, а з іншого боку — неухильно покращувати інвестиційний клімат, зокрема щодо доступу до інфраструктури, надання підприємствам економічних стимулів у вигляді податкових пільг та дотацій.

Успішна економічна модель та висока ефективність агропродовольчих холдингів дозволяють їм нарощувати виробничі потужності та масштабувати виробництво, однак обмежуючим фактором є високий рівень корупції та незахищеність прав інвесторів, зокрема щодо енергетичної інфраструктури. Ці фактори знаходяться поза зоною впливу агропродовольчих холдингів, навіть зважаючи на їх лобістські можливості та приналежність до економічної еліти країни їх власників.

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції «Реіндустріалізація» представлена у таблиці 5.10.

У пошуках нових локомотивів економічного зростання особливу увагу слід звернути на переробку відходів та підвищення ефективності повторної переробки сировини. Це дасть можливість покращити екологічну ситуацію та віднайти нові робочі місця, спрямувавши ресурси у повторну переробку відходів та підвищення ефективності використання сировини.

При розробці цього напряму діяльності у середньостроковій перспективі слід очікувати переміщення робочих місць від енергомісткості галузей до галузей зеленої енергетики, впровадження принципів замкненої системи екологічно чистого виробництва, збільшення кількості зайнятих.

Для агропромислового сектору України вдалим прикладом зеленого зростання є підвищення глибини переробки вихідної сировини, оскільки на сьогодні значна частина сировини використовується вкрай неефективно. Покращення цього аспекту діяльності має здійснити позитивний глибинний вплив на економічну ефективність підприємств та добробут населення. Важливим аспектом у контексті вектору «Реіндустріалізація» є також підвищення екологічної ефективності агропродовольчого бізнесу.

Інклюзивність процесу індустріалізації АПК передбачає залучення до нього широких верств населення та створення не лише потужних підприємств з переробки, а також розбудову мережі локальних виробництв.

Таблиця 5.10

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 3 «Реіндустріалізація»*

Рівень системи ін- клюзивного розвитку	Макроконтур
Назва вектору рекон- струкції	Реіндустріалізація
Драйвер процесу	Держава
Учасники процесу	Агропродовольчі холдинги
Стратегічна мета	Реіндустріалізація агропродовольчого комплексу шляхом створення потужностей з більш глибокої переробки сировини та переходу до виробництва та експорту продукції з більшою доданою вартістю.
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Збільшення кількості робочих місць із вищою заробітною платою. 2. Покращення фінансових результатів агропродовольчих холдингів. 3. Збільшення податкових надходжень до державних та місцевих бюджетів.
Інструментарій впро- вадження	1. Розвиток та впровадження програм імпортозаміщення на державному рівні 2. Сертифікація продукції та виробництва за світовими нормами 3. Укладення двосторонніх міждержавних угод про торгівлю на сприятливих для українських експортерів умовах 4. Законодавче стимулювання розвитку переробного виробництва в Україні 5. Податкове стимулювання розвитку виробництва в Україні (податкові преференції) 6. Забезпечення доступу до інфраструктури (енергетичної, транспортної) на рівних правах, ліквідація інфраструктурних монополій 7. Удосконалення маркетингової політики та позиціонування продукції

* Джерело: авторська розробка.

Повноцінна реіндустріалізація агропродовольчої сфери із досягненням цільового показника зростання експорту несировинної агропродовольчої продукції вдвічі можливе лише при умові створення відповідної інфраструктури, задля чого пропонується імплементація інструментів інклюзивного розвитку за вектором «Агропродовольча інфраструктура інклюзивного розвитку» (табл. 5.11).

Таблиця 5.11

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 4 «Агропродовольча інфраструктура інклюзивного розвитку»*

Рівень системи ін- клюзивного розвитку	Макроконтур
Назва вектору рекон- струкції	Агропродовольча інфраструктура інклюзивного розвитку
Драйвер процесу	Держава
Учасники процесу	Агропродовольчі холдинги
Стратегічна мета	Розбудова інфраструктури агропродовольчої сфери на засадах інклюзивності.
Ключові індикатори інклюдії (очікувані результати)	1. Рівний та справедливий доступ до інфраструктур- них об'єктів для усіх учасників ринку. 2. Обмеження ринкової влади корпорацій щодо до- ступу до інфраструктури. 3. Забезпечення якісної транспортної та логістичної інфраструктури до кожного населеного пункту. 4. Забезпечення доступу до Інтернету, поштових по- слуг, банківських послуг в усіх населених пунктах країни.
Інструментарій впро- вадження	1. Збільшення фінансування інфраструктурних об'єктів (у тому числі в рамках започаткованої про- грами «Велике будівництво»); 2. Формування інклюзивної інфраструктури на рівні ОТГ шляхом співфінансування інфраструк- турних проектів. 3. Інструменти антимонопольного регулювання транспортної та енергетичної інфраструктури.

* Джерело: авторська розробка.

Суспільна інклюдія має включати, з одного боку, подолання відчуження сільських жителів від суспільної праці, а з іншого боку — надання рівного та справедливого доступу до ключової інфраструктури, такої як, банківські послуги, Інтернет, логістика, медичні послуги, освіта. Задача держави у цьому контексті має полягати у формуванні сприятливого правового поля та регулюванні економічних відносин відповідно до моделі ринкової інклюзивності.

Інфраструктурний аспект інклюзивного розвитку полягає у наданні можливості здійснювати продуктивну економічну діяльність у будь-якій частині України незалежно від особливостей суб'єкта господарювання або окремого громадянина. Задачами держави є фінан-

сування критичної інфраструктури, такої як дороги, шляхи сполучення, а також стимулювання розвитку приватним капіталом мережі пунктів зберігання та первинної переробки агропродукції.

Іншим аспектом покращення інфраструктури інклюзивного розвитку є забезпечення можливості здійснювати продуктивну економічну діяльність мешканцями села завдяки використанню цифрових технологій та поштових сервісів. Роль агропродовольчих холдингів у цьому контексті має полягати у частковому фінансуванні інфраструктурних проектів разом із місцевою та державною владою, а також у недопущенні дискримінації інших учасників ринку при створенні власної агропродовольчої інфраструктури.

Інфраструктура відіграє важливу роль при впровадженні і п'ятого вектору інклюзивної реконструкції на макrorівні, а саме «Інклюзивний ринок праці» (табл. 5.12).

Ключовим інститутом інклюзивної реконструкції агропродовольчого бізнес-середовища має стати інклюзивний ринок праці. Його відмінності від класичної інституції є такими:

1. Динамізм:

— динамізм людини — створення механізмів адаптації, удосконалення та перекаліфікації громадян у відповідності до потреб ринку та власних життєвих пріоритетів;

— динамізм роботодавця — удосконалення умов праці, гнучке реагування на зміну пріоритетів робітників, удосконалення систем мотивації та оплати праці, інтеграція із навчальними закладами різного рівня;

— динамізм інфраструктури — постійне удосконалення засобів комунікації, інфраструктури працевлаштування, засобів навчання та

2. Залученість (впровадження механізмів залучення уразливих верств населення до активної економічної діяльності із урахуванням двох особливостей):

— використання інструментарію заохочення, а не методів примусу суб'єктів господарювання;

— залучення на основі участі у результатах економічної діяльності.

Таким чином ключовими аспектами інклюзивного ринку праці розвитку є такі:

— структурна трансформація ринку праці та соціальних інституцій з метою забезпечення соціальної інтеграції та участі у економічних процесах та розподілі економічних результатів усіх верств суспільства;

Таблиця 5.12

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 5
«Інклюзивний ринок праці»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Макроконтур
Назва вектору реконструкції	Інклюзивний ринок праці
Драйвер процесу	Держава
Учасники процесу	Агропродовольчі холдинги, ОТГ, населення
Стратегічна мета	Розбудова інфраструктури агропродовольчої сфери на засадах інклюзивності.
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Підвищення загального рівня зайнятості та зменшення безробіття. 2. Підвищення рівня зайнятості молоді. 3. Підвищення мобільності трудових ресурсів в середині країни. 4. Підвищення рівня зайнятості незахищених верств населення. 5. Покращення якості зайнятості (щодо збільшення кількості працюючих серед бідного населення).
Інструментарій впровадження	1. Підвищення можливостей та потенціалу служб зайнятості у контексті розширення їх інструментів щодо профорієнтації та 2. Удосконалення управління ринком праці та його функціонування. 3. Посилення соціального захисту безробітних громадян із забезпеченням інструментів та стимулів щодо пошуку роботи. 4. Надання безкоштовно сучасних цифрових інструментів працевлаштування.

* Джерело: авторська розробка.

- стимулювання компаніями інвестицій в людський капітал, його гармонійний та довгостроковий розвиток;
- створення нових робочих місць із акцентом на зайнятість менш захищених верств населення, таких як молодь, люди похилого віку, люди із обмеженими можливостями тощо;
- соціальний захист і недопущення дискримінації за будь-якою ознакою;
- зважена та прогресивна податкова політика щодо стимулювання роботодавців до збільшення кількості робочих місць.

Розроблена система інклюзивного розвитку передбачає 6 векторів інклюзивної реконструкції на рівні мезоконтур, спільною рисою яких є необхідність ефективної взаємодії на регіональному рівні місцевих громад, ОТГ та агропродовольчих корпорацій, які здійснюють економічну діяльність на цих територіях.

Відповідно провідним вектором на цьому рівні є «Інклюзивний розвиток сільських територій» (табл. 5.13).

Таблиця 5.13

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 6
«Інклюзивний розвиток сільських територій»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Мезоконтур
Назва вектору реконструкції	Інклюзивний розвиток сільських територій
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	ОТГ, дрібні та середні агропродовольчі підприємства, населення
Стратегічна мета	Формування суспільної інклюзії на рівні кожного населеного пункту та об'єднаної територіальної громади шляхом реалізації проектів спільного фінансування ОТГ та агрокомпаній
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Забезпечення доступу до освітніх, медичних послуг належної якості у кожному населеному пункту. 2. Зменшення відтоку населення із сільських територій. 3. Збільшення кількості соціальних об'єктів на сільських територіях. 4. Підвищення зайнятості населення.
Інструментарій впровадження	1. Формування паспортів інклюзивного розвитку сільських територій. 2. Інституціоналізація процесу спільного фінансування соціальних інклюзивних проектів ОТГ та агропродовольчими холдингами. 3. Віднесення витрат на соціальні проекти до операційних витрат агропродовольчих холдингів.

* Джерело: авторська розробка.

Реформа децентралізації влади та управління створила передумови для регіональної диференціації залежно від ефективності та іні-

ціативності місцевих громад. Ключовими складовими формування суспільної інклюзії на сільських територіях є такі:

- зайнятість;
- медична інфраструктура;
- освітня інфраструктура;
- логістична інфраструктура.

Інклюзія у контексті включення полягає у залученні міських громад, населення не лише до розподілу результатів, але й до створення доданої вартості. Подолання відчуженості від суспільної праці — це спільна мета, яка не має полягати у очікуванні від корпоративного аграрного сектору створення за власний рахунок робочих місць. Довгостроковою метою є формування в агропродовольчій галузі інклюзивного середовища, в якому будуть створені всі умови для продуктивної зайнятості населення в корпоративному секторі, самозайнятості або створенні власного бізнесу.

Роль агропродовольчих холдингів як драйверу інклюзивного розвитку не означає перенесення на них всього соціального навантаження щодо розбудови сільських територій та забезпечення потреб сільсько-міських агломерацій, оскільки це означало б перехід до тієї моделі відносин, до якої не готові агропродовольчі холдинги.

Глобалізація агропродовольчої сфери потребує забезпечення належної конкурентоспроможності українських аграрних корпорацій та їх фінансово-економічної стійкості задля ефективного протистояння глобальним викликам. Тому нами пропонується розвиток та законодавче обґрунтування схем спільного фінансування соціальних проектів у якості механізму забезпечення впровадження системи інклюзивного розвитку в агропродовольчій сфері. На сьогоднішній день такі механізми працюють спорадично та хаотично як ініціатива найбільш активних сільських громад та соціально відповідальних агрохолдингів.

Введення соціального податку у вигляді додаткової плати за гектари у бюджет є необґрунтованим з низки причин.

По-перше, під дану схему оподаткування будуть потрапляти перш за все агрохолдинги, орієнтовані на рослинництво, які мають великий земельний банк. Однак найбільша додана вартість агропродовольчих холдингів створюється саме в переробній промисловості (виробництво олії, м'яса птиці, кондитерських виробів). Тому кількість гектарів, які обробляються, не є показником фінансової спроможності агропродовольчих компаній.

По-друге, в умовах суттєвого тіньового ринку ефективно оподаткування усіх земельних угідь досить ускладнене. На сьогоднішній день державі належить а 10,4 млн га сільськогосподарських угідь. Принцип справедливості передбачає, що при введенні соціального податку на земельні угіддя сплачувати цей податок мають всі учасники аграрного ринку. Призначення платниками даного податку лише агрохолдингів не відповідає принципам інклюзивної економіки та справедливості. Тому цілком логічно, що платниками соціального податку мають стати усі учасники аграрного сектору, включаючи дрібних виробників та державні підприємства. Однак платоспроможність цих суб'єктів господарювання доволі обмежена і сплата ними додаткового соціального податку буде незначною.

Натомість агропродовольчі холдинги цілком усвідомлюють проблеми сільської місцевості та свою залежність від цього. Дані щодо проектів, які реалізуються агропродовольчими холдингами щодо забезпечення сталого розвитку та своєї соціальної корпоративної відповідальності, свідчать про готовність та спроможність спільного фінансування найбільш важливих соціальних проектів для місцевих громад.

Однак агропродовольчі холдинги цілком зрозуміло не прагнуть самостійно впроваджувати ці проекти, оскільки не достатньо розуміють специфіку кожного окремого регіону та не мають управлінського та кадрового потенціалу для перманентної реалізації та супроводження цих проектів. Тому цілком обґрунтованим є використання провідними агропродовольчими холдингами механізмів спільного фінансування найбільш важливих соціальних та інфраструктурних проектів в сільській місцевості.

При цьому істотним бар'єром для провадження подібних форм співпраці щодо забезпечення суспільної інклюзії є недостатній рівень проектного менеджменту місцевих громад. Саме тому початковим етапом цієї роботи має стати покращення якості проектного менеджменту місцевої влади. Задля цього необхідно створити та забезпечити роботу центрів проектною підготовки при органах місцевої влади. Із урахуванням важливості даної задачі та наявності у сучасних агропродовольчих холдингів проектних менеджерів високого рівня можливо покласти цю функцію саме на корпоративний сектор.

Ініціатором та координатором подібних проектів мають бути місцеві громади. Ролі у реалізації цих проектів мають бути розподілені наступним чином:

- місцева громада:

- ініціатор проекту;
- розробник кошторисної документації;
- гарант виділення бюджетних коштів;
- агропродовольчий холдинг;
- співрозробник проекту;
- співінвестор — фінансування певних етапів реалізації проекту в залежності від своєї присутності в даному регіоні і зацікавленості в проекті;
- консультант та координатор;
- аудитор та контролер проекту, у тому числі щодо цільового використання виділених коштів.

На нашу думку, задля забезпечення реалізації на практиці таких принципів інклюзивності як справедливість та рівність, необхідно залучати до фінансування подібних проектів місцевих фермерів та дрібних агровиробників.

Також задля підвищення зацікавленості агропродовольчих холдингів у подібних проектах слід відносити витрати на подібні соціальні проекти до видатків корпорацій, що б це стимулювало агрохолдинги більш активно впроваджувати подібні проекти.

У цьому контексті доречно формування паспортів сільських територій задля поступового виокремлення проблемних та успішних місцевих громад та цільової реалізації проектів покращення соціально-економічної ситуації в агропродовольчій сфері.

Ключовим питанням досягнення інклюзії на сільських територіях є зайнятість сільського населення, однак вона нерозривно пов'язана із наявністю соціальної інфраструктури, оскільки перетік кадрів із сільської місцевості до міст, а також еміграція нерозривно пов'язані із недостатнім рівнем забезпечення першочергових потреб у сільській місцевості. Що стосується зайнятості, то ця проблема є обопільною — з одного боку існує брак робочих місць, з іншого — агропродовольчі холдинги при реалізації інвестиційних проектів відчувають дефіцит кваліфікованих кадрів і змушені залучати їх із інших регіонів.

Економічна модель сучасних агрокорпорацій не дозволяє їм сплачувати заробітну плату на рівні вище середньої по Україні — середня заробітна плата в сільському господарстві є нижчою, ніж в середньому по країні. Водночас не слід уособлювати агропродовольчого сферу лише із розвитком сільських територій, оскільки істотна кількість виробників харчової продукції розташовані у містах і проблеми забезпечення кваліфікованими кадрами актуальні і для міських підприємств.

У цьому контексті важливим фактором є постійна освіта та підвищення кваліфікації кадрового персоналу. В інтересах місцевих громад є доцільним збереження кадрового потенціалу та недопущення подальшого відтоку кадрів з сільської місцевості. Для цього необхідно поєднання та координація зусиль місцевих громад, які мають визначити потребу та планувати зайнятість сільського населення, здійснювати профорієнтацію ще на етапі шкільної освіти і робити замовлення на подальшу освіту майбутнього персоналу.

Наступним вектором інклюзивної реконструкції є «Розвиток локальних (крафтових) агропродовольчих бізнесів» (табл. 5.14).

Діяльність агропродовольчих холдингів зосереджено на глобальних ринках, в той час як в Україні незаповнені ніші локальних продуктів, у тому числі екологічних продуктів. Глобалізація світової економіки та постійне розширення транснаціональних корпорацій, уніфікація та стандартизація продукції по всьому світу призвела до формування нового тренду — локалізації виробництва та попиту на крафтове виробництво. Це відкриває нові можливості для агропродовольчого комплексу — в разі наявності маркетингових компетенцій та ряду конкурентних переваг у локальних агропродовольчих виробництвах можуть бути створені унікальні продукти на основі вищої якості, унікальності, екологічності.

На фоні забезпечення країни тими видами продукції, яку виробляють агропромислові холдинги відбувається зниження обсягів реалізації виробництва тих видів продукції, які вирощують індивідуальні господарства. Зокрема, це трудомісткі види, такі як: овочі, фрукти, яловичина тощо. Ці ринкові ніші заповнюються в тому числі завдяки імпортній продукції. Подальше підвищення ефективності та продуктивності агропромислового сектору можливе на основі гармонійного поєднання інтересів різних галузей сільського господарства, харчової промисловості різних типів та форм підприємств завдяки співпраці та заповненню кожним типом підприємств певних ринкових ніш. Інструментарій впровадження та очікувані результати за вектором інклюзивної реконструкції «Розвиток кооперації в агропродовольчій сфері» представлено в таблиці 5.15.

Діджиталізація всіх сфер життя диверсифікувала ринки праці для мешканців сільських територій. Це у найближчій перспективі посилить конкуренцію за робочу силу між компаніями. Вища прибутковість комерційної та торгівельної діяльності при нижчому рівні престижності діяльності в агросекторі зменшує рівень зацікавленості

Таблиця 5.14

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 7
«Розвиток локальних (крафтових) агропродовольчих бізнесів»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Мезоконтур
Назва вектору реконструкції	Розвиток локальних (крафтових) агропродовольчих бізнесів
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	ОТГ, дрібні та середні агропродовольчі підприємства
Стратегічна мета	Створення ефективних локальних переробних підприємств на засадах інклюзивності щодо випуску конкурентоспроможної екологічної продукції для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринку.
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Створення нових робочих місць на малих та середніх агропідприємствах. 2. Збільшення обсягів виробництва продукції із вищою доданою вартістю. 3. Розвиток середовища активної економічної діяльності на засадах проактивності. 4. Підвищення рівня залученості населення до економічної діяльності. 5. Створення можливостей для реалізації підприємницького потенціалу громадян. 6. Формування середнього класу в агропродовольчій сфері.
Інструментарій впровадження	1. Льотне кредитування локальних агропродовольчих бізнесів. 2. Надання агропродовольчими холдингами доступу до власної інфраструктури локальним агровиробникам. 3. Забезпечення спільного збуту продукції агрохолдингами та локальними виробниками. 4. Інформаційна, маркетингова та ресурсна підтримка крафтових агропродовольчих бізнесів. 5. Надання агрохолдингами грантів для розвитку локальних агропродовольчих бізнесів.

* Джерело: авторська розробка.

Таблиця 5.15

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 8
«Розвиток кооперації в агропродовольчій сфері»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Мезоконтур
Назва вектору реконструкції	Розвиток кооперації в агропродовольчій сфері
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	ОТГ, дрібні та середні агропродовольчі підприємства
Стратегічна мета	Залучення більшої кількості населення до підприємницької діяльності, а також підвищення стійкості дрібних агропродовольчих підприємств завдяки розвитку кооперації в агропродовольчій сфері
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Збільшення зайнятості населення. 2. Зростання рівня добробуту населення. 3. Підвищення можливостей для зайнятості та реалізації підприємницького потенціалу.
Інструментарій впровадження	1. Фінансово-кредитна підтримка кооперативів. 2. Звільнення від оподаткування в перші 3–5 років діяльності після створення агропродовольчих кооперативів (на розгляд ОТГ). 3. Інформаційно-консультаційна підтримка формування належних компетенцій щодо розвитку кооперативних організацій. 4. Підготовка мешканців сільських територій до кооперування шляхом підвищення їх рівня знань щодо переваг кооперації. 5. Надання субсидій, пільгових кредитів для формування стартового капіталу в перші роки діяльності кооперативів. 6. Виділення агрохолдингами грантів для розвитку кооперативів. 7. Стимулювання підприємницької діяльності та розвитку різних форм кооперації в агропродовольчій сфері.

* Джерело: авторська розробка.

трудова ресурсів у роботі в агропродовольчій галузі. Відповіддю на це має стати посилення соціальної компоненти в першу чергу за рахунок формування сталих ланцюгів кооперації між агрокорпораціями, сільським населенням та дрібним аграрним бізнесом.

Посиленню ринкової влади агропродовольчих холдингів в економіці країни має бути протипоставлена кооперація локальних аграрних виробництв задля підвищення власної ефективності та досягнення високих фінансових результатів. Поки що державна політика в Україні орієнтована більшою мірою на підтримку великих агропродовольчих холдингів.

Поки що державна політика в Україні орієнтована більшою мірою на підтримку великих агропродовольчих холдингів. Державне стимулювання розвитку агропродовольчого кооперативу має бути направлене на фінансово-кредитну підтримку, а також надання інформаційно-консультативних інструментів забезпечення діяльності кооперативних організацій, впровадження заходів стимулювання подальшого розвитку малих форм господарювання, що сприятиме розширенню соціальної бази кооперативу та формуванню більш стійкого інституційного середовища агропродовольчої галузі.

Інтерес агропродовольчих холдингів полягає в тому, що формування корпоративної мережі забезпечуватиме зайнятість сільського населення, зменшить відтік людського потенціалу з сільських територій та соціальне навантаження на агрохолдингові структури.

Кооперація може носити не лише виробничий характер, а й бути зосереджена у напрямку ресурсної інклюзії, що відображено у векторі інклюзивної реконструкції № 9 «Впровадження механізмів технологічної та ресурсної інклюзії в АПК» (табл. 5.16).

Завдяки масштабам виробництва агропродовольчі холдинги мають доступ до більш дешевих матеріальних ресурсів високої якості. Налагодження ланцюгів дистрибуції матеріальних ресурсів аграрного виробництва в умовах суттєвого зниження вартості капіталу створює умови для співпраці між агропродовольчими компаніями різного масштабу.

Не слід при цьому забувати про забезпечуючі галузі агропродовольчої сфери, виробництво та постачання насіння, засобів захисту рослин, які поступово стають важливою галуззю української економіки. Зважаючи на стратегічну задачу забезпечення зайнятості, на державному рівні має бути забезпечений пріоритет локалізації подібного виробництва та закупівлі подібних матеріальних ресурсів переважно у українських компаній, що відповідає практиці країн Європейського Союзу.

Технологічна та ресурсна інклюзія мають бути доповнені впровадженням механізмів фінансової інклюзії, тобто створенням рівних

Таблиця 5.16

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 9 «Впровадження механізмів технологічної та ресурсної інклюзії в АПК»*

Рівень системи ін- клюзивного розвитку	Мезоконтур
Назва вектору рекон- струкції	Впровадження механізмів технологічної та ресурс- ної інклюзії в АПК
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	ОТГ, дрібні та середні агропродовольчі підприєм- ства
Стратегічна мета	Забезпечення вільного перетоку технологічних рішень без порушення законодавства, справедливий доступ до інноваційних рішень та формування комунікативного середовища у аграрній сфері для взаємовигідного трансферу технологій та ресурсів
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Забезпечення ефективного та справедливого трансферу ресурсів та технологій між різними типами підприємств. 2. Підвищення ефективності агропродовольчих під- приємств завдяки спільному та рівному доступу та до ресурсної бази. 3. Підвищення загального рівня інноваційності агропродовольчої сфери. 4. Збільшення можливостей для підприємницької діяльності завдяки доступу до сучасних технологій. 5. Справедливий доступ до ресурсів та технологій.
Інструментарій впро- вадження	1. Створення та розвиток технологічних та освіт- ніх платформ для технологічного та ресурсного співробітництва між агрохолдингами та дрібними підприємствами. 2. Формування інноваційного комунікативного середовища для обміну досвідом на базі агрохол- дингів. 3. Формування закупівельних та дистрибутивних союзів для більш ефективної закупівлі ресурсів.

* Джерело: авторська розробка.

умов фінансування для різних типів підприємств та регіонів. Існуючі диспропорції у доступі до фінансово-інвестиційних ресурсів обумовлені вищими ставками кредитування в межах країни та на зарубіжних ринках. Наявність доступу до дешевих кредитних ресурсів традиційно була екстрактивною конкурентною перевагою агропродовольчих

корпорацій. Повноцінне вирішення цього питання та вирівнювання ставок завдяки пільговим державним кредитам всередині країни неможливе. Однак у цьому контексті доцільним видається розвиток лізингових механізмів та часткова компенсація відсотків по кредитам при придбанні обладнання українського виробництва. Це відображено у векторі інклюзивної реконструкції № 10 «Впровадження механізмів фінансової інклюзії в АПК» (табл. 5.17).

Таблиця 5.17

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 10 «Впровадження механізмів фінансової інклюзії в АПК»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Мезоконтур
Назва вектору реконструкції	Впровадження механізмів фінансової інклюзії в АПК
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	дрібні та середні агропродовольчі підприємства
Стратегічна мета	Забезпечення вчасного та повноцінного доступу до широкого спектру фінансових продуктів і послуг, поширення їхнього використання серед суб'єктів агропродовольчої сфери з метою просування суспільної інклюзії
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Зменшення нерівності щодо умов фінансування між різними суб'єктами агропродовольчого комплексу. 2. Підвищення доступності фінансових послуг та інструментів належного рівня для суб'єктів господарювання та населення. 3. Підвищення рівня компетентності щодо фінансових інструментів та послуг.
Інструментарій впровадження	1. Розвиток платіжної інфраструктури. 2. Забезпечення прозорості інформації щодо фінансових послуг та продуктів 3. Регулювання доброчесності фінансової поведінки учасників АПК. 4. Розвиток фінансових ринків. 5. Розвиток інструментів лізингу та компенсації відсотків при придбанні обладнання українського виробництва. 6. Проведення інформаційно-освітніх заходів щодо фінансових інструментів та фінансової грамотності.

* Джерело: авторська розробка.

Ще одним вектором інклюзивної реконструкції агропродовольчої сфери є впровадження інклюзивних бізнес-моделей в АПК. На сучасному етапі масштаб діяльності вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній ускладнює управління ними, знижує керованість та ефективність. Тому виникає необхідність адаптації існуючої моделі розвитку до викликів зовнішнього середовища. У цьому контексті задля підвищення ефективності цієї роботи доцільно переглянути існуючі напрями діяльності холдингів та розглянути можливість впровадження механізмів делегування частини операційних функцій іншим учасникам ринку, завдяки різним інструментам, таким як аутсорсинг, франшиза, краудсорсинг, соціальне підприємництво тощо.

Формування інклюзивної бізнес-моделі (англ. inclusive business model) є важливим напрямом розбудови системи інклюзивного розвитку. Її можна визначити як «економічно доцільну схему ведення підприємницької діяльності, що включає бідних як споживачів, покупців, працівників, виробників і підприємців на всіх етапах ланцюжка створення доданої вартості, забезпечуючи взаємовигідний розвиток для всіх її учасників» [281].

Використання інклюзивної бізнес-моделі не заперечує необхідність отримання прибутку і підвищення доходів, проте дещо зміщуються пріоритети у бік всебічного розвитку середовища діяльності компанії.

Значний науковий інтерес представляє дослідження та узагальнення досвіду впровадження інклюзивної бізнес-моделі шляхом залучення до економічної діяльності значної кількості малозабезпеченого населення у якості виробників, малих підприємців, споживачів і клієнтів.

На мезорівні впровадження системи інклюзивного розвитку полягає саме у використанні інклюзивних бізнес-моделей, які дозволяють залучити до активної економічної діяльності більш широкі верстви населення. Серед таких форм підприємницької діяльності слід виділити соціальне підприємництво, краудсорсинг, франшиза, аутсорсинг тощо.

Поширеною є думка, що головною метою бізнесу є отримання прибутку за будь-яку ціну, що є несумісним із соціальною діяльністю, благодійністю та високими етичними стандартами. Однак використання сучасних удосконалених бізнес-моделей у різних галузях дає змогу поєднати глобальну задачу досягнення суспільної інклюзії та досягнення фінансових цілей підприємств.

Соціальне підприємництво використовує бізнес-інструменти для того, щоб вирішити проблеми бідності, безробіття, покращити екологічне становище, дати роботу людям з певними особливостями чи обмеженнями [282].

Відмінність соціального підприємства від стандартного полягає у двох ключових аспектах.

1. Стратегічна мета — не отримання прибутку, а вирішення певної соціальної проблеми у межах окремої території чи общини, досягнення важливого для суспільства результату. При цьому соціальне підприємство також може мати план з продажів, надавати послуги та здійснювати продажі, тим самим досягати позитивного фінансового результату, однак це є не кінцевою метою, а лише засобом досягнення соціальної мети.

2. Модель господарювання має посиленний соціальний акцент через акцент на працевлаштуванні окремих соціально незахищених верств населення (пенсіонерів, ветеранів, переселенців тощо).

Ключова відмінність соціального підприємства — це його місія «Досягнення вагомego соціального впливу» (рис. 5.6).

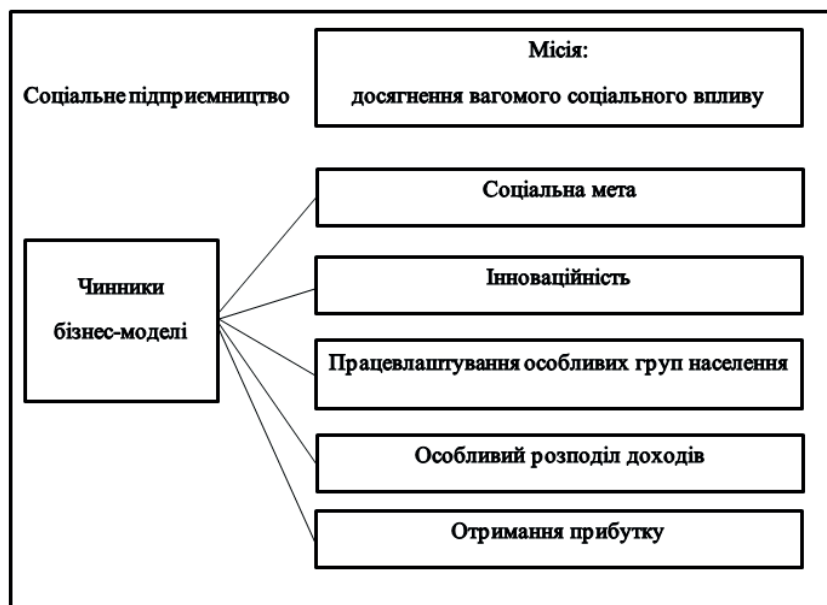

Рис. 5.6. Особливості бізнес-моделі соціального підприємства (складено автором)

Діяльність соціального підприємства у ринкових умовах має будуватись на принципах конкурентоспроможності, оскільки споживачі роблять вибір із великої кількості товарів-замінників і обирають найбільш привабливий варіант. Статус підприємства як соціального не надає сталих переваг у очах споживачів. Тому соціальні підприємства повинні мати ефективну модель господарювання.

Ключові відмінності між соціальним підприємництвом, благодійництвом і традиційним бізнесом узагальнено у таблиці 5.18.

Таблиця 5.18

Ключові відмінності між соціальним підприємництвом, благодійництвом і традиційним бізнесом *

Критерії	Традиційний бізнес	Благодійна організація	Соціальне підприємство
Мета діяльності	Отримання прибутку	Забезпечення підтримки та допомоги незахищених верств населення	Вирішення соціальних проблем
Джерела фінансування	Не залежить від зовнішніх джерел фінансування	Гранти від міжнародних фондів і організацій, пожертвування	Кошти учасників СП, прибуток від власної діяльності, гранти, мікрофінансування
Розподіл і використання прибутку	Прибуток розподіляється між акціонерами	Не отримує прибутку	Прибуток реінвестується або фінансується в певні соціальні проекти

* Джерело: складено автором на основі [283].

Для великого бізнесу соціальні підприємства можуть стати засобом реалізації своєї корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Це так звані Імпакт-інвестиції (інвестування в соціальний ефект — у вирішення соціальної проблеми), які є різновидом інклюзивних інвестицій та націлені на вирішення відразу двох завдань: отримання прибутку і отримання позитивного ефекту для розвитку суспільства та природного середовища. Відмінністю імпакт-проектів є додаткові критерії ефективності: не лише генерація прибутку, але і вирішення існуючих суспільних проблем, відсутність негативного впливу на довкілля.

Проблемність реалізації проектів фінансування соціальних проєктів в інтересах місцевих громад пов'язана з необхідністю утримання у складі агрохолдингів відповідної структури, що є додатковим навантаженням на підприємство. Створення соціальних підприємств та розвиток соціального підприємництва загалом може дозволити агропродовольчим холдингом вивільнити дефіцитні трудові ресурси. Тому одним із можливих варіантів вирішення даної проблеми є передача цих функцій стороннім організаціям, які спеціалізуються на розвитку сільських територій та соціальної інфраструктури.

Іншою важливою формою інклюзивної взаємодії підприємств є краудсорсинг. У сучасній економічній системі світу підвищується важливість креативного підприємництва — конкуренція між різними суб'єктами економіки відбувається у тому числі щодо пропонування найбільш креативного продукту. Креативний аспект полягає у наданні продукту конкурентних перевагах та найбільшій споживчій цінності в порівнянні з конкурентами.

З метою доречного та ефективного позиціонування продукту на локальних та глобальних ринках необхідне залучення найкращих креативних, творчих пропозицій, що можливо із використанням механізму краудсорсингу. Це мінімізує витрати на утримання персоналу та знижує витрати компаній. Широке використання краудфандингових платформ в Україні відбувається саме завдяки агропродовольчим холдингам, які мають необхідний ресурс для координації креативного потенціалу в Україні та поза її межами, а також необхідний організаційний потенціал.

Л. В. Єлісєєва визначає краудсорсинг як «один із видів відкритих соціальних інновацій, завдяки якому значне коло осіб (т. зв. експонентна спільнота) отримує можливість брати участь у виробництві товару чи послуги за допомогою інформаційних технологій у рамках правил, які визначені компанією» [284].

Використання краудсорсингу підприємствами вирішує низку задач інклюзивного характеру:

- підвищення доходів учасниками проєкту на основі надання економічної винагороди переможцю проєкту;
- досягнення більш високого рівня мотивації учасників проєкту при виконанні задач через використання елементів гейміфікації, зростання самооцінки та соціального визнання;
- отримання ініціатором проєкту (краудсером) більш ефективної готової виробничої моделі або практичного вирішення поставле-

ної задачі на основі залучення до проєкту більш широкого кола виконавців з різних частин світу за допомогою Інтернету.

Краудсорсинг реалізується у різних формах, таких як:

- краудкастинг — організація та проведення для вирішення конкретних практичних завдань конкурсів, в яких винагороду отримує учасник, який представив найкраще рішення або зробив це першим;
- краудкооперація — відмінністю даної форми краудсорсингу є те, що процес відбувається без участі ініціатора, а на основі взаємодії онлайн-спільноти із самостійним вибором найкращого рішення поставленої задачі;
- краудконтент, за якого учасники працюють над створенням нового продукту або послуги без конкуренції, а на основі ініціативної співпраці;
- краудфандинг — співфінансування проєктів онлайн-спільнотою у розрахунок на отримання вигід у майбутньому.

Впровадження краудсорсингу передбачає використання Інтернету, як засобу комунікації віддалених та невзаємопов'язаних формальними договорами ініціатора проєкту та його учасників.

Поширення краудсорсингу актуальне у контексті впровадження інклюзивних підходів, оскільки має вагомий соціальний, економічний переваги для економічної системи.

Як зазначає Л. В. Єлісєєва, краудсорсинг має здатність формувати меритократію та формує культуру взаємовигідної участі, оскільки «основним критерієм краудсорсингу є якість, а не стать, вік чи кваліфікація» [284].

Це цілком відповідає принципам інклюзивності, оскільки в основі моделі краудсорсингу — уявлення про кожного індивіда як творця (інновацій, рішень, продуктів), який має суттєво більший спектр можливостей у порівнянні із традиційними економічними агентами.

Така форма співпраці дає змогу вирішити низку задач інклюзивного розвитку:

- залучення (до процесу виробництва, інвестування без врахування статевих, географічних чи фізичних особливостей громадян);
- підвищення добробуту (за допомогою винагороди переможцям); розвиток людини (у процесі пізнання, творчої діяльності та співпраці у творчому колективі, обміну інноваційними знаннями);
- зниження рівня безробіття (приєднання до проєктів можливе із будь-якого місця світу за допомогою інтернету).

Тобто краудсорсинг є механізмом заохочення креативності, інноваційності, співпраці та мобільності для індивідів із всього світу, що у подальшому може істотно змінити економічне середовище та ринок праці. Відповідно зростає значення онлайн-інфраструктури при впровадженні даної інклюзивної бізнес-моделі, оскільки доступ до якісного інтернету та сучасних онлайн-продуктів створює переваги для учасників краудсінгової діяльності.

На нашу думку, такі вже традиційні форми підприємницької діяльності як франшиза та аутсорсинг також відповідають принципам інклюзивного розвитку, оскільки вони створюють механізми для проникнення добробуту від корпорацій, які генерують грошові потоки всередині країни до менших компаній завдяки делегування їм другорядних функцій.

Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 11 «Впровадження інклюзивних бізнес-моделей в АПК» представлена в таблиці 5.19.

Впровадження реконструктивної моделі інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери має бути закріплене на мікрорівні — для цього нами пропонується чотири вектори формування суспільної інклюзії в межах самих агропродовольчих холдингів (табл. 5.20).

Запропонована комплексна стратегія інклюзивної реконструкції агропродовольчої сфери за 15 векторами на мікро-, мезо- та макро-рівнях, на нашу думку, в повній мірі відображає специфіку та бажаний напрям розвитку АПК за провідної участі агропродовольчих холдингів. Реалізація представлених 15 векторів інклюзивної реконструкції аграрного комплексу дасть змогу створити повноцінну суспільну інклюзію та позитивно вплине на рівень добробуту населення та закладе основу для подальшого економічного зростання та якісного розвитку усієї агропродовольчої сфери та України в цілому.

Таким чином, нами доведена доцільність інклюзивної трансформації інституціонального середовища інклюзивного розвитку агропродовольчих холдингів, яка полягає у необхідності переходу до нової парадигми зростання на основі інтеграції широкого кола стейкхолдерів та використання резервів інтенсивного зростання на основі залучення та розвитку людського капіталу, що обумовлено вичерпанням традиційних екстенсивних джерел підвищення прибутковості.

Таблиця 5.19

**Характеристика вектору інклюзивної реконструкції № 11
«Впровадження інклюзивних бізнес-моделей в АПК»***

Рівень системи інклюзивного розвитку	Мезоконтур
Назва вектору реконструкції	Впровадження інклюзивних бізнес-моделей в АПК
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	Дрібні та середні агропродовольчі підприємства
Стратегічна мета	Впровадження в соціально-економічну практику сучасних інклюзивних бізнес-моделей, таких як соціальне підприємництво, франшиза, аутсорсинг, crowdfunding, імпакт інвестиції з метою посилення соціальної функції агропродовольчих компаній.
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Розвиток малого та середнього підприємництва. 2. Підвищення рівня зайнятості в АПК. 3. Забезпечення всеосяжного зростання. 4. Створення можливостей для активної економічної діяльності на основі партнерства із агрохолдингами.
Інструментарій впровадження	1. Поширення аутсорсингу як форми співпраці агропродовольчих компаній із малим та середнім бізнесом шляхом делегування певних функцій. 2. Активізація використання агропродовольчими компаніями франшизи. 3. Використання краудсорсингу як інструменту залучення інноваційних рішень із відкритого ринку. 4. Стимулювання створення соціальних підприємств та надання таким підприємствам пільг щодо оподаткування. 5. Часткове делегування соціальної функції агрохолдингів соціальним підприємствам.

* Джерело: авторська розробка.

Таблиця 5.20

Характеристика векторів інклюзивної реконструкції № 12–15
«Створення інклюзивного середовища в межах агрохолдингів»*

Рівень системи інклюзивного розвитку	Мікроконтур
Назва вектору реконструкції	Впровадження інклюзивних бізнес-моделей в АПК
Драйвер процесу	Агропродовольчі холдинги
Учасники процесу	персонал агропродовольчих холдингів
Стратегічна мета	Формування інклюзивного середовища в межах агрохолдингів для повноцінного розвитку людського потенціалу співробітників даних компаній і забезпечення їм належного рівня життя та участі у розподілі результатів діяльності компанії.
Ключові індикатори інклюзії (очікувані результати)	1. Забезпечення високого рівня добробуту та соціальної захищеності персоналу та їх родин. 2. Формування середовища для перманентного самовдосконалення та розвитку людського та творчого потенціалу особистостей.
Інструментарій впровадження	1. Впровадження прогресивних форми мотивації та оплати праці. 2. Створення систем постійного навчання та самовдосконалення персоналу. 3. Соціальний та медичний захист працівників. 4. Забезпечення комфортних умов праці, гендерної, расової рівності та дотримання прав людини.

* Джерело: авторська розробка.

Післямова

У дослідженні здійснено теоретичні узагальнення і розроблено методичні принципи, на основі яких запропоновано вирішення важливої наукової проблеми інклюзивного розвитку агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній та агропродовольчої галузі України.

Основними причинами та базовими соціальними передумовами виникнення концепції інклюзивного розвитку є недосконалість існуючої глобальної економічної моделі, наявність суттєвих диспропорцій у розвитку окремих регіонів світу, зростання майнової нерівності, невирішеність проблем бідності та безробіття, а також необхідність забезпечити більш справедливий розподіл суспільних благ. З цієї точки зору концепція інклюзивного розвитку є логічним продовженням споконвічного прагнення людства до суспільства, заснованого на справедливому розподілі ресурсів та рівному доступу до них.

Трансформація парадигми розвитку суспільства обумовлена об'єктивно в умовах обмеженості ресурсів, транспарентності, досягнення екстремумів добробуту та споживання в розвинутих частинах світу при високому рівні нерівності та бідності. Стратегічною метою впровадження концепції інклюзивного розвитку є забезпечення стійкого прискореного зростання із ліквідацією соціально-економічної нерівності у розподілі його результатів, розв'язання проблеми відчуження громадян від праці та її результатів, подолання бідності, досягнення соціальної справедливості у розподілі суспільного багатства, створення умов щодо доступності матеріальних та духовних благ для усіх верств населення шляхом стимулювання зайнятості у секторах із найвищим рівнем оплати праці; заохоченням розвитку індивідуального підприємництва; стимулюванням зайнятості найбідніших та маргінальних верств населення.

Концепція інклюзивного розвитку містить певні сутнісні протиріччя, які мають бути вирішені задля подальшого її впровадження за допомогою удосконалення інституційного середовища. При вирішенні проблем подолання нерівності, бідності та розвитку людського потенціалу необхідно враховувати специфіку країни, галузі, орієнтуватись на необхідність забезпечення економічного зростання (особливо для бідних країн), не допускати надмірного посилення впливу держави й порушення принципів вільного ринку.

Методологія дослідження інклюзивного розвитку має міждисциплінарну природу, як комплексна категорія, що включає соціальний, економічний, політичний та інституціональний підходи. При розбудові системи інклюзивного розвитку доцільно використовувати інституційний підхід, при якому інклюзивний розвиток — це система заходів для забезпечення умов для більш гармонійного розвитку особистості, реалізації потенціалу та активної участі у соціально-економічних процесах шляхом забезпечення зайнятості та можливостей для самореалізації на противагу розподілу наявних ресурсів. Трансформація інституціонального середовища інклюзивного розвитку агропродовольчих холдингів полягає у переході до нової парадигми зростання на основі інтеграції широкого кола стейкхолдерів та використання резервів інтенсивного зростання, залучення та розвитку людського капіталу, що обумовлено вичерпанням традиційних екстенсивних джерел підвищення прибутковості. Забезпечення інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери можливе у першу чергу на основі створення та розвитку інклюзивних інститутів, модернізації принципів взаємодії громад, агропродовольчих холдингів та дрібних фермерських господарств.

Структура сучасного агропродовольчого комплексу України сформована при переході до ринкових засад господарювання в умовах правового та інфраструктурного вакууму, недосконалості розподільчих механізмів при стратегічному пріоритеті задач економічного зростання, вирішення продовольчих проблем та максимізації фінансових результатів над стратегічними цілями забезпечення сталості та інклюзивності розвитку. В умовах неструктурованого становлення агропродовольчого комплексу відбулося закономірне посилення ролі вертикально-інтегрованих структур на основі екстрактивних інститутів агропродовольчого середовища, що знайшло своє відображення у зміні структури землекористування, зайнятості в агросекторі та структурі агровиробництва. Передумови формування та розвитку вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній доцільно поділити на історичні, макроекономічні, організаційно-економічні та інституційні.

Особливістю агропродовольчої сфери України є поєднання високих темпів зростання обсягу виробництва агропродовольства із деградацією соціально-економічного потенціалу. Після вирішення важливої проблеми забезпечення продовольчої безпеки країни актуальним є перехід до задач наступного рівня — стійкий інклюзивний розви-

ток сільських територій, формування суспільної інклюзії агропродовольчої сфери. Об'єктивна необхідність інклюзивної трансформації українського агропродовольчого сектору обумовлена системними структурними проблемами соціально-економічного розвитку закладеними в часи Радянського Союзу, а також недостатністю соціальної компоненти реформування АПК в останні 30 років.

Вертикально-інтегровані агропродовольчі компанії займають важливе місце у структурі економіки України у контексті продовольчої безпеки, задоволення потреб населення у якісних продуктах харчування та збільшення обсягів експорту, обробляючи понад 26 % усієї ріллі країни та домінуючи у окремих галузях агропродовольчого сектору. Формування та успішний прискорений розвиток агропромислових холдингів України значною мірою були засновані на використанні екстрактивних інститутів.

У сучасних умовах вертикально-інтегрована агропродовольча компанія є якісно новою організаційною формою господарювання, яка поєднує в собі замкнуте коло агропродовольчої галузі (виробництво агропродукції — переробка — агропродовольча інфраструктура реалізація кінцевого продукту) та інтегрує матеріальні фактори із соціально-політичними, що сприяє розвитку соціально-економічних процесів та інноваційному розвитку агросфери. Для агропродовольчих холдингів України характерні такі риси, як націленість на експансію в усіх сферах своєї діяльності, масштабність, трансформація у транснаціональні компанії, планомірне впровадження стратегій сталого розвитку та адаптивність до макроекономічної кон'юнктури та агропродовольчого контексту. Засади економічної ефективності вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній полягають у наявності організаційно-економічних, управлінських, технологічних та фінансових конкурентних переваг.

У сучасних умовах відбувається перехід вертикально-інтегрованих агропродовольчих компаній України на новий етап розвитку, який характеризується удосконаленням організаційно-виробничої структури з метою підвищення фінансових показників за допомогою використання накопиченого потенціалу, поглиблення рівня переробки агросировини та глобалізаційної трансформації своєї діяльності за сімома векторами.

Світоглядний наратив перетворення агропродовольчих холдингів на драйвери інклюзивного розвитку ґрунтується на засадах людиноцентризму та на переформатованій суспільній свідомості щодо цін-

ностей буття, які не зводяться до матеріальних статків та надприбутків власників великих компаній. Природа агропродовольчої сфери та сільських територій має суперечливий дуальний характер. Метою створення системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери є вирішення проблеми цієї дуальності та використання сильних сторін агропродовольчих холдингів для формування середовища соціального добробуту на території їх діяльності. Проведений аналіз зовнішнього середовища агропродовольчих холдингів дав змогу виділити та охарактеризувати передумови трансформації бізнес-моделі в напрямку інклюзивності: соціальні, глобалізаційні, інституційні, ресурсні, земельні, моральні.

Недосконалість інституційного середовища агропродовольчої галузі України викликана наявністю цілого ряду диспропорцій та суперечностей розвитку. Наявні інституційні пастки інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі можуть бути подолані шляхом удосконалення інституційного середовища інклюзивного розвитку за наступними напрямками: законодавче і нормативно-правове забезпечення, інформаційна підтримка, формування компетентностей, інтеграція.

Комплексний підхід до формування інклюзивного середовища розвитку агрохолдингів повинен включати інституційний, політичний, економічний та соціальний вимір. Інституційна матриця інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери включає 3 ключових складових: інституційні правила, інституційні організації та інституційні механізми. Забезпечення інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери можливе у першу чергу на основі створення та розвитку інклюзивних інститутів, модернізації принципів взаємодії громад, агропродовольчих холдингів та дрібних фермерських господарств.

Формування та інституціоналізація системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери має відбуватися в інтересах усіх суб'єктів АПК. Стратегічною метою цього процесу є підвищення добробуту громадян та місцевих громад на основі зростання рівня залученості до економічних процесів та розподілу економічних результатів розвитку АПК.

Доцільно виділити наступні функції держави щодо регулювання інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери: комунікативна, ідеологічна, стимулююча, регулююча, розподільча, соціальна. Домінування державного регулювання при впровадженні інклюзивних підходів, концентрація на розподільчій функції спотворює сутність

концепції інклюзивного розвитку та містить суттєві загрози. Забезпечення добробуту на основі субсидій та державних дотацій не матиме довгострокового ефекту та не створює фундаментальних передумов для підвищення рівня зацікавленості громадян у активній економічній діяльності, не вирішує проблему подолання відчуження сільських мешканців від суспільної праці.

Натомість ключовою є роль в усуненні недоліків існуючої системи вільного ринку таких інститутів як соціальне підприємництво, благодійні фонди, філантропія, стратегії сталого розвитку підприємств, як природна реакція бізнесу на структурні диспропорції в розподілі багатства і намагання врівноважити деформований вектор розвитку існуючих економічних систем.

Удосконалено теоретичні засади дослідження інклюзивного розвитку шляхом пропозиції та обґрунтування термінів «патерналістська модель інклюзивного розвитку» та «ринкова модель інклюзивного розвитку», визначення їх відмінностей та ролевих моделей усіх учасників агропродовольчої сфери. При патерналістській моделі інклюзивного розвитку держава самостійно та на свій розсуд проводить політику щодо перерозподілу суспільних благ від більш заможних до бідних, а громадяни виступають реципієнтами державної допомоги. Патерналістська модель інклюзивного розвитку може виступати перехідним етапом від екстрактивної моделі до ринкової моделі інклюзивного розвитку, за якої держава, усвідомлюючи потреби різних верств населення створює та гарантує умови для результативної праці для широких верств населення, а громадяни виступають проактивними учасниками суспільного та економічного життя. Саме тому з урахуванням специфіки української економіки слід впроваджувати ринкову модель інклюзивного розвитку агропродовольчої галузі із концентрацією на регулюючих та стимулюючих функціях держави на протигагу підвищенню податкового навантаження та подальшого розподілу бюджетних коштів.

Забезпечення прискореного інклюзивного розвитку при наявності деструктивних явищ в соціально-економічних відносинах агропродовольчої сфери потребує реформування інституціонального середовища, що потребує впровадження реконструктивної парадигми шляхом зміни засад соціально-економічного розвитку агропродовольчої сфери із врахуванням глобалізаційних викликів нового часу. Запропонована концептуальна модель системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери включає фінансову інклюзивність, тех-

нологічну інклюзивність, ресурсну інклюзивність та інклюзивність людського капіталу із визначенням стратегічних цілей та ключових напрямів реконструкції за кожною складовою.

Система інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери є середовищем взаємодії п'яти ключових суб'єктів у контексті розбудови суспільної інклюзії: держави, громад, агропродовольчих холдингів, малих та середніх агропродовольчих підприємств, а також громадян (мешканців сільських територій та сільсько-міських агломерацій). З огляду на комплексність, багатоаспектність інклюзивного розвитку та його інституційну природу, впровадження концепції інклюзивного розвитку можливе лише одночасно на трьох рівнях (макро-, мезо- та мікро-) та у різних просторових площинах.

Тому представлена структура системи інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери включає 3 контури та дає змогу розподілити ролі між учасниками цього процесу. Макроконтур системи інклюзивного розвитку агропродовольчого комплексу покликаний сформувати засади та економічні передумови впровадження суспільного інклюзії на рівні країни. Драйверами реалізації задач цього контуру повинні бути держава та агропродовольчі холдинги. Мезоконтур системи інклюзивного розвитку — це середовище взаємодії агропродовольчих холдингів із іншими суб'єктами АПК, оскільки особливістю цього рівня є неможливість впровадити інклюзивні механізми без участі інших суб'єктів. Мікроконтур інклюзивного розвитку полягає у створенні інклюзивного середовища в самих агрохолдингах із впровадженням прогресивних форми мотивації та оплати праці; створенням систем постійного навчання та самовдосконалення персоналу; забезпеченням соціального та медичного захисту працівників; забезпеченням комфортних умов праці, гендерної, расової рівності та дотримання прав людини. Перелічені механізми цілком відповідають ринкові моделі інклюзивного розвитку та не передбачають посилення патерналістської ролі держави щодо перерозподілу ресурсів.

У межах трьох контурів системи інклюзивного розвитку обґрунтовано 15 векторів інклюзивної реконструкції із визначенням стратегічної мети, очікуваних результатів та інструментарію впровадження в соціальну практику моделі агропродовольчого інклюзивного розвитку. У побудові інклюзивної моделі розвитку агропродовольчої сфери на основі кооперації та поєднання інтересів агропродовольчих холдингів та дрібних фермерських господарств активну

участь мають приймати місцеві громади, які повинні стати комунікативним центром такого об'єднання, а також отримати свої переваги від цього у вигляді зростання бюджетних надходжень розвитку інфраструктури та у стратегічному вимірі — розвитку сільських територій за новим типом.

Список використаних джерел

- Acemoglu, Daron. Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty. Daron Acemoglu, James A. Robinson. New York Crown Publishing Group. 2012. 544 p.
- Бедос З. М. Для багатших і для бідніших. Зростання нерівності — одна з найбільших соціально-економічних і політичних проблем сучасності // Тиждень: [Веб-сайт]. URL: <http://tyzhden.ua/World/62625>. (дата звернення: 04.10.2019).
- Gupta, J. & Vegelin, C. Sustainable development goals and inclusive development Int Environ Agreements (2016) 16: 433. <https://doi.org/10.1007/s10784-016-9323-z>
- Podesta J. Inclusive Economic Growth: Increasing Connectivity, Expanding Opportunity, and Reducing Vulnerability // Center for American Progress: [Веб-сайт]. URL: <http://www.americanprogress.org/issues/economy/report> (дата звернення: 04.10.2019).
- Terry McKinley. Inclusive Growth Criteria and Indicators: An Inclusive Growth Index for Diagnosis of Country Progress. ADB Sustainable Development Working Paper Series. No. 14, June 2010
- Базиліук А. В., Жулин О. В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. Економіка та управління на транспорті. 2015. Вип. 1. С. 19–29.
- Вдовічена О. Г. Інклюзивний розвиток — сучасна парадигма стійкого економічного зростання. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. 2018. Вип. 3. С. 17–29.
- Зінчук Т. О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 4. С. 132–137.
- Зінчук Т. О. Інклюзивна складова розвитку сільських громад. Інтелектуальна економіка в умовах суспільних трансформацій: перспективи публічно-приватного партнерства : матеріали III Міжнар. наук.-практ. форуму, 27 черв. 2017 р. : у 2-х ч. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. Ч. 1. С. 16–22.
- Затонацька Т. Г. Фінансове забезпечення інклюзивного зростання та подолання бідності в Україні: існуюча практика та перспективи. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2014. Вип. 1(28). Т. 2. С. 102–112.
- Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / Павлов О. І., Хвесик М. А., Юрчишин В. В. та ін.; за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2012. 760 с.
- Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи. Економічний вісник Донбасу № 1(51). 2018. С. 187–197.
- Samofatova V. A. Strategic directions of sustainable and inclusive development of the agri-food sphere // Food Industry Economics. 2019. Vol.11, Issue 1. P. 10–15; doi:10.15673/fie.v11i1.1290
- Федулова Л. І. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку. Економіка: реалії часу. Науковий журнал. 2016. № 3 (25). С. 56–65.
- Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків: «Книжний Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2018. 544 с., с. 381.
- Maddison, World Economy, vol. 1, 261, 264; 'Gross National Income Per Capita 2009, Atlas Method and PPP', the World Bank
- World Development Indicators // The World Bank Group. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/Type/TABLE/preview/on#> (дата звернення: 29.07.2019).
- Підсумки 2018 від Світового банку: бідність, біженці, борги // BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46699086> (дата звернення: 29.07.2019).
- Макстон Г., Рандерс Й. У пошуках добробуту. Київ: Пабулум, 2017. 320 с.
- Єщенко П. С. Економічне зростання без розвитку: причини і шляхи інноваційного перетворення економіки. Економіка України. 2013. № 10. С. 4–20.
- Попадинець Н. М. Пріоритети інклюзивного розвитку регіонів України. Вісник Сумського національного аграрного університету. 2019. Випуск 2 (80). С. 91–93
- Власенко Ю. Г. Теоретико-методологічні аспекти інклюзивного розвитку економіки України. Інфраструктура ринку. 2019. № 31. С. 80–86.
- Pickett K., Wilkinson R. The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone. London: Penguin, 2010.
24. Sachs J. D. Why Rich Cities Rebel // project Syndicate. 2019. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/explaining-social-protest-in-paris-hong-kong-santiago-by-jeffrey-d-sachs-2019-10undefined13.11.2019>.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2015). «World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables». URL: https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/files/key_findings_wpp_2015.pdf (дата звернення: 11.01.2019)
- Капіталізм деградував. Макрон закликав удосконалити побудову світу // НВ: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/makron-zaklikav-udoskonaliti-pobudovu-svitu-novini-svitu-50039070.html> (дата звернення: 23.08.2019).
- Marc Benioff: We Need a New Capitalism // The New York Times: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/10/14/opinion/benioff-salesforce->

- capitalism.html?te=1&nl=dealbook&emc=edit_dk_20191015?campaign_id=4&instance_id=13085&segment_id=17892&user_id=4e12ff39d1460d7e627535ealfe9a1cd@i_id=6429711920191015 (дата звернення: 31.10.2019).
28. Всьому світу пора міняти курс. Що вирішується в Давосі // НВ.: [Веб-сайт]. 2020. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/davos-2020-roku-pro-shchogovoryat-svitovi-politiki-ostanni-novini-50065621.html> (дата звернення: 01.02.2020).
 29. How a Democratic Counteroffensive Can Win // Project syndicate: [Веб-сайт]. 2020. URL: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/democratic-counteroffensive-against-authoritarian-nationalism-by-george-soros-2020-01?barrier=accesspaylog> (дата звернення: 01.02.2020).
 30. Хаусманн Р. Экономика нуждается в инклюзивном росте. [Веб-сайт]. 2019. URL: <http://www.vestifinance.ru/articles/49179> (дата звернення: 01.02.2020).
 31. Мончинская Э. Международный обмен в условиях секулярной стагнации. Веб-сайт]. 2020. URL: <http://inecon.org/docs/Wyklad-Maczynska.pdf> (дата звернення: 01.02.2020).
 32. Кузнецов А. Коронавирус как диагноз системного застоя // РСМД: [Веб-сайт]. 2020. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/koronavirus-kak-diagnoz-sistemnogo-zastoya/> (дата звернення: 13.04.2020).
 33. Що таке сталий розвиток? // Сталій розвиток для України: [Веб-сайт]. 2019. URL: <http://www.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/> (дата звернення: 30.09.2019).
 34. Meadows D. H. The Limits to Growth / D. H. Meadows, J. Randers, and W. W. Behrens. // Universe Books, New York, NY. 1972. 161 p.
 35. Бурик З. М. Формування концепції сталого розвитку регіону. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2014. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ttpdu_2014_1_22.pdf (дата звернення: 01.02.2020).
 36. Daly H. E. 1973. Towards a Steady State Economy / H. E. Daly. // H. E. San Francisco: Freeman. Daly, H. E. 1991. Steady-State Economics (2nd ed.). Washington, D. C.: Island Press. 339 p.
 37. Квятковська Л. А. Реалізація принципів концепції сталого розвитку в діяльності підприємства. Вісник соціально-економічних досліджень. 2013. Вип. 1. С. 85–89. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsed_2013_1_14.pdf (дата звернення: 01.02.2020).
 38. Дідух С. М. Стратегія сталого розвитку підприємств з виробництва харчових продуктів та напоїв. Ефективна економіка. 2015. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4588> (дата звернення: 01.02.2020).
 39. Шпортко А. М., Кірейцева Г. В. Становлення концепції сталого розвитку. URL: http://www.ztu.edu.ua/ua/science/conference/files/econo_es.../ShportkoAM.doc (дата звернення: 01.02.2020).
 40. OECD/DAC. Strategies for Sustainable Development: Practical Guidance for Development Cooperation. OECD: Paris, 2001. 73 p. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/34/10/2669958.pdf> (дата звернення: 01.02.2020).
 41. Данилишин Б. М., Маслюківська О. П. Розроблення національних стратегій сталого розвитку: корисний досвід для України. Механізм регулювання економіки. 2008. № 3 (2), Т. 1. с. 214–218.
 42. Базові документи щодо сталого розвитку // Сталій розвиток для України: [Веб-сайт]. 2019. URL: <http://www.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/bazovi-dokumenty/> (дата звернення: 30.09.2019).
 43. Резолюція «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року // Цілі сталого розвитку в Україні. 2015. URL: <http://sdg.org.ua/images/Agenda2030-UA.docx> (дата звернення: 01.02.2020).
 44. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html> (дата звернення: 01.02.2020).
 45. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. Офіційний вісник України. 2019. № 79, с. 7.
 46. How Companies Manage Sustainability: McKinsey Global Survey Results. URL: <https://www.mckinseyquarterly.com/>. (дата звернення: 01.02.2020).
 47. Як компанії втілюють концепцію сталого розвитку. 2010. URL: <http://www.management.com.ua/tend/tend323.html>. (дата звернення: 01.02.2020).
 48. Prebisch R. A critique of peripheral capitalism. CEPAL Review. 1996. № 1(1), Р. 9–71.
 49. Доповідь ООН «Людський розвиток для всіх і кожного» // Human Development Reports. URL: <http://hdr.undp.org/> (дата звернення: 01.02.2020).
 50. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. Економіка прогнозування. 2019. № 1. С. 70–85. DOI: [10.15407/eip2019.01.070](https://doi.org/10.15407/eip2019.01.070).
 51. Sachs I. Inclusive Development Strategy in an Era of Globalization. Policy Integration Department, World Commission on the Social Dimension of Globalization Working Paper. 2004
 52. The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the Equity-Growth Dichotomy // The Rockefeller Foundation: [Веб-сайт]. 2016. URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/five-characteristics-inclusive-economy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/> (дата звернення: 11.02.2020).
 53. Мальтус Т. Р. Дослідження закону народонаселення. К., «Основи», 1998, 535 с.
 54. Погані самаритяни: Як багаті країни стали багатими // Інститут суспільних досліджень. 2020. URL: <http://uaterra.in.ua/2020/06/26/>

- pogani-samarytyany-yak-bagati-krayiny-staly-bagatymy/ (дата звернення: 01.02.2020).
55. Young A. Travels during the years 1787, 1788, and 1789, undertaken more particularly with a view of ascertaining the cultivation, wealth, resources, and national prosperity of the kingdom of France. Oxford: Oxford University. 591 с.
 56. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. К. : Либідь, 2013. 472 с.
 57. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. 2011. Наш формат. 244 с.
 58. Becker G. S. Human Capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. Chicago, 1993. 412 p.
 59. Employment, growth and basic needs: a one-world problem. ILO. Geneva, Switzerland., 1976. 270 pp.
 60. Richard R. Nelson & Paul M. Romer, 1996. «Science, Economic Growth, and Public Policy,» Challenge, Taylor & Francis Journals, vol. 39(1), pp. 9–21.
 61. Сталій розвиток для України: [Веб-сайт]. 2019. URL: <http://www.sd4ua.org> (дата звернення: 30.09.2019).
 62. Сталій розвиток населених пунктів // ВГО «Жива планета»: [Веб-сайт]. URL: <https://www.zhiva-planeta.org.ua/diyalnist/staluy-rozvytok/staluy-rozvytok-naselenykh-punktiv.html> (дата звернення: 05.02.2020).
 63. Romanko S. M. The principle of sustainable development in the use of natural resources. In: *Dynamika naukowych badan* — 2013: Proc. Int. Conf. Vol. 5. (Przemysl, Poland). P. 42–47.
 64. Commission on Growth and Development. 2008. The Growth Report : Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Washington, DC : World Bank. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6507>
 65. Інклюзія // СЛОВНИК. ua: [Веб-сайт]. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 10.02.2020).
 66. Мартинчук О. В. Інклюзивне навчання як інноваційна форма організації навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку: фактори успішного впровадження // Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. 2013. № 7. С. 249–254.
 67. Софій Н. З., Найда Ю. М. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Інклюзивна школа: особливості організації та управління: Навчально-методичний посібник / Кол.:авторів: Колупаєва А. А., Найда Ю. М., Софій Н. З. та ін. За загред.Даниленко Л. І., К.:2007. 128с.
 68. Роговський О. М. Інклюзивне суспільство: соціально-політичні виміри. Сучасне суспільство. 2019. Випуск 1(17). С. 189–199. Doi.org /10.34142/24130050.2019.17.1.16.
 69. Інклюзія / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Інклюзія>
 70. Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. Вісник Національної академії наук України. 2018. № 7. С. 55–70.
 71. Уніят А. В., Юзвін З. І. Концепція інклюзивної економіки в контексті сучасного сталого розвитку країн. Ефективна економіка. 2019. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6905> (дата звернення: 19.02.2020).
 72. Inclusive Growth Commission. Inclusive growth for people and places: challenges and opportunities, RSA, London, 2017. URL: https://www.thersa.org/globalassets/pdfs/reports/rsa_inclusivegrowth-commission-final-report-march-2017.pdf (дата звернення: 19.02.2020).
 73. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, EC, 2010. 34 p. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.
 74. Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. — Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2015. URL: <http://www.worldbank.org/en/publication/global-monitoring-report>.
 75. Inclusive growth // OECD: Better Policies for better lives. URL: <http://oecd.org/inclusive-growth/#introduction> (дата звернення: 19.02.2020).
 76. OECD. Preparing our youth for an inclusive and sustainable world. The OECD PISA global competence framework. URL: <https://www.oecd.org/education/Global-competency-for-an-inclusive-world.pdf> (дата звернення: 19.02.2020).
 77. Development. United Nations. Implementation Plan of the World Summit on Sustainable. URL: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/plan_wssd.pdf (дата звернення: 19.02.2020).
 78. Жуковська А. Інклюзивний підхід до розвитку економіки: генезис виникнення та основні положення. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2019. Вип. 2. С. 7–23.
 79. Human Development Report 2016. Human development for everyone // UNDP. New York, 2016. P. 198–201.
 80. Europe 2020. Priorities. European Commission. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm (дата звернення: 19.02.2020).
 81. Sen A. Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press, 1999.
 82. The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Commission on Growth and Development. 2008. 198 p.
 83. Ianchovichina E., Lundstrom S. Inclusive growth analytics: framework and application. Policy Research working paper. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/771771468180864543/Inclusive-growth-analytics-framework-andapplication> (дата звернення: 19.02.2020).
 84. Darvas Zsolt. An anatomy of inclusive growth in Europe [Electronic resource]. Zsolt Darvas, Guntram B. Wolf. Bruegel. 2016. 106 p. URL: <http://bruegel.org>.

- org/wpcontent/uploads/2016/10/BP-26-26_10_16-final-web.pdf (дата звернення: 12.03.2019)
85. A Framework for Inclusive Capitalism // 85. The Rockefeller Foundation. URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/video/a-framework-for-inclusive-capitalism/> (дата звернення: 01.03.2020).
 86. Harrod, R. F. An Essay in Dynamic Theory. Economic Journal, Mart (no. 49), pp. 14–33.
 87. Власенко Ю. Г. Міжнародні підходи до методики оцінки інклюзивності / Ю. Г. Власенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. — 2019. — Вип. 24(1). — С. 70–74.
 88. Ємельяненко Л. М., Петюх В. М., Дзензюк К. В. Інтегральна оцінка інклюзивного розвитку в Україні на національному та місцевому рівнях. Економіка та держава. 2019. № 6. С. 4–10.
 89. Сапун В. К., Селезньова В. Р. Концепція інклюзивного зростання в економіці. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2018. № 10. С. 177–181.
 90. Єрмак С. О. Дескриптивні характеристики інклюзивного зростання як інноваційного вектора соціально-економічного розвитку країни. 2017. № 1 (4). С. 8–14
 91. Полінкевич О. М. Інклюзивний розвиток підприємств як вимір економічного зростання. Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка», No 15(43), грудень, 2019 р. с. 48–52.
 92. Інклюзивний сільський розвиток в Україні : монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. ресурс. К., 2020. 257 с.
 93. Салатюк Н. М. Економічне зростання як необхідна умова переходу до сталого розвитку. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право. 2013. Випуск 21. С. 3–11.
 94. Інклюзивна освіта: сутність, поняття, термінологія. URL: <http://doshkillab.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (дата звернення: 19.02.2020).
 95. Kosiedowski W. Konceptcja rozwoju inkluzyjnego i jej realizacja w Europie Środkowo-Wschodniej. Rok 14 (2016) Zeszyt 5. С. 67–89. URL: http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-5-276.pdf (дата звернення: 19.02.2020).
 96. Мешкова Т. А., Моисеичев Е. Я., Сабельникова Е. В. Новые подходы ОЭСР к экономическим вызовам. М.: НИУ ВШЭ, 2014. Т. 1, № 2. 42 с.
 97. Судин Д. Чому нації занепадають? URL: <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/acemoglu-robinson-book-review> (дата звернення: 19.02.2020).
 98. Унковська Т. Україна. Шлях до рабства. Дзеркало тижня. Україна. URL: https://dt.ua/internal/ukrayina-shlyahdo-rabstva-265977_.html (дата звернення: 19.02.2020).
 99. Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 року. URL: http://sd4ua.org/wp-content/uploads/2016/11/Strategy_Sustainable_Development_UA.pdf (дата звернення: 22.02.2020).
 100. Alan Berube and John Irons. Measuring «inclusive economies» in metropolitan America. The Brookings Institution. 2016. URL: <https://www.brookings.edu/blog/the-avenue/2016/05/12/measuring-inclusive-economies-in-metropolitan-america/> (дата звернення: 11.04.2020).
 101. Кожем'якіна О. М. Принцип справедливості у економіці довіри: аксіологічні детермінанти соціальної взаємодії // Соціально-філософські аспекти розвитку економіки, управління та освіти в умовах формування сучасного суспільства: монографія / За заг. ред. Іщенко М. П., Пантелєєвої Н. М., Руденка І. І. Черкаси: вид-во ПП Чабаненко Ю. А., 2017. 473 с. С. 208–225.
 102. Ролз Дж. Теорія справедливості. К. :Основи, 2001. 822 с.
 103. Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis : или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / пер. с англ. Д. Прияткина; под. научн. ред. А. Суворова. М. : ООО «Юнайтед Пресс», 2010. 273 с.
 104. Штомпка П. Доверие — основа общества. М. : Логос, 2012. 440 с., с. 293
 105. Kornai J. Tizstesseg es bizalom a posztiszocialista atmenet fenyeben. Beszelo, June 2003. Vol. 8. No 6. Pp. 20–29.
 106. Колганов А. И. Эволюция денег как момент эволюции финансового капитала. Вопросы экономики. н. 8, 2019. с. 67–84.
 107. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. К. : Либідь, 2013. 472 с.
 108. Економіст з України, який навчив світ обчислювати ВВП // BBC Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/04/160429_ru_s_simon_kuznets (дата звернення: 13.03.2020).
 109. GDP is not a good measure of wellbeing — it's too materialistic // The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/business/2018/dec/03/gdp-wellbeing-health-education-environment-joseph-stiglitz> (дата звернення: 13.03.2020).
 110. Попик О. В., Хумарова Н. І. Культурологічна детермінанта в методології визначення рівня інклюзивності. Економіка та держава. 2020. № 4. С. 25–28.
 111. Вдовічен А. А., Вдовічена О. Г. Загальні підходи до оцінки параметрів інклюзивного розвитку економіки: егалітарний зріз для України. Бізнес-інформ. 2019. № 2. С. 64–71.
 112. The Inclusive Growth and Development Report 2018. World Economic Forum. (Geneva, 2017). URL: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018> (дата звернення: 02.02.2020).
 113. Ease of Doing Business rankings // The World Bank Group — International Development, Proverty, & Sustainability. URL: <https://www.doingbusiness.org/en/rankings> (viewed on: 15.03.2020).

114. The Inclusive Development Index 2018 // The World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018> (viewed on: 04.04.2020).
115. За 2018 декларації подали понад двох тисяч мільйонерів // Українські Новини. Останні новини України і Світу. URL: <https://ukranews.com/ua/news/625647-miljonery-podaly-v-dva-razy-bilshe-deklaratsij-v-2018> (дата звернення: 14.03.2020).
116. Дідух С. М. Протиріччя концепції інклюзивного розвитку та напрямки їх вирішення. Інфраструктура ринку. 2020. Випуск 42. С. 171–175.
117. Манцуров І. Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. Економіка України. 2018. № 10. С. 71–87
118. Продіус О. І. Проблеми та перспективи інклюзивного розвитку в умовах глобалізації. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 2019. Том 30 (69). № 4. doi: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-4-37>.
119. Рандерс Й., Медоуз Д., Медоуз Ден. Межі зростання. 30 років потому. Київ: Пабулум, 2018. 464 с.
120. The Economic World View : Studies in the Ontology of Economics; ed. by Uskali Maki. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 398 p.
121. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания: методологический анализ. М.: Наука, 2005. 244 с.
122. Popper K. Self and Its Brain. Springer International, 1977. 596 p.
123. Гриценко А. А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку. Економіка і прогнозування. 2016. № 2. С. 9–23.
124. The Clayton M. Christensen Reader. Selected articles from the world's foremost authority on Disruptive Innovation. Boston, Massachusetts, Harvard Business Rev. Press, 2016. 212 p.
125. В очікуванні ринку. Кому належить українська земля. URL: <https://rpr.org.ua/news/v-ochikuvanni-rynku-komu-nalezhyt-ukrains-ka-zemlia/> (дата звернення: 06.01.2020).
126. Державні землі залишилися поза ринком. Чому? Кому вигідно? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2911035-comu-es-skazavsi-zemelnomu-rinku-yes-proti-prodazu-derzzemel.html> (дата звернення: 02.02.2020).
127. Пищуліна О. Юрочко Т. Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки. Аналітична доповідь. К.: Центр Разумкова, 2019. 248 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Zaynat.pdf (дата звернення: 02.02.2020).
128. Угода між Урядом України та Європейською комісією про фінансування заходу «Програма технічного співробітництва 2019». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-19#Text (дата звернення: 02.02.2020).
129. Інклюзивний сільський розвиток в Україні. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2020/11.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).
130. Філіпенко А. Економічний світ: онтологія. Економічна теорія. 2014. № 3. С. 38–47.
131. Бобух І. М., Щегель С. М. Інклюзивність розвитку регіонів України: оцінка, рейтинги та перспективи. Регіональна економіка. 2019. № 4. С. 41–50.
132. Farrington, F. Towards a useful definition: advantages and criticism of social exclusion. GEOView: Online Undergraduate Review of Geography and Environmental Studies. URL: <http://geoview.iag.org.au/index.php/GEOView/article/view/12/13> (дата звернення: 09.12.2020).
133. Gupta, J., Pouw, N., Ros-Tonen, M. Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development. European Journal of Development Research. 2015. Vol. 27. P. 541–559.
134. Гукалова І. В. До питання соціально-географічної концептуалізації інклюзивного розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. 2019. Випуск 10. С. 20–26. Doi 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-3.
135. Богдан Н., Вархурст С. Инновации для инклюзивного развития регионов Беларуси. Економічний вісник університету: зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницького університету. 2014. Випуск 22/1. URL: <http://economy.phdpu.edu.ua/2014/22-1.html> (дата звернення: 10.02.2020).
136. Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств за цілями URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/vvp/kkv_vvp/kkv_vvp_u/ksv_dg0118_u.htm (дата звернення: 10.02.2020).
137. Паламарчук М. М. Агропромышленные комплексы: географические аспекты / М. М. Паламарчук, А. М. Паламарчук. М., 1988. 48 с.
138. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика : навч. посіб. К. : Вікар, 2001. 377 с.
139. Печенка О. І., Ткачова, А. О. Проблеми розвитку агропродовольчого комплексу України. Pridneprovskiy Scientific Bulletin, 10 (282). URL: <http://rusnauka.com/index.php/rusnauka/article/view/75971> (дата звернення: 10.02.2020).
140. Румик І. І. Особливості реформування агропродовольчого сектора національної економіки. Університет економіки та права «КРОК». URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/rumyk_0013.doc
141. Рослиництво // Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sg/sg_rik/sg_u/rosl_1991-2019_u.xls (дата звернення: 10.02.2020).
142. Економічна діяльність / Сільське, лісове та рибне господарство // Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/sg/sg_reg/pp/arh_pp_sg_u.html (дата звернення: 02.03.2020).
143. Продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність // Держстат України: [Веб-сайт]. URL: <http://www>

- ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/sg/pp_sgp/pp_sgp_u_%201990–2009.xlsx (дата звернення: 07.02.2020).
144. Дідух С. М. Розвиток агрохолдингів України в сучасних умовах: здобутки і виклики // Економічні та соціальні аспекти розвитку України на початку ХХІ століття. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції 11–13 жовтня 2018р. Одеса: ОНАХТ. 2018. С. 109–111.
 145. Мельник Ю. ТОП-4 тези Юрія Мельника про розвиток агросектору і МХП // AgroPolit.com. 2019. URL: <https://agropolit.com/blog/346-top-chotiri-tez-yuriya-melnika-pro-rozvitok-agrosektoru-i-mhp?fbclid=IwAR1cRtibv4U1iy-mv4pqtWrdos0sFxurfRqsUOotDX7lj8Kcabk1V7HiQ-4> (дата звернення: 28.02.2020).
 146. Україна експортувала продуктів АПК на рекордні майже \$22,5 млрд в 2019 році // Mind.ua: [Веб-сайт]. 2020. URL: <https://mind.ua/news/20207895-ukrayina-eksportovala-produktiv-apk-na-rekordni-majzhe-225-mlrd-v-2019-roci> (дата звернення: 14.04.2020).
 147. «Земельний довідник України 2020» — база даних про земельний фонд країни. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/705-zemelniy-dovidnik-ukrayini--baza-danih-pro-zemelniy-fond-krayini> (дата звернення: 14.04.2020).
 148. Сільське господарство України: статистичний збірник за 2019 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 245 с.
 149. Top 100 latifundists of Ukraine. URL: <https://latifundist.com/rating/top100#296> (дата звернення: 14.04.2020).
 150. Special Elevators — Elevatorist.com URL: <https://elevatorist.com/spetstemy/elevatory> (дата звернення: 14.04.2020).
 151. Рейтинг виробників соняшникової олії в Україні у 2019/2020 маркетинговому році // Landlord: [Веб-сайт]. 2020. URL: <https://landlord.ua/news/reitynh-vyrobnykiv-soniashnykovoi-olii-v-ukraini-u-2019–2020-marketynhovomu-rotsi/> (дата звернення: 07.02.2020).
 152. Дідух С. М. Зовнішньоекономічна діяльність вертикально-інтегрованих агропромислових холдингів в умовах євроінтеграції // Зовнішньоекономічна діяльність України в системі глобальних конкурентних відносин: агропродовольчий вимір: монографія / за ред. О. І. Павлова. О.: ОНАХТ, 2018. С. 120–132.
 153. WIG Ukraine URL: <https://ru.investing.com/indices/wig-ukraine-components> (дата звернення: 14.04.2020).
 154. Annual Report And Accounts 2019. URL: <http://www.mhp.com.ua/library/file/final-mhp-ar-2019–02–06-corrected.pdf> (дата звернення: 14.04.2020).
 155. Data on the population of Ukraine URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (дата звернення: 14.04.2020).
 156. Дідух С. М. Стратегія сталого розвитку підприємств з виробництва харчових продуктів та напоїв. Ефективна економіка. 2015. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4588>
 157. Дідух С. М., Корікова А. К. Сталий розвиток агропромислових холдингів України: особливості та напрямки вдосконалення. Агросвіт. 2020. № 3. С. 90–99.
 158. Могильний О. М., Хомаківська О. В. Агрохолдингизація сільського господарства України: аграрна політика та виклики майбутньому. Економіка АПК. 2017. № 6. С. 33–39.
 159. Harrigan, K. R. Vertical Integration and corporate strategy. The Academy of Management Journal, 1985.. 28. # 2. pp. 397–425.
 160. Ганущак-Єфіменко Л. М. Інтеграція активів у процесі реалізації вертикальних інтеграційних процесів підприємств. Актуальні проблеми економіки. 2011. № 8. С. 166–170.
 161. Економіка та організація діяльності об'єднань підприємств: навчальний посібник / за заг. ред. Л. М. Чепурди. К, 2005. 272 с.
 162. Дуб Б. С. Сучасний стан і тенденції економічної безпеки агрохолдингів в Україні // Agricultural and resource economics: international scientific e-journal. 2017. Vol. 3, № 1. С. 94–107.
 163. Закон України «Про холдингові компанії в Україні» від 15 березня 2006 р. № 3528-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528–15#Text> (дата звернення: 14.03.2020).
 164. Мірзоева Т. В. Агрохолдинги України в умовах сьогодення // Інноваційна економіка. 2012. № 8 (34). С. 90–93.
 165. Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні // Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : матеріали «круглого столу». Харків, 2014. С. 61–62.
 166. Нестерчук Ю. О. Організація та функціонування агрохолдингу // Корпоративне управління в Україні: менеджмент, фінанси, аудит : матер. Міжнар. наук.- практ. конф., 4–5 травня 2006 р.: у 2-х ч. Рівне: НУВГП, 2006. С. 178–180.
 167. Храмова И. Г., Серова Е. В. Вертикальная интеграция в продовольственном комплексе России. М.: Ин-т экон. и переход. периода, 2002. 49 с.
 168. Аристов В. Фермеры или агрохолдинги? Оптимальная модель развития украинского агробизнеса // «ПроАгро Груп». URL: <http://www.proagro.com.ua/news/opinion/15755.html> (дата звернення: 14.03.2020).
 169. Плявський В. І. Розвиток та діяльність агрохолдингів в Україні. Наук. пр. Полтав. держ. аграр. академії. Вип. 1. Т. 1. Серія: Економічні науки. Полтава: ПДАА. 2010. С. 206–215.
 170. Андрійчук В. Г., Сас І. С. Концентрація в аграрній сфері економіки: проблемні аспекти : монографія. Київ : КНЕУ, 2017. 303 с.
 171. Барсукова С. Ю. «Дилемма фермеры-агрохолдинги» в контексте импортозамещения. Общественные науки и современность. 2016. № 5. С. 63–74.

172. Бородіна, Мороз О. В., Семцов В. М., Кукель Г. С. Моделювання впливу агрохолдингів на розвиток сільського господарства і сільських територій України. Економіка та держава. 2015. № 12. С. 62–66
173. Davydova I., Franks J. (2015) The Rise and Rise of Large Farms: Why Agroholdings Dominate Russia's Agricultural Sector // *Mir Rossii*. Vol. 24. No. 3. Pp. 133–159.
174. Макаренко П. М. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері: монографія. «Інститут аграрної економіки» УААН, 2009. 636 с.
175. Рослинництво України. Статистичний збірник/ Державний комітет статистики України, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/04/zb_rosl2017xl.zip (дата звернення: 14.03.2020).
176. Топ-10 агрохолдингів України. Основні акценти в інфографіці URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agroholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/> (дата звернення: 14.03.2020).
177. Топ-16 найефективніших рослинницьких компаній URL: <http://landlord.ua/top-16-nayefektivnishih-roslinnitskih-kompaniy/> (дата звернення: 14.03.2020).
178. Дідух С. М., Мініна В. О., Федорова Т. С. Оцінка оптимальної структури капіталу агрохолдингів України (Kernel holding S. A., МНП S. A.). Економіка харчової промисловості. 2017. С. 36–44.
179. Офіційний сайт ГК «Ovostar Union»: [Веб-сайт]. Київ, 2018. URL: <http://www.ovostar.ua/ua/about/> (дата звернення: 12.09.2019).
180. АСТАРТА. Звіт за 12 місяців 2017 року URL: http://www.astartaholding.com/ua/press-center/novosti-holdinga_1336654830/2018_novosti-holdinga_1336654830/astarta-opublikovala-richnii-zvit-za-2017-rik-_1521657851.htm (дата звернення: 12.09.2019).
181. Kernel Holding S. A. Annual Report 2017. URL: https://www.kernel.ua/wp-content/uploads/2017/09/Kernel_FY2017_Annual_Report.pdf (дата звернення: 12.09.2019).
182. Дослідження: Агрохолдинги забезпечують третину експорту основних культур // AgroPortal. 2018. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/issledovanie-agrokholdingi-obespechivayut-tret-eksporta-osnovnykh-kultur/> (дата звернення: 12.09.2019).
183. Прес-реліз МНП SE. Фінансові результати за 4-й квартал і 12 місяців 2017 року. URL: <https://www.mhp.com.ua/library/file/tu-q4-12m-2017-ukr.pdf> (дата звернення: 12.09.2019).
184. World investment report 2019 // United Nations Conference on Trade and Development. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf (дата звернення: 02.03.2020).
185. The Price of Offshore, Revisited // The Tax Justice Network. URL: <https://www.taxjustice.net/2014/01/17/price-offshore-revisited/> (дата звернення: 02.03.2020).
186. Карни М. Пятдесят оттенков зеленого // *Финансы и развитие*. URL: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2019/12/pdf/a-new-sustainable-financial-system-to-stop-climate-change-carney.pdf> (дата звернення: 05.03.2020).
187. Про пленарне засідання Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 2018 р. URL: <https://www.un.org/press/en/2018/ga12107.doc.htm> (дата звернення: 14.03.2020).
188. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуртов та ін.] ; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. К., 2012. 56 с.
189. Лупенко Ю. О., Кропиво М. Ф Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 5–21.
190. Мороз О. В., Семцов В. М., Кукель Г. С. Моделювання впливу агрохолдингів на розвиток сільського господарства і сільських територій України. Економіка та держава. 2015. № 12. С. 62–66.
191. Великі агрокомпанії сплатили в середньому 2970 грн/га податків // Український клуб аграрного бізнесу. 2019. URL: http://ucab.ua/ua/pres-sluzhba/novosti/veliki_agrokompanii_splatili_v_serednomu_2970_grnga_podatkiv (дата звернення: 06.03.2020).
192. Акофф Р. Планирование будущего корпорации. С. 66–68
193. Рейтинг 45 найбільших аграрних холдингів України // Landlord: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://landlord.ua/rejtingi/rejting-krupneyshih-agroholdingov/> (дата звернення: 09.01.2020).
194. Політика сталого розвитку і корпоративної соціальної відповідальності Кернел // Офіційний сайт Кернел: [Веб-сайт]. URL: <https://www.kernel.ua/ua/sustainable-development/> (дата звернення: 09.01.2020).
195. Сталий розвиток // Офіційний сайт агропромислового холдингу «Укрлендфармінг»: [Веб-сайт]. URL: <http://www.ulf.com.ua/ua/sustainability/growth/> (дата звернення: 09.01.2020).
196. Сталий розвиток // Офіційний сайт агропромислового холдингу «Астарт-Київ» : [Веб-сайт]. URL: <https://astartaholding.com/uk/page/20> (дата звернення: 09.01.2020).
197. Сталий розвиток // Офіційний сайт агропромислового холдингу «МХП»: [Веб-сайт]. URL: <https://www.mhp.com.ua/uk/responsibility/stalij-rozvitok> (дата звернення: 09.01.2020).
198. Соціально відповідальний бізнес // Офіційний сайт ТОВ СП «НІБУ-ЛОН»: [Веб-сайт]. URL: <https://www.nibulon.com/data/ksv/socialno-vidpovidalnii-biznes.html> (дата звернення: 09.01.2020).
199. Михненко А. М., Макаренко Е. М., Макаренко Н. Г. Інституалізація суспільного розвитку : навч. посіб. К. : НАДУ, 2011. 292 с.
200. Чубарь О. Г. Інститути та інституціональне середовище: теоретичні узагальнення засад економічного розвитку. Науковий вісник Ужго-

- родського університету. Серія «Економіка». 2013. Вип. 3(40). С. 98–104.
201. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. 367 с.
 202. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение. THESIS. 1993. Вып. 2. С. 69–90.
 203. Белінська С. М. Інституціоналізація як чинник економічного розвитку. Бізнес-навігатор. 2013. № 2. С. 112–115.
 204. Уильямсон О. Приватна власність і ринок капіталу. АЧ. 1993. № 5. С. 17–25.
 205. Institutional Change and American Economic Growth / L. Davis, D. North., C. Smorodin. Cambridge: Cambridge University Press, 1971. 283 p.
 206. Экономические субъекты постсоветской России (институционный анализ) / Под ред. д.э.н., проф. Р. М. Нуреева. М.: Московский общественный научный фонд 2001. 532 с. URL: <http://bibliograph.com.ua/economicheskaya-teoriya4/index.htm> (дата звернення: 09.01.2020).
 207. Радева М. Інституціональне середовище корпоративного сектора економіки. Інституціональний вектор економічного розвитку. 2014. Випуск 4(2). С. 21–28.
 208. Ткач А. А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2007. 304 с.
 209. Манцуров І. Г. Інституційне планування в системі державного регулювання економіки: Монографія / І. Г. Манцуров. К.: НДЕІ, 2011. 655 с.
 210. Степанова О. А., Алтынникова Л. А., Минакова Е. И., Кузнецова И. В. Формирование институциональной среды транзитивной экономики. Российское предпринимательство. 2009. № 1 (127). С. 36–39.
 211. Шапкин В. В. Методологические основания институционализма. Проблемы современной экономики. 2011. № 2 (38). URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3573> (дата звернення: 09.01.2020).
 212. Литвиненко Н. І. Інституціональні складові соціально-економічного розвитку країни: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2015. 308 с.
 213. Кондратов М. В., Гарипов Р. И. Теоретические подходы к понятию «институциональная среда». Фундаментальные исследования. 2013. № 11. С. 1908–1911.
 214. Шаститко А. Е. Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики // Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год / Под общ. ред. Т. И. Заславской. М. : Логос, 1999. 464 с.
 215. Горшков А. В., Силова Е. С. Качество институциональной среды как фактор экономического роста. Известия УрГЭУ. 2006. № 4(16). С. 9–16.
 216. Институциональная экономика : [учебник] / Под ред. А. Н. Олейника. М. : ИНФРА-М, 2005. 704 с.
 217. Аузан А. А. Институциональная экономика. М.: Инфра-М, 2005. 415 с.
 218. Rao P. K. The Economics of Transaction Costs: Theory, Methods and Applications. K. Publisher: Palgrave MacMillan, 2003. 197 p.
 219. Хвесик М. А., Голян В. А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика: Монографія. — К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006.
 220. Джуха В. М., Панфилова Е. А. Микроэкономика: учеб. М.: Ростов на Д.: МарТ, 2004. 255 с.
 221. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. К. : Основи, 2000. 198 с.
 222. Ляховець О. О. Понятійний апарат аналізу інституціонального середовища національної економіки. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Економіка. — 2015. Т. 265, Вип. 253. С. 16–21.
 223. Ukraine — GINI index // Knoema. URL: <https://knoema.ru/atlas/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0/%D0%9A%D0%BE%D1%8D%D1%84%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%94%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D0%B8> (дата звернення: 20.02.2020).
 224. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні // Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (дата звернення: 14.02.2020).
 225. Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів // Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/rzd/arh_rzd_u.htm (дата звернення: 10.02.2020).
 226. Диференціація життєвого рівня населення // Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/duf/arh_duf_u.htm (дата звернення: 10.02.2020).
 227. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги // Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/Arh_snsz_u.htm (дата звернення: 10.02.2020).
 228. Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2017_u.htm (дата звернення: 10.02.2020).
 229. Кононенко О. М. Сільські території України у вимірі регіонального людського розвитку. Економіка та держава. 2018. № 4. С. 104–111.
 230. Індекс інклюзивності економічного розвитку: Україна посіла 49-е місце серед країн, що розвиваються // Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28989555.html> (дата звернення: 12.02.2020).
 231. Суспільне значення землі для сучасності та майбутнього України. Веб-сайт. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2020/11.pdf> (дата звернення: 26.01.2020).

232. Киризиук С. В., Риковська О. В. Розподіл доходів у сільському господарстві в контексті інклюзивного розвитку. Економіка АПК. 2019. № 8. С. 36–49.
233. Держстат України: [Веб-сайт]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 07.02.2020).
234. Особисті селянські господарства на 1 січня 2019 року / Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2019/sg/osg/osg_u/osg_0119_u.html
235. Малий І. Й., Ємельяненко Л. М., Дзензелюк К. В. Імплементація концепції інклюзивного розвитку в практику регулювання зайнятості населення. Ефективна економіка. 2018. № 12. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6776>. DOI: 10.32702/2307–2105–2018.12.13.
236. Гидденс Э., Бердсолл К. Социология. Эдиториал УРСС, 2005. 629 с.
237. Лебедева, Н. Н. Николаева И. П. Институциональная экономика. М. : ИТК «Дашков и К», 2014. 208 с.
238. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I). Полис. Политические исследования. 2002. № 1. С. 6–17.
239. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений. Т. 2. № 4. 2011. С. 28–55
240. Макаренко В. А. Деякі питання інституалізації соціального захисту в сучасному українському суспільстві // Матеріали наукової конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація суспільних інститутів та інституціональні структури суспільства». К., 2003. С. 199–201.
241. Дмитрук П. Інституціоналізація механізму державного регулювання економічної безпеки АР Крим: соціальний аспект. Актуальні проблеми державного управління. 2011. Вип. 4. С. 55–59.
242. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы. Лаборатория математической экономики URL: http://mathecon.cemr.rssi.ru/vm_polterovich/files/ep99001.pdf (дата звернення: 07.02.2020).
243. Полтерович В. М. На пути к новой теории реформ. Экономическая наука современной России. 1999. № 3. С. 32–48
244. Пищуліна О. М. Застосування теорії «інституційної пастки» для аналізу макроекономічної політики. Стратегічні пріоритети. № 2. 2012. (23).
245. Стоянець Н. В. Інституційні пастки та їх вплив на сталий розвиток аграрного сектора економіки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Випуск 17. Частина 2. С. 92–95
246. Баронин А. С. Этническая психология. К.: Тандем, 2000. 264 с.
247. Гаджиев А. Х. Методологические и прикладные проблемы этнической психологии. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1977. 86 с.
248. Лозовая О. Н. Ментальность города и села как объект психосемантического исследования: к постановке проблемы. Журнал практической психологии. 2009. Выпуск 15. С. 130–140.
249. Філософський енциклопедичний словник. К. : Абрис, 2002. 740 с.
250. Саблук Г. І. Формування сучасного продовольчого попиту в Україні: харчові традиції та гендерні особливості. Продовольчі ресурси. 2020. № 14. С. 289–295.
251. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/uk/agroholdingi-ta-agrarna-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/> (дата звернення: 30.01.2020).
252. В Україні стало менше агрохолдингів. URL: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/v_ukraini_stalo_menshe_agrokhodiv (дата звернення: 30.01.2020).
253. Carroll A. B. The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. Business Horizons. 1991. 34 (4). P. 39–48. Doi: 10.1016/0007–6813(91)90005-G.
254. Левківська Л. М. Соціальна відповідальність агробізнесу в умовах сталого розвитку. Інноваційна економіка. 2017. № 3–4 (68). С. 123–129.
255. Косач І. А. Системна методологія в дослідженні інтеграційних процесів в АПК на засадах державно-приватного партнерства. Агросвіт. 2017. № 12. С. 31–35.
256. Ricardo D. The works of David Ricardo. London: John Murray, 1876. 287 с.
257. Дослідження тіньової економіки в Україні: майже чверть ВВП — або 846 млрд гривень — перебуває в тіні // Національний банк України. 2020. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini> (дата звернення: 01.03.2020).
258. Болдирева Л. М. Формування інституційного середовища агропродовольчого сектора економіки. Агросвіт. 2017. № 4. С. 10–15.
259. Карпишин Ю. В., Сус Л. В. Податкові механізми регулювання діяльності агрохолдингів в Україні. Бізнес-інформ. 2019. № 2. С. 209–217.
260. Голян В. А., Гордійчук А. І., Шмаров Д. М. Інституціональне середовище комплексного розвитку аграрного сектора: пріоритети та механізми удосконалення. Економіка та держава. 2019. № 3. С. 23–29. DOI: 10.32702/2306–6806.2019.3.23.
261. Стрижак О. О. Поняття інституту: основні підходи до визначення суті та змісту. Економіка та держава. 2016. № 8. С. 38–43.
262. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 49. Ст. 527.
263. FAO 1996. Rome Declaration of World Food Security and World Food Summit Plan of Action. URL: <http://www.fao.org/wfs/final> (дата звернення: 06. 01.2020).

264. Кирилов Ю. Є. Роль та місце агрохолдингів в подальшому розвитку аграрного сектору економіки України. Таврійський науковий вісник. 2014. № 87. Економічні науки. С. 237–247.
265. Недільська Л. В. Капіталізація сільського господарства України через призму капіталізації вітчизняних агрохолдингів. Фінансові інструменти регіонального розвитку: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (20 листопада 2018 р.). Житомир, 2018. С. 56–59.
266. Сокіл О. Г. Інституціональне середовище сталого розвитку. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2016. № 4(33). С. 14–20.
267. Стратегічні напрями інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні / О. В. Собкевич, В. М. Русан та ін. К.: НІСД, 2014. 45 с.
268. Ranieri R., Ramos A. R. Inclusive growth: Building up a concept. Working Paper No. 104 / International Policy Centre for Inclusive Growth. Washington DC, 2013. URL: <https://ideas.repec.org/p/ipc/wpaper/104.html> (дата звернення: 22.03.2020).
269. Земля України: скільки її, кому належить і хто на ній працює // BBC News Україна: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50223336> (дата звернення: 22.05.2020).
270. Сім схем використання держземель агрокомпаніями в умовах «тіньового» ринку землі // AgroPolit.com: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://agropolit.com/blog/301-sim-shem-vikoristannya-derjzemel-agrokompaniyami-v-umovah-tinivogo-rinku-zemli> (дата звернення: 25.05.2020).
271. Попова О. Л. Сільський розвиток як складова сучасної аграрної політики. Науковий вісник НУБіП України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2016. № 247. С. 254–264.
272. Грищенко О. А. Реконструктивний тип управління потенціалом економічного розвитку України. Social and Economic changes of Contemporary Society: Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration, 2017. Pp. 132–143.
273. Тіньова економіка в Україні // Офіційний сайт НБУ: [Веб-сайт]. 2020. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaeye-v-tini> (дата звернення: 01.03.2020).
274. Фінансова інклюзія // Національний банк України. 2019. URL: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=3961976&cat_id=3115908 (дата звернення: 11.03.2020).
275. МХП: інформація про облігації // Mironivsky Hliboproduct: [Веб-сайт]. URL: <https://www.mhp.com.ua/uk/dlja-investoriv/infomratsija-pro-obligatsii> (дата звернення: 01.04.2020).
276. «Кернел» розмістив євробонди на \$ 300 млн зі ставкою купона 6,5 % // Інтерфакс-Україна: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/618733.html> (дата звернення: 01.04.2020).
277. Кернел запустив онлайн-платформу Open Agribusiness для аграріїв // Українська зернова асоціація: [Веб-сайт]. URL: <http://uga.ua/meanings/kernel-zapustil-onlajn-platformu-open-agribusiness-dlya-agrariyev/> (дата звернення: 01.04.2020).
278. Савельєв Ю. Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 447 с.
279. Жилин Д. М. Теория систем: опыт построения курса. Изд. 2-е, испр. М.: УРСС, 2004. 184 с.
280. В ТОП краших роботодавців України увійшли 5 компаній агросектору. URL: <https://agrorobota.com.ua/news/v-top-krasih-robotodavciv-ukraini-uvijšli-5-kompanij-agrosektoru-120> (дата звернення: 24.01.2020).
281. Creating value for all strategies for doing business with the poor URL: http://www.rw.undp.org/content/dam/rwanda/docs/povred/RW_gp_Creating_Value_for_All_Doing_Business_with_the_Poor.pdf (дата звернення: 01.04.2020).
282. Петро Дарморіс. Як поєднати прибуток та суспільну мету // НВ Бізнес: [Веб-сайт]. 2019. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/chi-mozhna-ob-yednati-biznes-i-dobrochinnist-50031802.html> (дата звернення: 05.09.2019).
283. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник / Свинчук А. А., Корнецький А. О., Гончарова М. А., Назарук В. Я., Гусак Н. Є., Туманова А. А. Київ: ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.
284. Єлісєєва Л. В. Краудсорсинг та його роль у забезпеченні інклюзивного економічного розвитку. Бізнес-навігатор. 2019. Випуск 1 (50). С. 8–12.